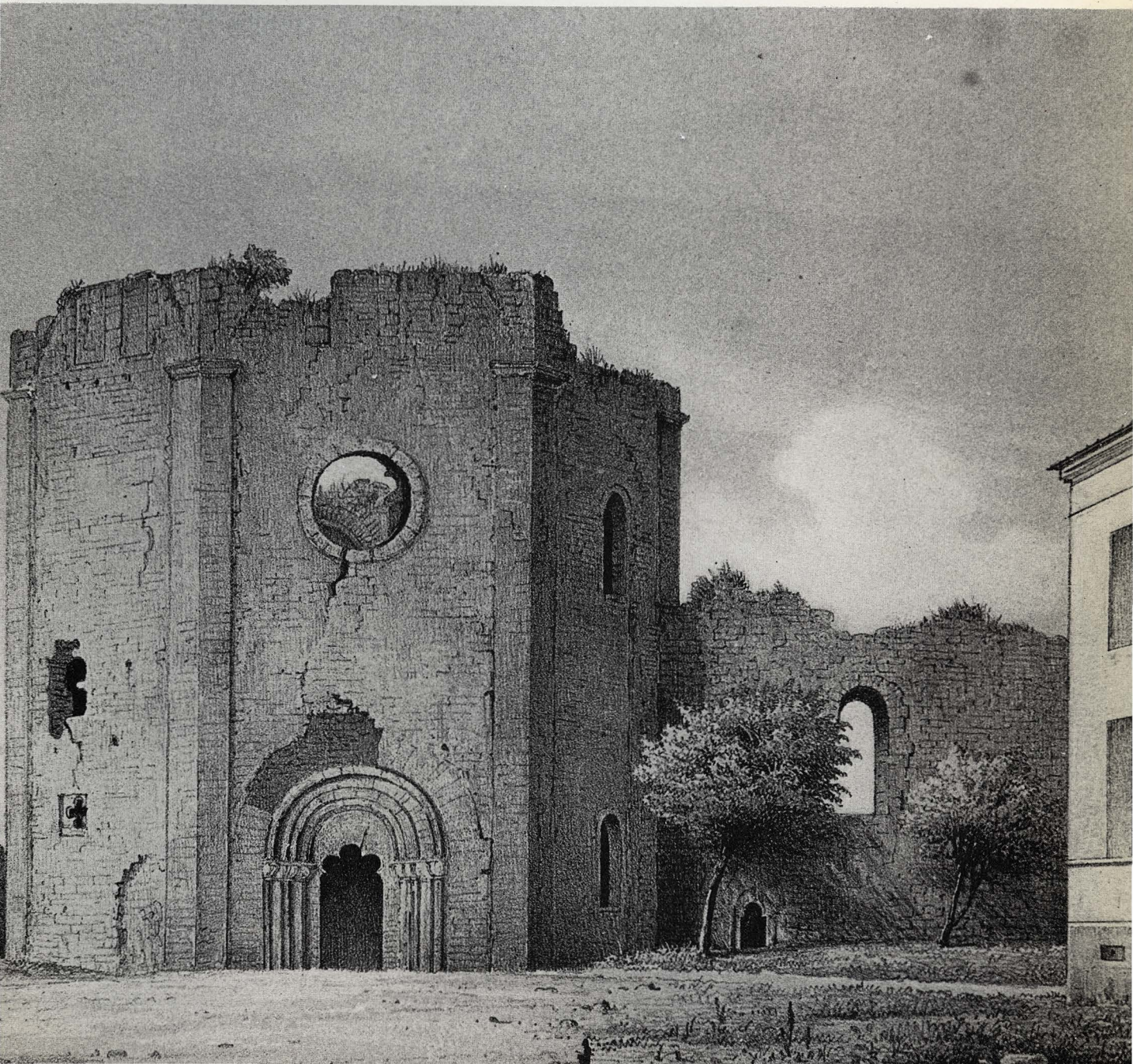

Helge Ands ruin och Hospitalet

ARKIVET ÅI

SVERIGES KYRKOR
GOTLAND

ERIK BOHRN
GUNNAR SVAHNSTRÖM

FÖLJANDE KYRKOR PÅ GOTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Akebäck, band I:5, volym 35
Ala, band IV:4, volym 84
Alskog, band V:2, volym 118
Alva, band VI:4, volym 137
Anga, band IV:4, volym 84
Ardre, band IV:5, volym 97
Atlingbo, band III, volym 54

Bara, band IV:1, volym 61
Barlingbo, band I:4, volym 33
Björke, band I:5, volym 35
Böge, band II, volym 42
Bro, band I:3, volym 31
Bunge, band II, volym 42
Burs, band VI:1, volym 115
Buttle, band IV:3, volym 68; tillägg
i band IV:6, volym 101
Bäl, band II, volym 42

Dalhem, band IV:2, volym 66

Eke, band VI:6, volym 156
Ekeby, band I:4, volym 33
Eksta, band VIII:1, volym 178
Elinghem, band II, volym 42
Endre, band I:4, volym 33
Eskelhem, band III, volym 54
Etelhem, band V:1, volym 105

Fleringe, band II, volym 42
Fole, band I:3, volym 31
Follingbo, band I:5, volym 35
Fröjel, band III, volym 54
Fårö, band II, volym 42

Gammelgarn, band IV:5, volym 97
Gann, band II, volym 42
Ganthem, band IV:2, volym 66
Garde, band V:3, volym 145
Gnisvärds kap, band III, volym 54
Gothem, band IV:1, volym 61; tillägg
i band IV:6, volym 101
Gotska sandöns kap, band II, volym 42
Guldrupe, band IV:3, volym 68
Gunfiauns kap, band IV:5, volym 97

Hall, band II, volym 42
Halls kap, band II, volym 42
Halla, band IV:2, volym 66
Hangvar, band II, volym 42
Hejde, band III, volym 54
Hejdeby, band I:4, volym 33
Hejnum, band II, volym 42
Helgomannens kap, band II, volym 42
Hellvi, band II, volym 42
Hemse, Band VI:3, volym 131
Hogrän, band III, volym 54
Hörsne, band IV:1, volym 61

Helge Ands ruin och Hospitalet

Helge Ands ruin och Hospitalet

VISBY

Av ERIK BOHRN
och GUNNAR SVAHNSTRÖM

VOLYM 184 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIÉÄMBETET OCH KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1981

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

FOTO RAYMOND HEJDSTRÖM 1978–80

Beskrivningen av Helge Andskyrkan och Hospitalet är avslutad i maj 1980.

Översättningen till engelska har utförts av Louise Setterwall.

Bildmaterial och excerpter förvaras i ATA och GF.

På omstående sida Visby Hospitals sigill 1764. Tillhör S:t Olofs sjukhus, Visby. Bilden omvänt kopierad.

Omslagsbilden visar Helge Andskyrkan från söder, efter litografi av J D Herholdt 1852.

ALMQVIST & WIKSELL, 1981

ISBN 91-7192-475-2 (häft.)

ISBN 91-7192-481-7 (inb.)

Förord

Helge And's kyrkoruin i Visby har sedan länge tilldragit sig forskningens intresse. Den är en av de bäst bevarade av de märkliga Visbykyrkorna; genom sin ovanliga, oktagonala utformning saknar den motsvarighet i vårt land. Det är därför mycket glädjande att den nu kan publiceras i verket *Sveriges Kyrkor*. Utgivningen av kyrkorna i Visby påbörjades med en volym om S Nicolaus och S Clemens 1977 och fortsatte med S:a Maria, domkyrkan, som utkom 1978. Närmast i tur står S Gertrud och S Göran samt den del av domkyrkan, som omfattar inredning och inventarier. Förberedelser har också gjorts för utgivning av Drotten, S Lars, S Hans och S Per.

Volymen om Helgeandskyrkan och Hospitalet har utarbetats av fil dr Erik Bohrn och fil dr Gunnar Svahnström, båda väl förtrogna med kyrkoarkitekturen i Visby. Erik Bohrn har härvid svarat för Helgeandskyrkans byggnadsbeskrivning samt kapitlet Ruinen under nyare tid. Gunnar Svahnström har utrett Helgeandskyrkans byggnadshistoria och dess förebilder samt skrivit om Hospitalet och dess byggnader. För deras omsorgsfullt genomförda arbete vill Sveriges Kyrkors redaktionskommitté framföra ett varmt tack.

De utomordentligt noggranna och skickligt genomförda uppmättningsritningarna av Helgeandskyrkan utfördes redan 1886–87 av den kände arkitekten Ferdinand Boberg och publiceras här som helhet för första gången. Nya uppmättningsritningar, främst av portaler och fönsteröppningar samt rekonstruktioner har utförts av arkitekten Jonas Pajaujis vid Gotlands Fornsal. Fotograferingen har till största delen ombesörjts av Gotlands Fornsal's fotograf Raymond Hejdström. Ett varmt tack riktas till de personer och institutioner som på olika sätt har varit författarna behjälpliga i arbetet. Tjänstemännen vid Nationalmuseets 2. Avd i Köpenhamn har visat stor hjälpsamhet liksom personalen vid Gotlands Fornsal. Värdefullt bistånd har också lämnats av Riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar främst genom antikvarierna Gun Andersson och Waldemar Falck, som bla företagit för byggnadshistorien viktiga grävningsundersökningar i Helgeandskyrkan. Till personalen vid landsarkivet i Visby riktas också ett varmt tack för tjänstvilligt tillmötesgående i samband med arkivundersökningen.

Stockholm i november 1980

Aron Andersson

Evald Gustafsson

Sten Karling

R Axel Unnerbäck

Innehåll

FÖRORD	5
HELGE ANDS KYRKORUIN	
BYGGNADSBESKRIVNING av Erik Bohrn	9
Läge	
Ruinens huvuddelar	
Material	
Korets exteriör	
<i>Portal s 11, Fönster s 11, Mindre ljusöppningar s 14</i>	
Korets interiör	14
<i>De små rummen på ömse sidor om absiden s 18</i>	
Oktogonens exteriör	19
<i>Sockel s 19, Hörnpilastrar s 20, Gavlarna på oktagonens sidor s 20, Portaler s 21, Fönster s 23, Oregelbundenheter i murverket m m s 30</i>	
Oktogonens interiör	32
<i>Bottenvåningen s 32, Pelare och valv s 35, Övre våningen s 37, Rundpelare och valv s 39, Översta våningen med takterassen s 47</i>	
BYGGNADSHISTORIA av Gunnar Svahnström	48
Kyrkans karaktär. Tidigare forskning	48
Koret	55
Oktogonen	56
<i>Bottenvåningen s 57, Övre våningen s 57, Översta våningen s 58</i>	
Datering	59
Sammanfattning	61
Förebilder	63
RUINEN UNDER NYARE TID av Erik Bohrn	66
HOSPITALET av Gunnar Svahnström	70
HISTORISK ÖVERSIKT	
Det medeltida helgeandshuset	70
Reformationstidevarvets hospital. Tiden 1530–1686	71
Från hospital till sinnessjukhus och lasarett. Tiden 1686–1937	73
HOSPITALET BYGGNADER	
Hospitalskyrkan	80
Helgeandsruinen och Helgeandshuset. En sammanfattning	88
NOTER s 90, KÄLLOR OCH LITTERATUR s 92, FÖRKORTNINGAR s 94, SUMMARY s 94, PLANSCHER	

HELGE ANDS KYRKORUIN

Byggnadsbeskrivning

av Erik Bohrn

Läge

Helge Ands ruin – den märkliga och intressanta anläggningen med ett åttkantigt långhus i två våningar, här i fortsättningen kallat oktogonen – är belägen i nordöstra hörnet av kvarteret Helgeandshuset inom norra delen av Visby innerstad (fig 2). Norr om ruinen ligger Helgeandsplan; i övrigt begränsas kvarteret av följande gator: i nordväst av Hospitalsgatan och Smedjegatan, i söder av Biskopsgatan och Västra kyrkogatan och i öster av Norra kyrkogatan.

Ruinen upptar tomten nr 1 inom kvarteret. Tomten nr 2, belägen söder om nr 1 och tillhörig kronan, nyttjas sedan 1940-talet (jfr s 74) till större delen av Gotlands militärkommando. Tomten nr 1 begränsas åt nordöst av ett plank, åt öster mot Norra kyrkogatan av en putsad mur, åt söder mot av militären nyttjat område av ett lågt och glest järnstaket och åt nordväst mot Hospitalsgatan av en putsad mur med avtäckning av enkupiga tegelpannor.

Ruinens huvuddelar

Ruinen består av ett rektangulärt kor, som utvändigt är rakt avslutat åt öster, men invändigt är försett med absid i detta väderstreck, fogad till ett i övrigt kvadratisk korutrymme; på ömse sidor om absiden finns små kamrar i tre våningar (pl I: 1). Koret är den äldsta delen av byggnaden. Det åttkantiga långhuset i två våningar med ytterligare en våning i takregionen är något yngre (pl I: 1 och 2, fig 3). Förband mellan korets och oktogonens murverk finns ej. Dessa kyrkans huvuddelar är vad murverket beträffar i huvudsak bevarade. Dock är korets gavelröste och de gavlar som krönt oktogonens sidor till största delen försvunna. Detta gäller också korets valv och i viss utsträckning också valven i oktogonens övre våning.

Material

Ruinen är uppförd av kalksten. Tegel förekommer mycket sparsamt och endast i sekundärt anbragta lag-

ningar. I murytorna är stenen tuktad, i socklar, hörnkedjor, väggpilastrar, taklistor, portaler, fönsteromfattningar, valvpelare och valvkonsoner samt i valvbågar och valvkonsoner mm av väl huggen sten. Invändigt har murytorna varit putsade med en brunaktig puts, som flerstädes visar spår av gräddgul målning. Utvändigt kan inga säkra spår av puts påvisas. Murverkets art gör det dock troligt, att puts funnits även utvändigt eller att en behandling med brett utbredda fogar varit för handen.

Korets exteriör

Koret har enkel skråkantig sockel, vilken dock till största delen är dold under marken; betydande delar är dock synliga på södra fasadens västra hälft (fig 4 A och 6). Genom en grävningsundersökning har konsta-

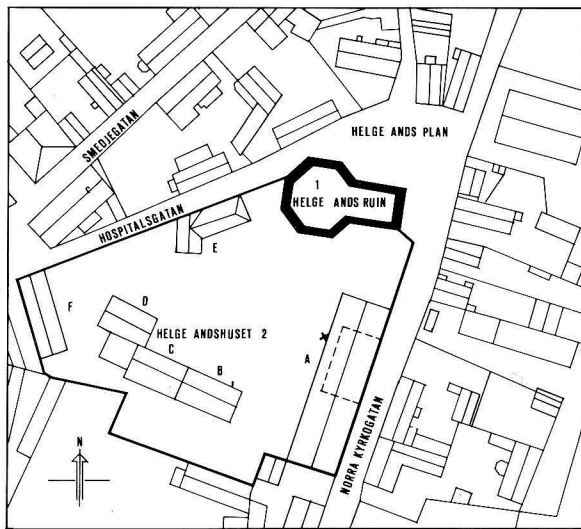

Fig 2. Situationsplan, 2:2000. Ritn P Wängstedt 1980. Förklaring till bokstavsbeteckningarna återfinns på s 77–80. De streckade linjerna i hus A anger platsen för den 1783 rivna hospitalskyrkan. Vid krysset den förmodade hypocaustugnen.

General plan, 1:2000. Drawing by P Wängstedt, 1980.

Fig 1. »Det indre af Hellig-Aands Kirken i Visby». Litografi av J D Herholdt 1852.

»The interior of the Church of the Holy Spirit in Visby». Lithograph by J D Herholdt, 1852.

Fig 3. Helge Ands kyrkoruin från sydväst. Foto 1980.

Ruin of the Church of the Holy Spirit from SW.

terats, att sockeln på korets sydsida går in i oktogonens murverk och där delvis döljes av dess sockel. Detta visar att koret är äldre än oktogonen. Korets östra hörn markeras av hörnkedjor utan putsränder. Taklist av huggen sten med fin profil (fig 4 E) har funnits. Av denna finns obetydliga delar bevarade in mot okto-

gonen både i norr och söder. I murarna finns ett flertal ganska oregelbundet placerade ställningshål; dock finns på ganska låg höjd inom östra delen av södra muren 3 hål i en rad på samma höjd liksom på norra muren 4 hål öster om fönstret (fig 66). På sydmuren finns nedtill inom östra delen tydliga brandskador.

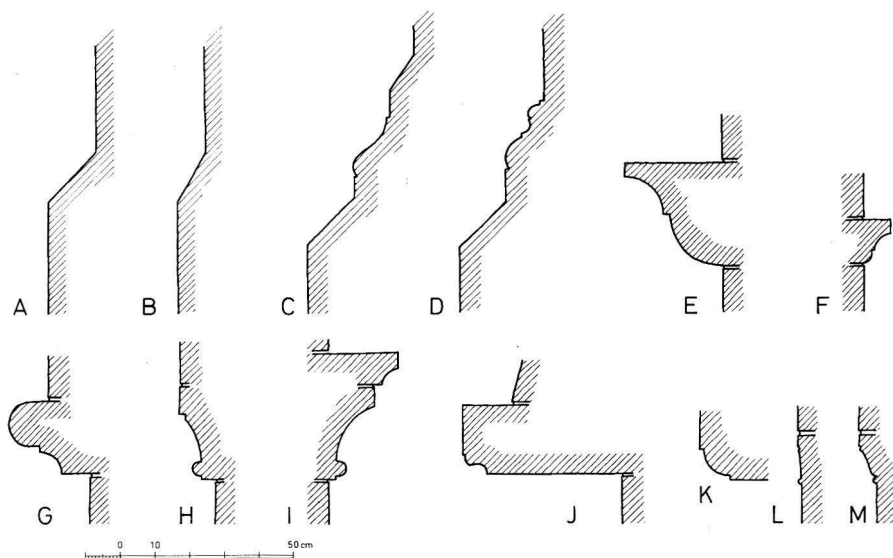

Fig 4. Listverksprofiler: A. Korets sockel. – B. Korets sydportal, sockel i smygen. – C. Oktagonens sockel. – D. Sockel i oktagonens sydportal. – E. Krönlist på oktagonens strävpelare liksom på koret. – F. Korportalens smyglist. – G. Korportalens karm. – H. Korportalens karmsmygkonsol. – I. Kapitel på oktagonens sydportal. – J. Karm på oktagonens sydportal. – K. Nordportalens kantprofil. – L. Nordportalens kantprofil, kapitälsnitt. – M. Som L. Uppm J Pajaujis 1978.

Moulding profiles: A. Chancel plinth. – B. South portal of the chancel, recess plinth. – C. Octagon plinth. – D. Plinth of octagon's S portal. – E. Upper moulding on buttress and chancel. – F. Moulding of chancel portal recess. – G. Frame of chancel portal. – H. Plinth of chancel portal embrasure. – I. Capital of octagon's S portal. – J. Frame of octagon's S portal. – K. Edge moulding on N portal. – L. Edge moulding of N portal, section of capital. – M. Same as L. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

Portal

I korets södra mur finns en rundbågig portal (fig 5–9) med rak smyg både utvändigt och invändigt. Utsidan rundbåge utgår från en list med profil sammansatt av platt, halkäl och vulst (fig 4 F). Posten är profilerad (fig 4 G); samma profil följer tympanonfältets undersida, vilken är försedd med en halvrund urtagning. Korets sockel viker om hörn och går in i portalen, där den slutar stumt mot posten; den är dock inuti portalen något brantare än utanför (fig 4 B). Även den inre omfattningen är av huggen sten, dock med undantag av bågen, som är av tuktad sten och stickbågig. På insidan finns rädda för en bom, som skjutits in åt öster och i fördraget skick gått in i en kort rädda på västra sidan. I portalen finns en enkel trägrind.

Fönster

I korets södra mur finns ett rätt stort och brett rundbågigt fönster med omfattning av huggen sten och skränande smyg såväl utvändigt som invändigt (pl III:1; fig 10). Mellan smygarna finns lister med rät-

vinklig profil av stående skivor, som omramar den rundbågiga dageröppningen; hål för vindjärn finns ej. På utsidan finns solbänk av huggen sten, formad efter fönstrets planform och försedd med ett utåt svagt sluttande plan för vattenavrinningen. Skarvar i murverket på ömse sidor om de övre delarna visar, att detta fönster är senare byggt än omgivande murverk.

På ömse sidor om detta fönster finns både på utsidan och insidan spår av två mindre fönster, vilka murats igen och delvis spolierats, då det nuvarande, större fönstret byggdes. Dessa två fönster, som varit rundbågiga, har haft sidor av tuktad sten och bågarne huggna ur skivor.

Även i korets norra mur finns ett rundbågigt fönster, dock rätt smalt (pl IV:1; fig 66). Det har omfattning av huggen sten och starkt skränande smyg både utåt och inåt. Dageröppningen bör ha omgivits av poster, gjorda av stående skivor som i fönstret i sydmuren. Av dessa poster är dock intet bevarat.

I korets östra mur finns i mitten ett ganska brett rundbågigt fönster med yttre omfattning av huggen

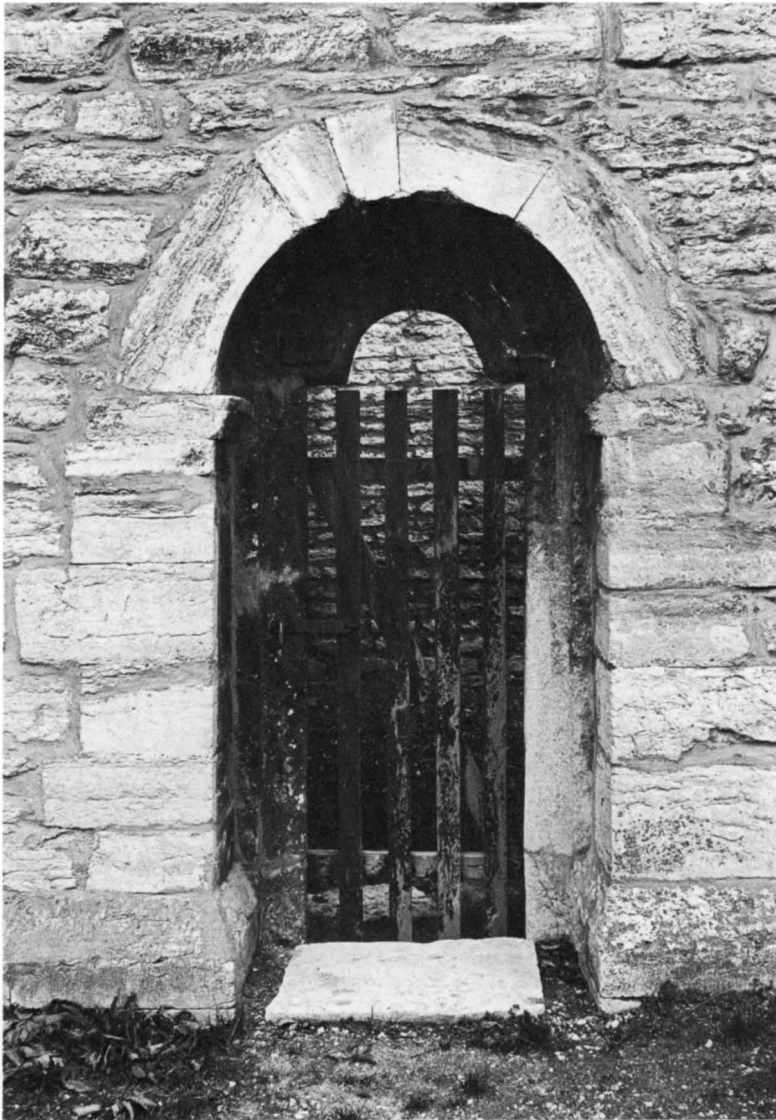
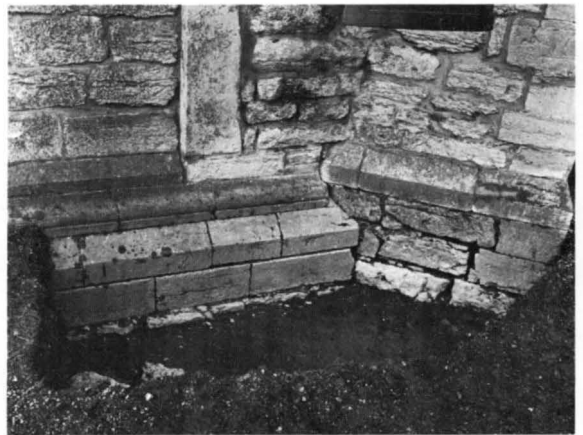

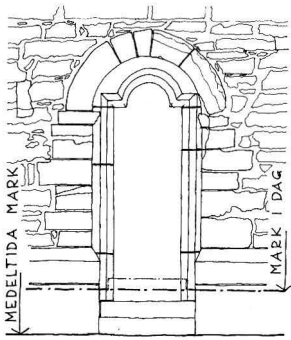
Fig 5. Korets södra portal sedd utifrån.
Foto 1978.

The S portal of the chancel from the outside.

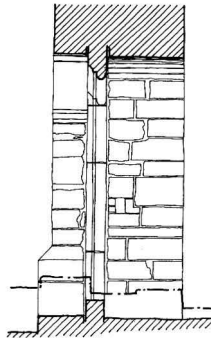
Fig 6. Hörnet mellan korets södra mur och oktagonen med mötet mellan dessa båda byggnadsdelars socklar. Foto RAGU 1978.

The corner between the S wall of the chancel and the octagon where the two plinths of these meet.

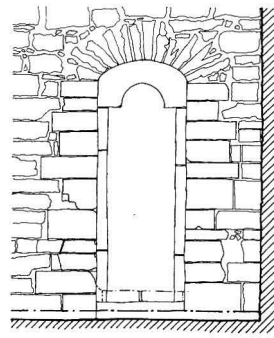

FASAD UTIFRÅN

TVÄRSEKTION

FASAD INIFRÅN

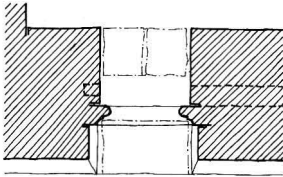

Fig 7. Korets södra portal, 1:80. Uppm J Pajaujis 1978.

The S portal of the chancel. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

Fig 8. Korets södra portal, yttre smygen med tramphällar och tröskelsten. Foto RAGU 1978.

The S portal of the chancel, the outer embrasure with steps and threshold slab.

Fig 9. Korets södra portal, inre smygen med tröskelstenen. Foto RAGU 1978.

The S portal of the chancel, inner embrasure with threshold slab.

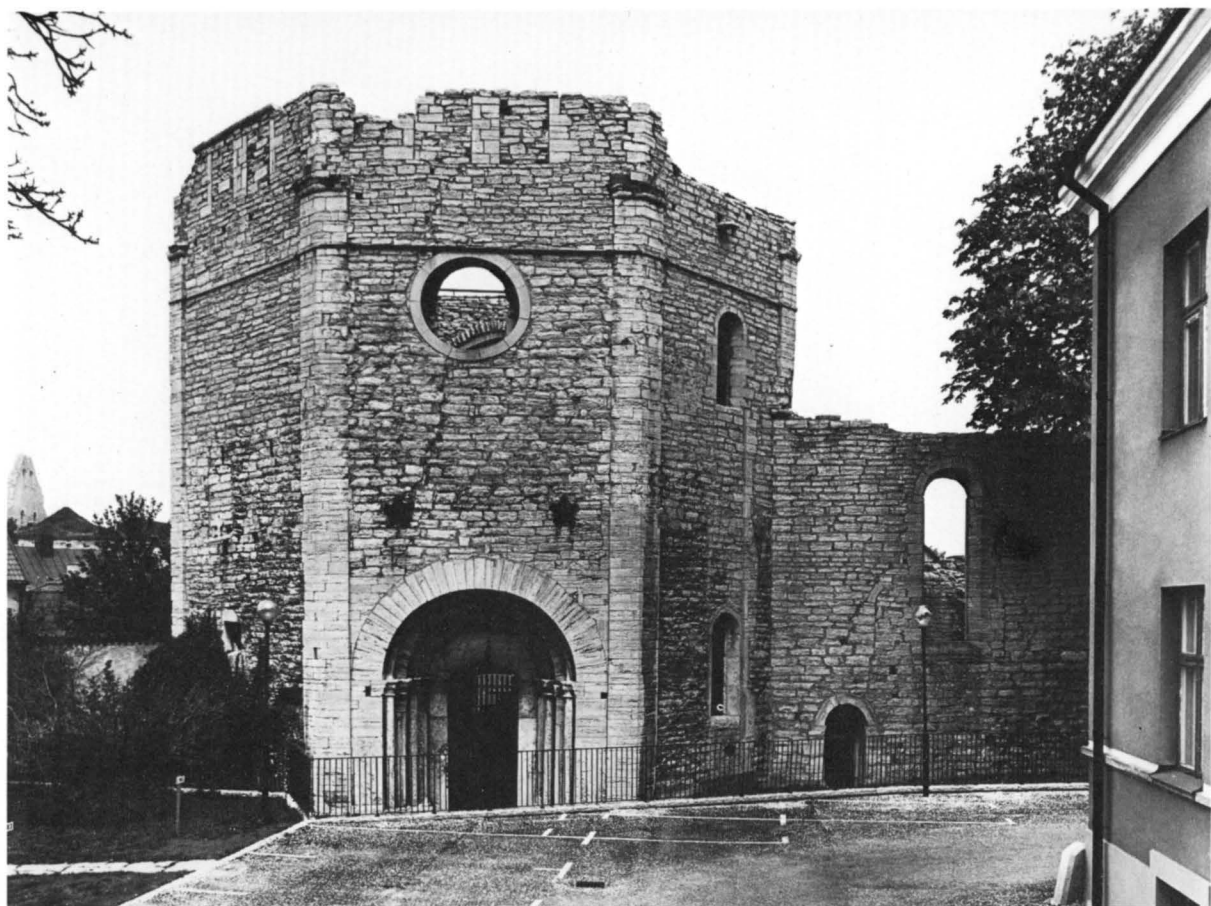

Fig 10. Kyrkoruinen från söder. Foto 1980.
The church ruin from S.

sten och starkt skrånande smygat såväl utvändigt som invändigt (pl IV: 2 och VI: 3; fig 66 och 11). Av posten mellan smygarna, gjord av stående skivor med hål för vindjörn, saknas bågdelarna. Även den inre smygens bågdelar saknas. Fönstrets yttre båge är elegant huggen och består av kilformiga skivor.

Mindre ljusöppningar

Förutom de ovan nämnda större fönstren finns ett flertal mindre ljusöppningar av enkel konstruktion och avsedda att ge ljus till de små utrymmena på ömse sidor om korabsiden (pl IV: 2; fig 66). Sålunda finns i östmuren nära marken två smala rektangulära ljusöppningar med sidor av stående huggna stenskivor och starkt skrånande, nu igenmurade smygat och ursprungligen avsedda att ge ljus åt de två nedersta rummen på ömse sidor om absiden. Glasfönster torde aldrig ha funnits i dessa öppningar. Fönster av liknande konstruktion har givit ljus åt de övriga små rummen på

ömse sidor om absiden och till den passage som lett till det översta rummet på sydsidan. Det fönster som belyst rummet i mellanvåningen på södra sidan har formen av ett likarmat kors (pl III: 1).

Korets interiör

Golvet i koret utgörs av gräsbevuxen mark. Här ligger en del kalkstensplattor. Om dessa utgör delar av ett ursprungligt golv är emellertid svårt att avgöra.

Korets norra och södra murar ligger i klart förband med den västra, den med de två bågarna in mot oktogonen (fig 12). Bågarna beskrivs utförligt i samband med beskrivningen av oktogonen (se nedan s 32, 37).

I södra muren finns in mot sydvästra hörnet snett ovanför portalen ett ordentligt bjälkhål. Ett sådant finns också på motsvarande ställe mitt emot i norra muren; detta ligger dock något högre, i höjd med fönstrets fönsterbänk (pl V: 1 och VI: 1).

I korets östra vägg finns såsom ovan nämnts en

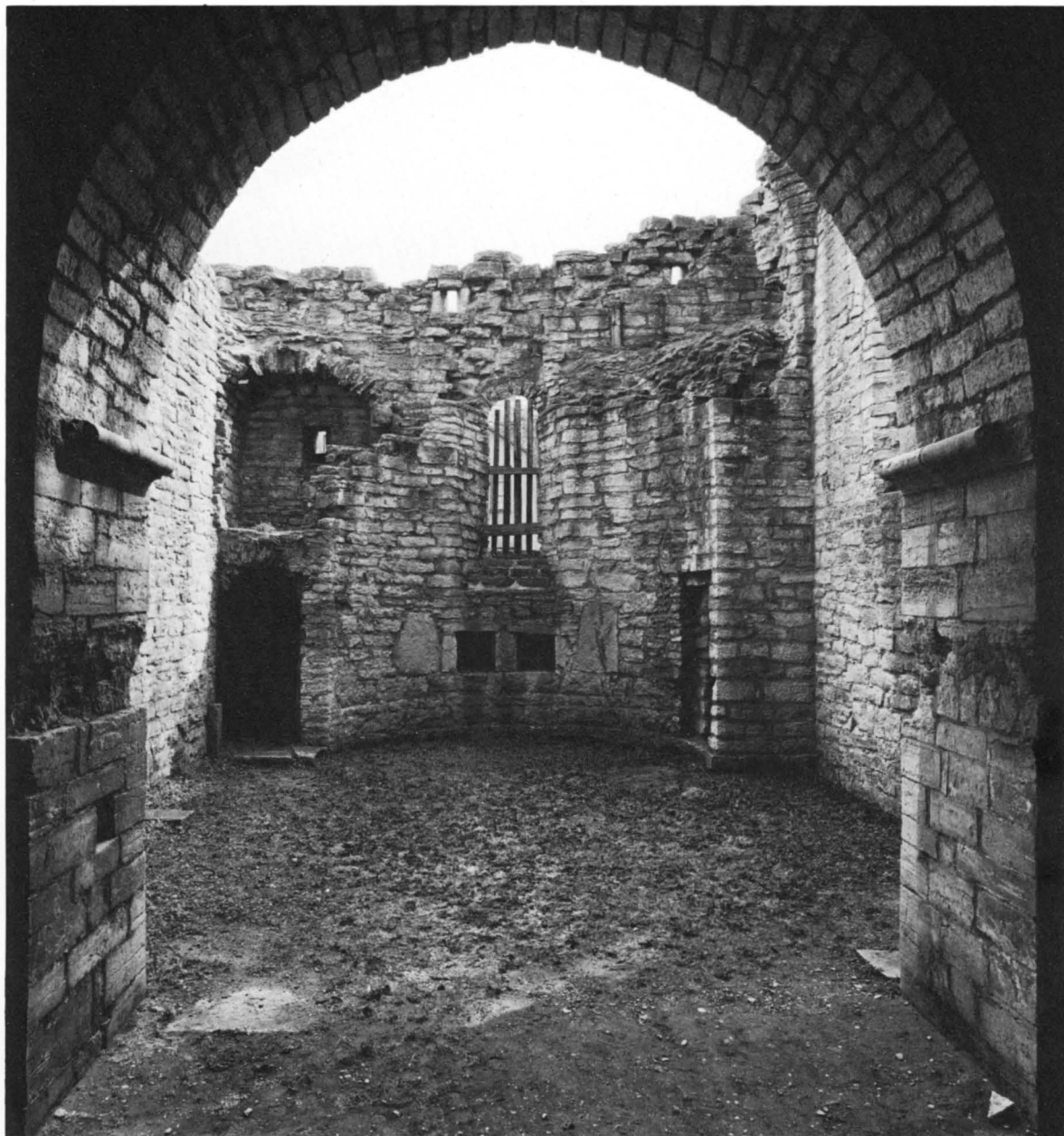

Fig 11. Interiör av koret sedd från oktagonen. Foto 1980.

The interior of the chancel seen from the octagon.

stor absid (fig 11). Hur dennas avslutande båge varit formad kan nu icke avgöras. Intet därav finns i behåll. Det torde dock knappast behöva råda något tvivel om att den varit rundbågig. Mitt under det stora östfönstret finns en dubbel skåpnisch med omfattning av tuktad sten (pl VI:3). I nischerna finns svaga spår av puts och möjligen också av vit färg.

I absidens södra del finns ingången till det nedersta

rummet vid absidens sydsida (fig 11). Den är rektangulär och har möjligen haft en omfattning av huggen sten. Murverket söder om absiden är till största delen nytt och tillkom vid en restaurering 1959. — Ingången till det lilla rummet norr om absiden har haft sin plats i murverket norr om denna. Detta är emellertid helt försvunnet. I norra muren är dock norra posten till denna öppning bevarad.

Fig 12. Korets västra mur med bågöppningarna mot oktogonen. Foto 1980.

The W wall of the chancel with the arch openings towards the octagon.

Fig 13. Smårummen inom korets östra del, plan av bottenvåningen, 1:100. Uppm J Pajaujis 1978.

Small rooms in the eastern part of the chancel, plan of ground floor. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

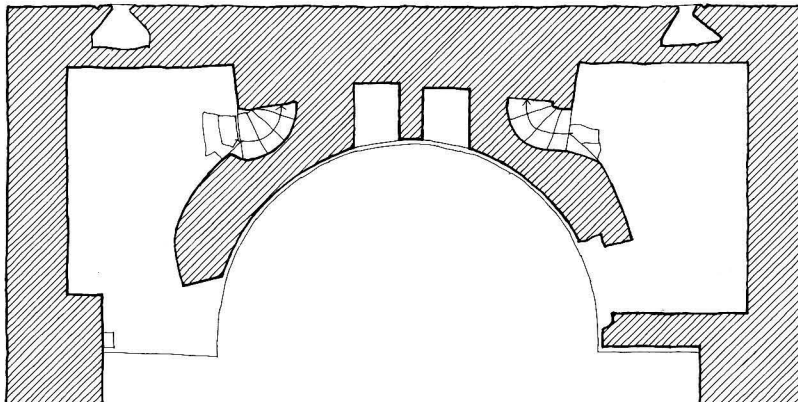

Fig 14. Smårummen inom korets östra del, plan av andra våningen, 1:100. Uppm J Pajaujis 1978.

Small rooms in the eastern part of the chancel, plan of second floor. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

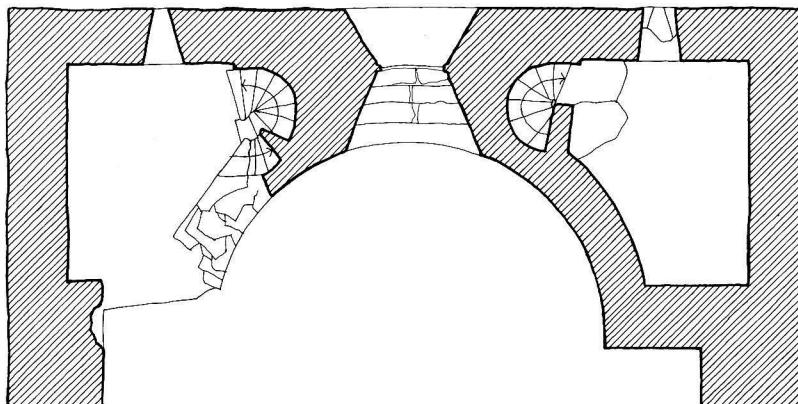
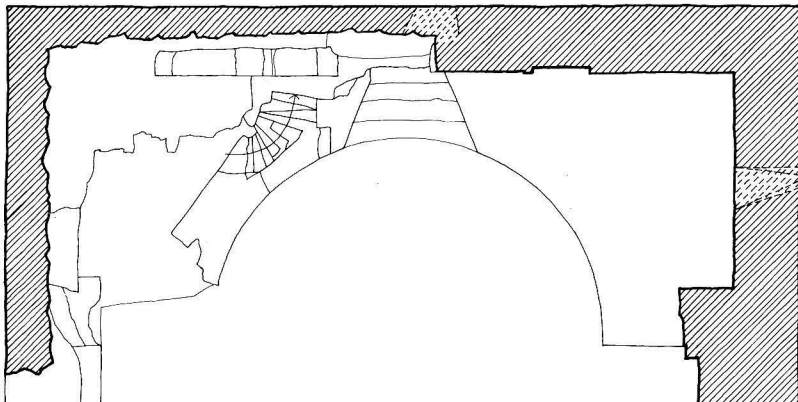

Fig 15. Smårummen inom korets östra del, plan av tredje våningen, 1:100. Uppm J Pajaujis 1978. Jfr fig 18.

Small rooms in the eastern part of the chancel, plan of third floor. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 M

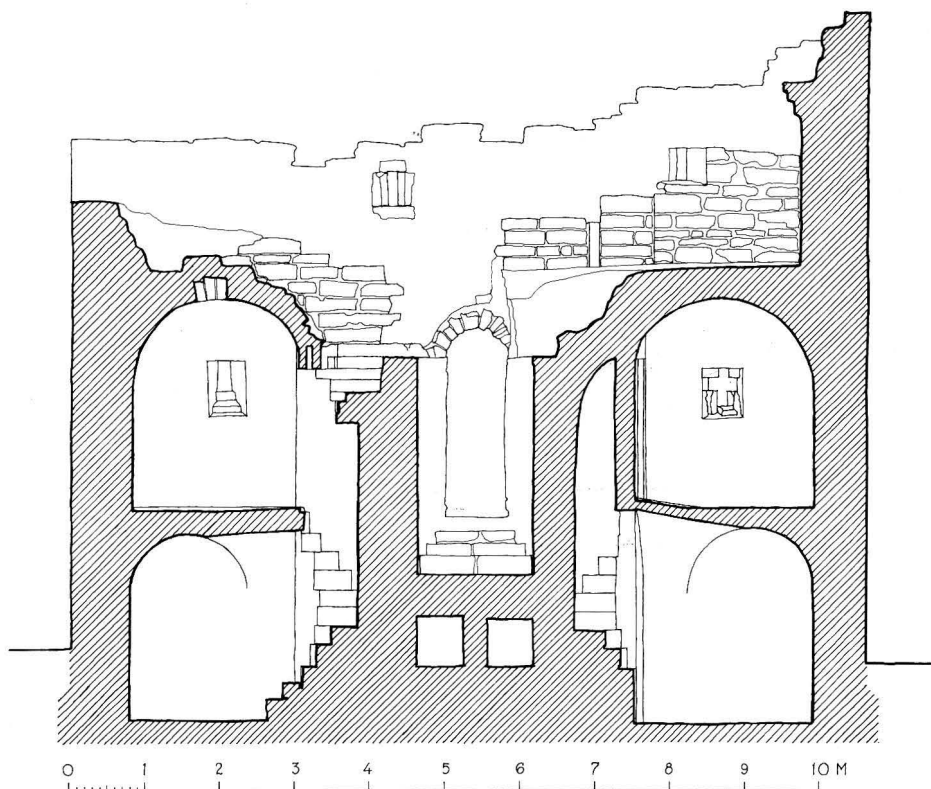

Fig 16. Smårummen inom korets östra del, sektion mot öster, 1:100. Uppm J Pajaujis 1978. Jfr fig 17. *Small rooms in eastern part of the chancel, E section. Scale drawing by J Pajaujis 1978.*

Koret har varit täckt med ett kryssvalv, som utgått från små profilerade konsoler av huggen kalksten i rummets hörn (fig 11 och 12). Den konsol, som bör ha funnits i nordöstra hörnet, är ej bevarad. Av valvkapporna finns rätt betydande rester i sydväst och nordväst; de har varit utförda av kalkstensflis lagda så att stenarna bildar en tydlig vinkel i diagonalen. Sköldbågen i väster torde ha varit svagt spetsbågig, och detsamma torde ha gällt motsvarande bågar i norr, öster och söder (pl V: 1 och VI: 1).

De små rummen på ömse sidor om absiden

De små rummens planform bestäms av till buds stående utrymme mellan ytterväggarna och absiden (fig 13–15). Väggarna är byggda av mycket grovt stenmaterial med rester av brunaktig puts med spår av vit färg. De bäst bevarade kamrarna – i de två nedersta våningarna – har golv av kalkstensflisor och oregelbundna flistunnvalv med vederlag i norr och söder. Från det nedre rummet på norra sidan leder en åt vänster svängande spiraltrappa med höga grovt formade steg till rummet i våningen ovanför. Översidan av denna trappa har i sin tur formen av en trappa, vilken lett till det

översta rummet – om ett sådant verkligen existerat på norra sidan – och vidare till en genom ett litet fönster belyst gång innanför östgaveln och ovanför absidvalvet till tredje våningens rum söder om absiden (fig 16). I norra muren i det nedersta rummet söder om absiden börjar nära östra hörnet en åt höger svängande spiraltrappa, ledande till mellanvåningens rum. Högra sidan av öppningen till trappan är ganska väl formad. Den tämligen rikligt förekommande putsen går in i smygen till östväggens igenmurade ljusöppning. Västra sidan av trappans mynning i mellersta rummet är byggd av stora resta block. I det övre finns ungefär i brösthöjd ett borrar hål, vars funktion icke kan förklaras. Golvet utgöres av ovansidan av undervåningens valv med utjämnande fyllning i svicklarna. Någon trappa från detta rum till tredje våningens rum på södra sidan finns icke. – Av östra, södra och västra väggarna i detta rum finns betydande rester. I södra väggen finns en inåt rektangulär, utåt korsformig ljusöppning med skrånande smyg. I östra väggen finns den tidigare nämnda rektangulära ljusöppningen, vars inre delar dock försvunnit. Högst upp på södra väggen finns början till ett flistunnvalv med vederlag i söder och norr på samma sätt som i övriga smårum. Till detta rum har man kommit genom

Fig 17. Smårummen inom korets östra del. Rekonstruerad sektion mot öster genom andra och tredje våningen, 1:100. Ritn av J Pajaujis 1978.

Small rooms in eastern part of chancel, reconstructed section looking E through second and third floors. Drawing by J Pajaujis 1978.

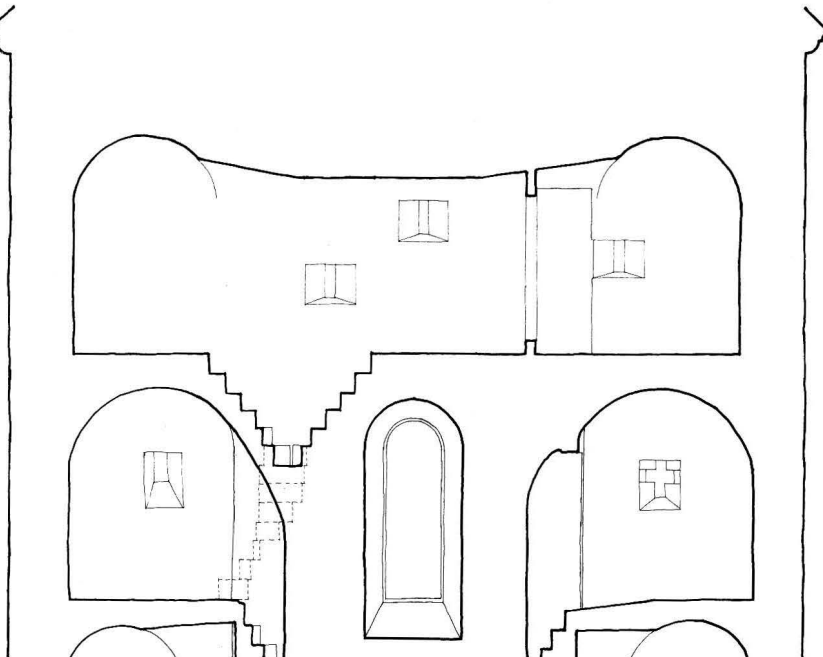
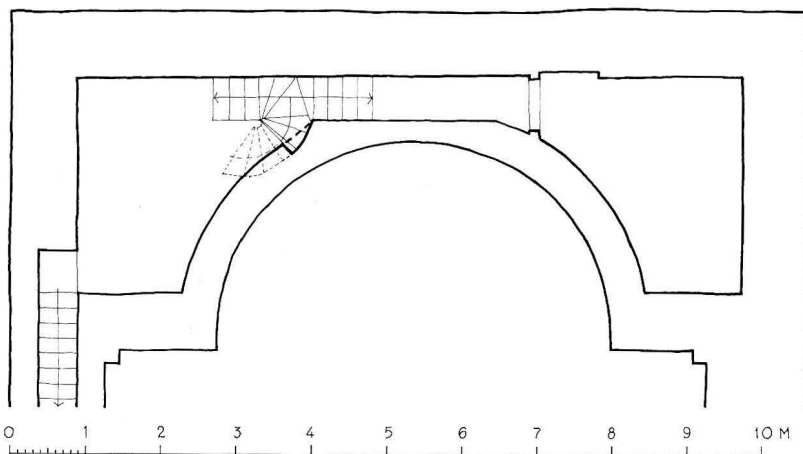

Fig 18. Smårummen inom korets östra del. Rekonstruerad plan av tredje våningen, 1:100. Uppm J Pajaujis 1978.

Small rooms in eastern part of chancel, reconstructed plan of third floor. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

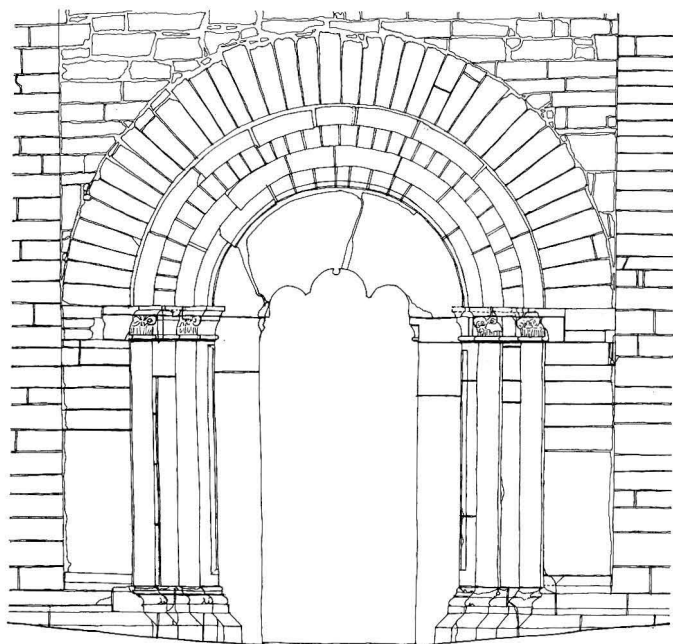

den ovan beskrivna passagen ovan absidvalvet. Denna har lett till en öppning i rummets norra mur. En stående, något utskjutande sten på östgavelns insida har utgjort östra posten till denna öppning, som i övrigt är helt försvunnen. Detta översta rum på södra sidan måste ha haft någon speciell funktion, eftersom man lagt ned icke obetydlig möda på att övervinna svårigheterna med att nå detsamma genom att bygga passagen ovan absidvalvet (fig 17 och 18).

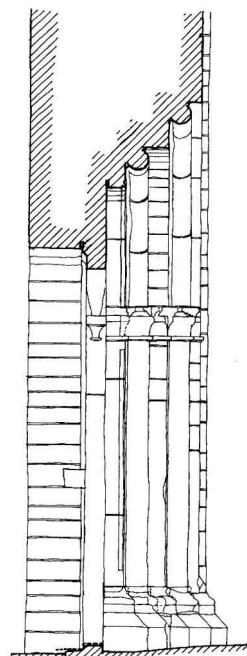
Oktogonens exteriör

Sockel

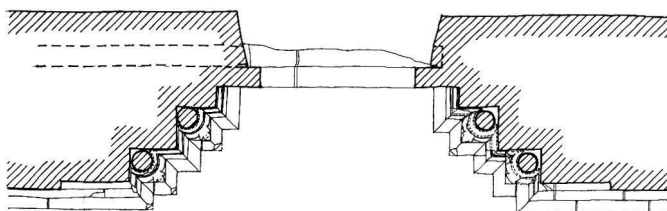
Oktogonens sockel är på grund av markens höjning i omgivningarna dold utom på södra sidan kring sydportalen och på den sydöstra fram till hörnet mot södra kormuren. Sockelns profil (fig 4C) består av tre led: ett med karnis och platt inramat av två led med skråkant, ett ovanför och ett nedanför. Någon arkitektoniskt utformad övergång till korets sockel har icke åstadkommits (fig 6).

FASAD UTIFRÅN

TVÄRSEKTION

PLANSEKTION

Fig 19. Oktogonens sydportal,
1:80. Uppm J Pajaujis 1978.*S portal of the octagon.***Hörnpilastrar**

Oktogonens sidor markeras av hörnpilastrar, som skjuter ut i förhållande till omgivande murverk lika mycket som sockelns översta skråkantade led (pl III: 1 och 2; IV: 1 och 2; fig 10 och 19). De är längs mittlinjen brutna i den vinkel som oktagonens sidor bildar med varandra. De är huvudsakligen byggda av liggande block, här och där försedda med bindare till omgivande murverk, och avslutas uppåt av lister med rik profil (fig 4 E) och brutna i samma vinkel som pilastrarna.

På sydöstra och nordöstra muren finns pilastrar av något avvikande slag mellan en linje vid pass 1 m från hörnen mot koret och fram till dessa. Pilastrarna avslutas utan särskild markering i jämnhöjd med korets taklist. De är byggda på annat sätt än hörnpilastrarna – mest av stående block med en och annan bindare till omgivande murverk (fig 29–32, 66).

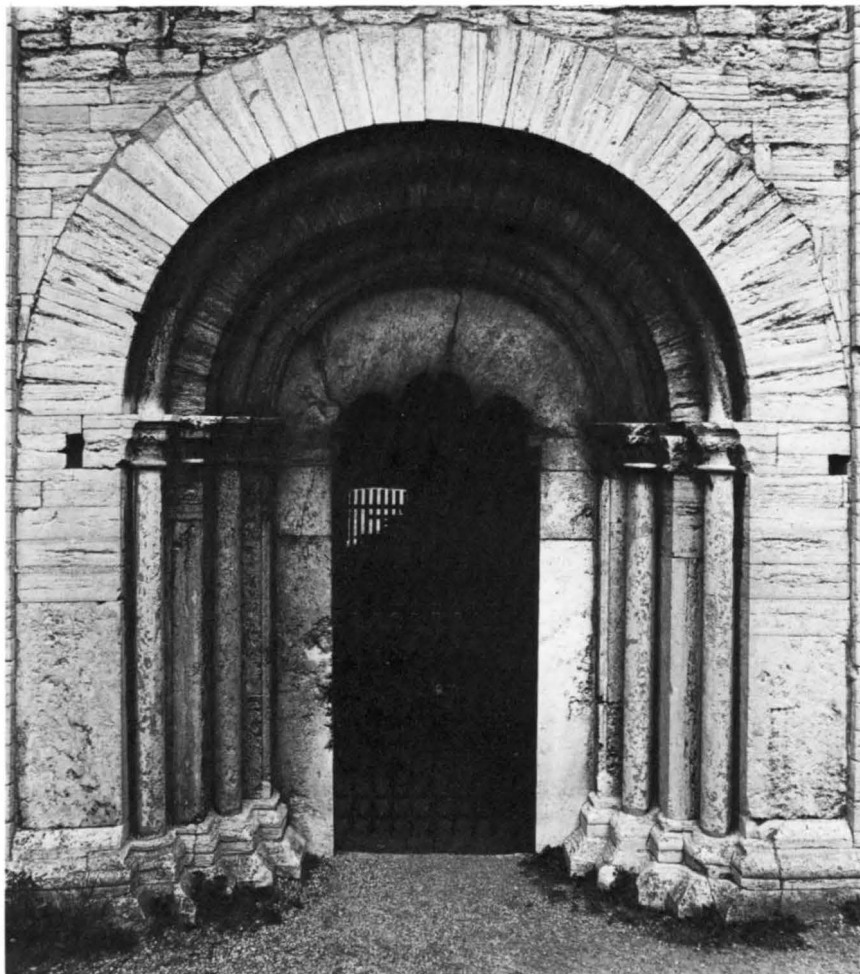
Gavlarna på oktagonens sidor

Oktogonens sidor har ursprungligen uppåt avslutats av rätt spetsiga trekantsgavlar med fönster. Av deras sneda begränsningslinjer finns flerstädes tydliga spår (pl III: 1, III: 2 och IV: 1; fig 3 och 10).

Mellan spåren av gavlarna finns medeltida murverk. På södra muren ses, att dessa murpartier varit brutna i samma vinkel som vinkeln mellan oktagonens sidor; i hörnet har funnits hörnkejda av huggen sten. Genom inmurningarna mellan gavlarna och rivning av dessas spetsar har en jämn taklinje bildats runt hela oktagon. Här har funnits en taklist av huggen sten; dess profil har bestått av en kvartscirkelformad vulst under tunn platta. Anledningen till att man slopat gavlarna och givit murarna en jämn avslutning uppåt torde ha varit av praktisk natur: man ville ha en enklare takform, lättare att underhålla.

Fig 20. Oktogonens sydportal.
Foto 1980.

S portal of the octagon.

Portaler

Kyrkans huvudportal är belägen i oktogonens södra mur (pl III: 1 och VII; fig 10, 19 och 20). Den är rundbågig och har på utsidan två språng och på insidan svagt skrånande smyg (östra sidan nyhuggen) med stickbågig avtäckning. Tröskelstenen har på insidan en fals för en inåt gående dörr. I utsidans språng är kolonner inställda. Oktogonens sockel viker in i portalen och följer dennas planfigur. Dock har det översta skråkantade ledet utgått (fig 4 D) och det karnissvängda ledet omvandlats till en regelrätt attisk bas med rundad planform under kolonnerna och med hörnblad. Över kolonnerna finns kapitäl med växtornamentik (fig 21–24), bestående av omböjda palmetter och femflikiga blad, alla med pärlbandsprydda stälkar och nerver. Ornamentiken erinrar starkt om viss ornamentik i S Nicolaus. Det innersta språngets fria kant har en fin karnissvängd profil, som böjs vinkelrätt och skärs av strax före blockens slut upptill och nedtill (fig 19).

Dörrposterna av stora resta block – de på östra sidan relativt nya – avslutas uppåt in mot portöppningen av en elegant konsol. Tympanonstenen är huggen ur en enda skiva men är nu spräckt i tre delar. Nedre kanten bildar en treklöverkontur. Portalbågen är nu något tryckt rundbågig men har från början förvisso bildat en strikt rundbåge. Deformeringen har uppstått genom att murarna tryckts utåt, varvid de stora sprickorna i tympanonstenen också torde ha uppstått. Bågdelen av portalen har i princip samma profil som de undre delarnas plan. Ränna för stängselbom finns på insidan i västra smygen; den korta rännan i östra smygen för bommens fäste är nygjord. I portalen finns en dubbelgrind av järn i närmast nygotiska former och tillkommen i samband med ruinens konservering år 1884.¹

I oktogonens norra mur finns en mindre portal, vars nedre delar är dolda av marken utanför (pl IV: 1 och

Fig 21. Oktogonens sydportal, västra kapitälbandet. Foto 1978.

S portal of the octagon, W capital frieze.

fig 25, 26). Portalen är rundbågig och har raka sidor. Yttre smygen, som är ganska grund, är helt av väl huggen sten. Bågen och den översta stenen av smygens västra sida är ursprungliga; i övrigt är allt nyhugget, troligen vid restaureringen 1884. Smygens ytterhörn markeras med en rundstav av $1/4$ cirkel, på västra sidan uppåt avslutad med ett litet kapitäl med enkel växtornamentik (fig 4K, L och M). Smygens stenar går ända in mot den inre smygens rått behandlade stenar. Denna smyg är utåt betydligt smalare än den yttre. I vinkeln måste därför ha varit installerade block, som varit försedda med dörranslag och burit tympanonstenen (fig 27), vilken nedåt torde ha varit rakt avslutad. – Inre smygen är skrånande och har in mot kyrkan hörnkedjor av huggen sten. Avtäckningen har formen av en triangelbåge, på vars undersida finns betydande putsrester. – Tröskelstenen är väl bevarad (fig 28). Dess in mot kyrkan vända del ligger något lägre än den yttre, varigenom bildas ett anslag för dörrarna, vilka gått inåt. I denna inre del finns två hål för dörrarnas regler. Västra delen av tröskelns yttre del är starkt nednött, vilket visar att det i regel varit den västra dörrhalvan som stått öppen. – En undersökning av portalens nedre delar utfördes 1978, varvid nu befintligt skydd mot den högre liggande marken utanför tillkom. Portalen stängs av ett enkel trägaller.

Fig 22. Oktogonens sydportal, detalj av västra kapitälbandet. Foto 1978.

S portal of the octagon, detail of W capital frieze.

Fig 23. Oktogonens sydportal, detalj av östra kapitelbandet. Foto 1978.

S portal of the octagon, detail of E capital frieze.

Fönster

I oktagonen finns fönster av tre slag: vanliga rundbågiga fönster med raka sidor, rundfönster av skiftande storlek och form samt små enkla ljusöppningar avsedda att ge ljus åt sekundärutrymmen; därjämte har fönster med raka sidor funnits i oktagonens gavlar. Hur dessa varit avslutade uppåt, vet man dock icke.

Rundbågiga fönster med raka sidor finns i oktagonens bägge våningar i sydöstra och nordöstra muren, alltså sammanlagt fyra fönster av detta slag. De två fönstren i nedre våningen (fig 29 och 30) är i allt väsentligt lika byggda med omfattning av huggna resta block och skrånande smyg såväl utåt som inåt; även den inre smygen har rundbågig avtäckning. Den yttre fönsterbänken med betydande lutning utåt är gjord av huggen sten. Fönsterposten mellan smygarna är av stående stenskivor, vilka på fönstret i nordöstra muren har en huggen fals för glasfönstret. Mellan posten och smygen finns på utsidan talrika hål för vindjärn, uppenbarligen flera omgångar. Det finns förhållanden som tyder på att de två rundbågiga fönstren i bottenvåningen blivit förändrade redan på ett tidigt stadium. Sålunda är omfattningarna till stor del gjorda av resta stenar. Den vänstra innersmygen på fönstret i nordöstra muren synes ha tillkommit efter en upphuggning av fönster-

Fig 24. Oktogonens sydportal, detalj av östra kapitelbandet. Foto 1978.

S portal of the octagon, detail of E capital frieze.

hållet och är utförd av dåligt stenmaterial; högra smygen är bättre gjord. Något verkligt valv finns icke på insidan. Vad beträffar motsvarande fönster i sydöstra muren, vill det synas som om vänstra innersmygen ligger i förband med absidens murverk. Högra innersmygen och bågen är helt täckta med puts. — De två rundbågsfönstren i övre våningen är något mindre än bottenvåningens (fig 31 och 32) men i övrigt i allt väsentligt byggda som dessa, dock med den skillnaden att de vertikala sidorna är byggda av liggande block. Hål för vindjärn finns ej.

I oktagonens södra mur finns i övre våningen mitt ovanför portalen ett cirkelrunt fönster med omfattning från sen tid av svängda stenar tagna ur liggande block och med rätvinklig smyg (fig 10 och 33). In mot kyrkorummet har smygen en form, som snarast skulle ha passerat till ett rundbågigt fönster. Denna smyg är betydligt trängre än rundfönstret, varför det mellan de bägge smygarna måste ha funnits ett nu försvunnet led, kanske en stor stenskiva med uthugget masverk som i rundfönstret över den västra av sydportalerna i S Nicolaus.

I oktagonens sydvästra mur finns ett fönster med fyrpassformig dageröppning, gjord av två skivor och placerad i en kvadratisk nisch med skrånande smyg

Fig 25. Oktagonens nordportal. Genom markens höjning har portalens proportioner förvanskats.
Foto G Svahnström 1980.

N portal of the octagon.

Fig 26. Oktogonens nordportal, 1:80.
Uppm J Pajaujis 1978.
*N portal of the octagon. Scale drawing
by J Pajaujis 1978.*

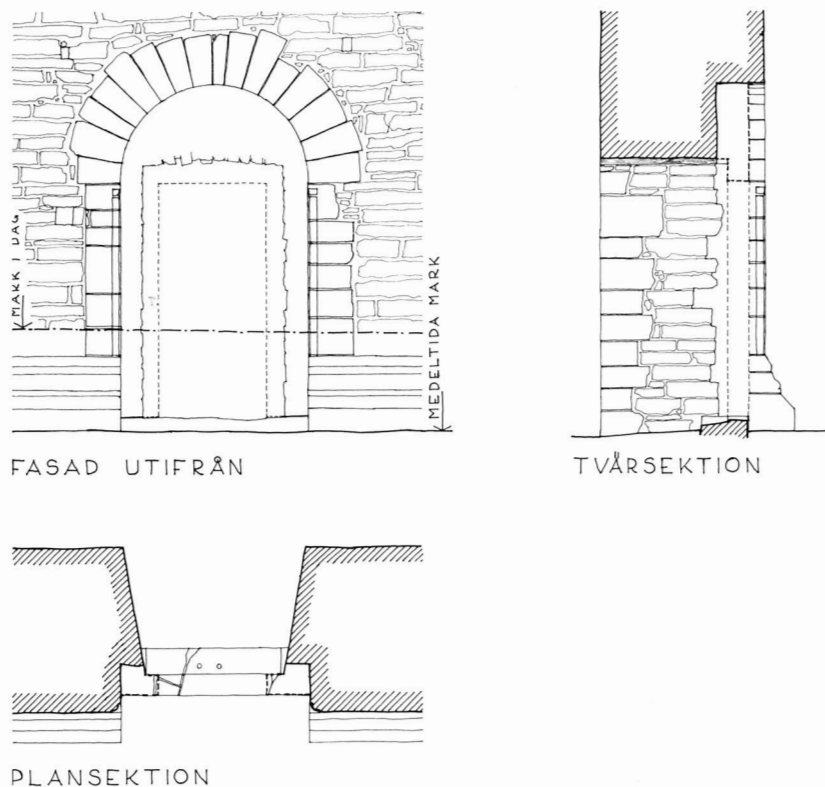

Fig 27. Oktogonens nordportal, nedtill till höger tröskelstenen, i mitten oktagonens sockel och den yttre portalsmygens östra sida. Foto RAGU 1978.
N portal of the octagon, at bottom right threshold slab, in centre octagon plinth and E side of portal's outer recess.

Fig 28. Oktogonens norra portal, inre smygen med tröskelstenen. Observera de två hålen för dörrarnas reglande. Foto RAGU 1978.
N portal of the octagon, inner splay with threshold slab. Note the two holes for the door bolts.

Fig 29. Fönster i oktagonens sydöstra mur, nedre våningen.
Foto G Svahnström 1979.

Window in SE wall of the octagon, lower floor.

(fig 3 och 34). På utsidan finns glasfals och hål för vindjärn. Detta fönster släpper in ljus i den ena av trapporna till övre våningen.

I oktagonens västra mur finns inom den nedre delen ett stort rundfönster (pl III: 2; fig 43 och 35) med sexpassformig dageröppning, huggen ur stenskivor med en obetydlig glasfals (?) längs ytterkanten; i sexpassets in mot öppningen vända spetsar finns hål för vindjärn. Den yttre omfattningen, som är gjord av svängda stenskivor, har en rik profil bestående av en rundstav och ett fasat led. In mot oktagonens nedre våning finns först en skrånande smyg, rundbågig och med raka sidor, och innanför denna en rak smyg med rund båge och raka sidor. Smygarnas botten är trappformig. – Högre upp finns ett till övre våningen ledande fönster med rund ljusöppning omgiven av en ring med halvcirkelformig profil, allt hugget ur två hopställda skivor (pl III: 2; fig 36). Fönstrets smyg in mot kyrkan utgörs av en något skrånande rektangulär öppning med lätt rundad båge (fig 55). På denna plats fanns ursprungligen ett rundfönster av ungefär samma storlek som

Fig 30. Fönster i oktagonens nordöstra mur, nedre våningen.
Foto G Svahnström 1979.

Window in NE wall of the octagon, lower floor.

fönstret i våningen under. Av detta större fönster ses spår i murverket kring det nuvarande fönstret (fig 36). Den tillhörande smygen, vars begränsning är klart synlig på murlivets insida, var betydligt större än den nuvarande och hade rundbågig avtäckning. Att den ursprungliga smygen blivit till största delen igenmurad kan möjligen sättas i samband med svagheter i murverket, bestående av kraftiga sprickor, synliga på äldre avbildningar.

I oktagonens nordvästra mur finns ett fönster med något oregelbundet sexpassformig dageröppning, ut-huggen ur två stenskivor, och insatt i en svagt skrånande rektangulär nisch av stenskivor (pl III: 2; fig 37). På ljusöppningens insida finns glasfals och hål för vindjärn. Den inre smygen är på en sida skrånande, i övrigt oregelbunden. Detta fönster har släppt in ljus i nordvästra murens trappa till övre våningen.

Spår av fönster i oktagonens gavlar finns på följande murar, nämligen den södra, den sydvästra och den västra (pl III: 1–2; fig 3 och 10). Sådana fönster, två i varje gavel, torde dock ha funnits i samtliga gavlar.

Fig 31. Fönster i oktagonens sydöstra mur, övre våningen.
Foto G Svahnström 1979.
Window in the octagon's SE wall, upper floor.

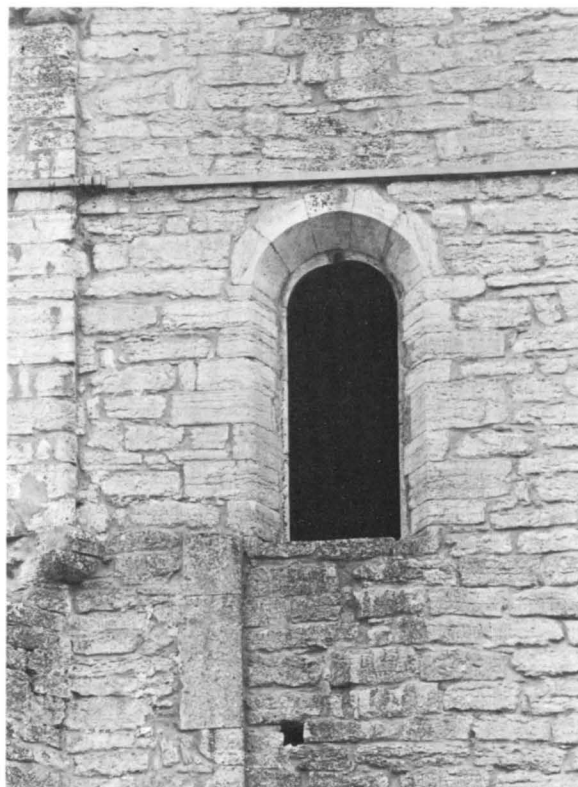
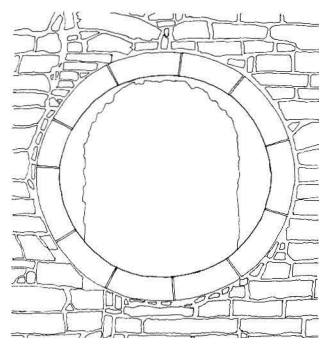
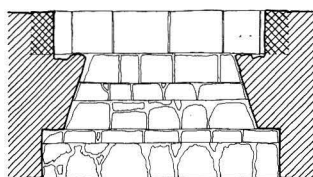

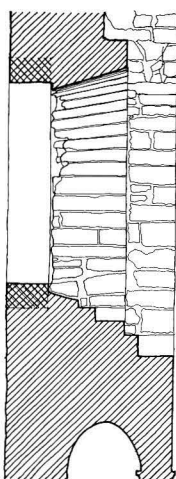
Fig 32. Fönster i oktagonens nordöstra mur, övre våningen.
Foto G Svahnström 1979.
Window in NE wall of the octagon, upper floor.

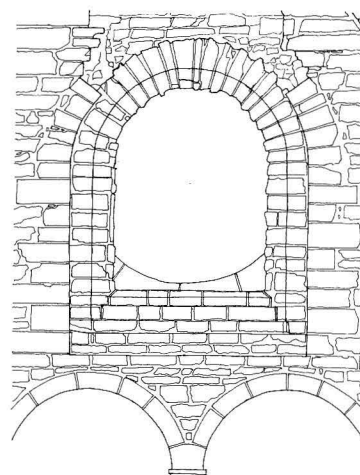
FASAD UTIFRÅN

PLANSEKTION

TVÄRSEKTION

FASAD INIFRÅN

0 10 20 30 40 50 DM

Fig 33. Fönster i oktagonens södra mur, övre våningen.
Uppm J Pajaujis 1978.
*Window in S wall of the octagon, upper floor. Scale drawing
by J Pajaujis 1978.*

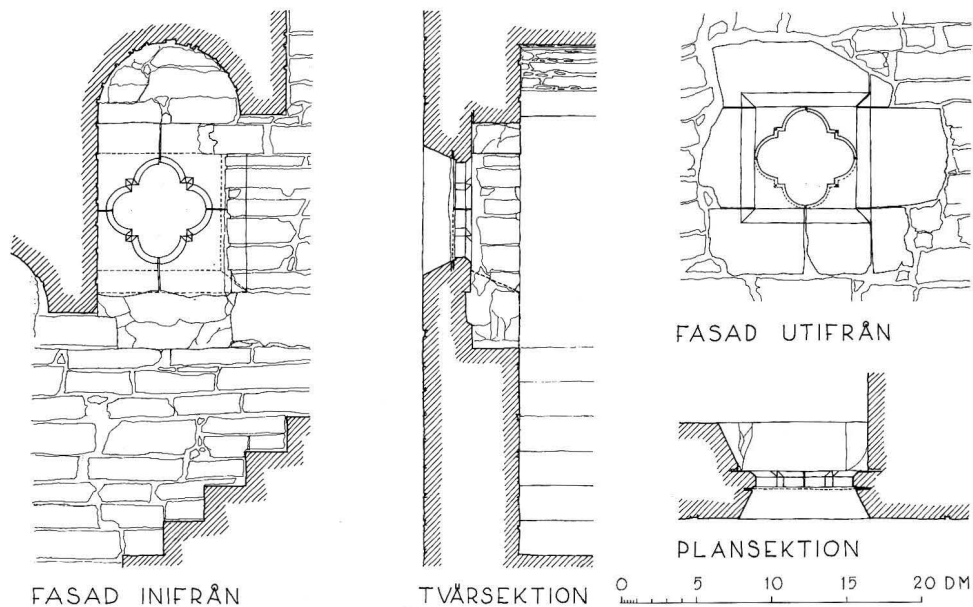

Fig 34. Fönster i trappan i oktagonens sydvästra mur, 1:50.

Uppm J Pajaujis 1978.

Staircase window in S wall of the octagon. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

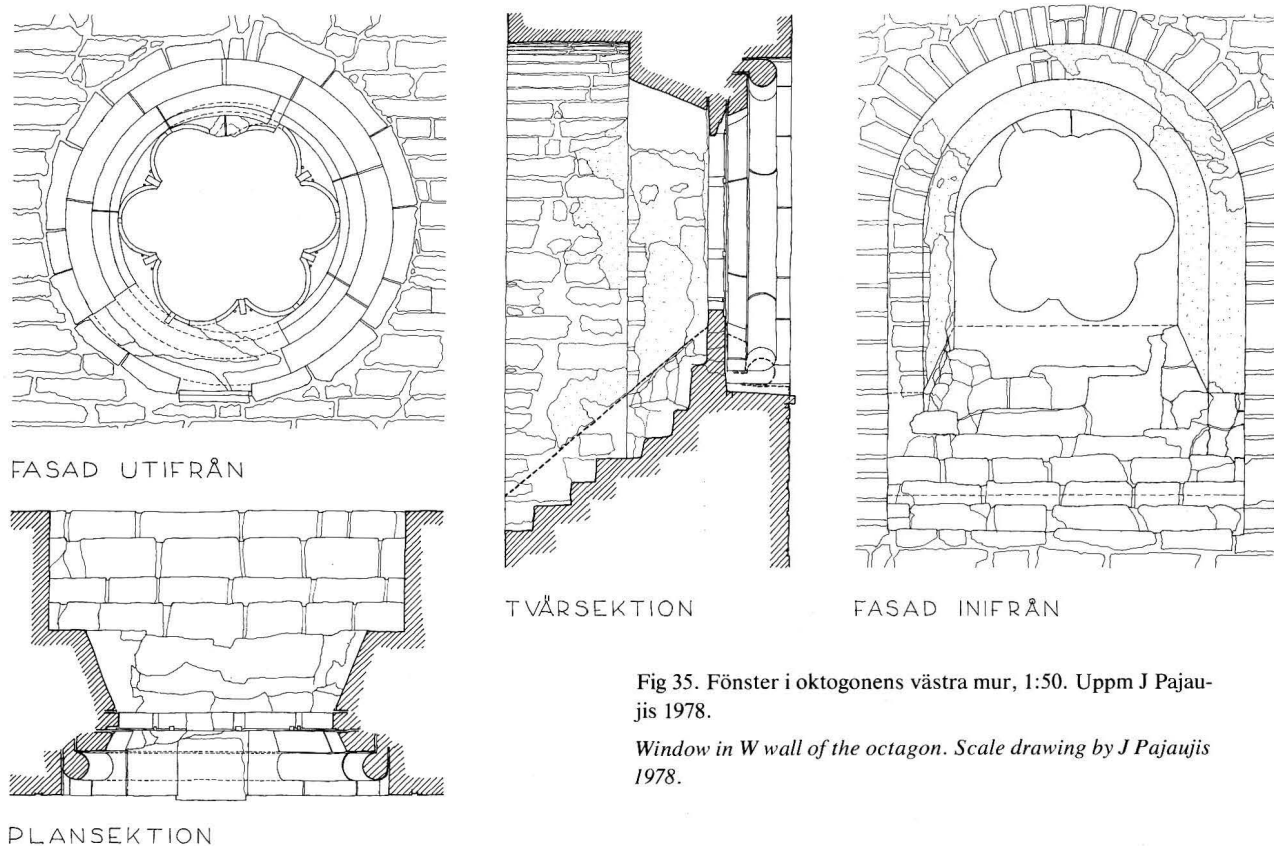

Fig 35. Fönster i oktagonens västra mur, 1:50. Uppm J Pajaujis 1978.

Window in W wall of the octagon. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

Fig 36. Övre delen av oktagonens västra mur. Kring det lilla runda fönstret finns murskarvar som visar att här funnits ett större fönster. Foto G Svahnström 1979.

Upper part of W wall of the octagon. Masonry repairs around small round window show that a larger window had existed earlier.

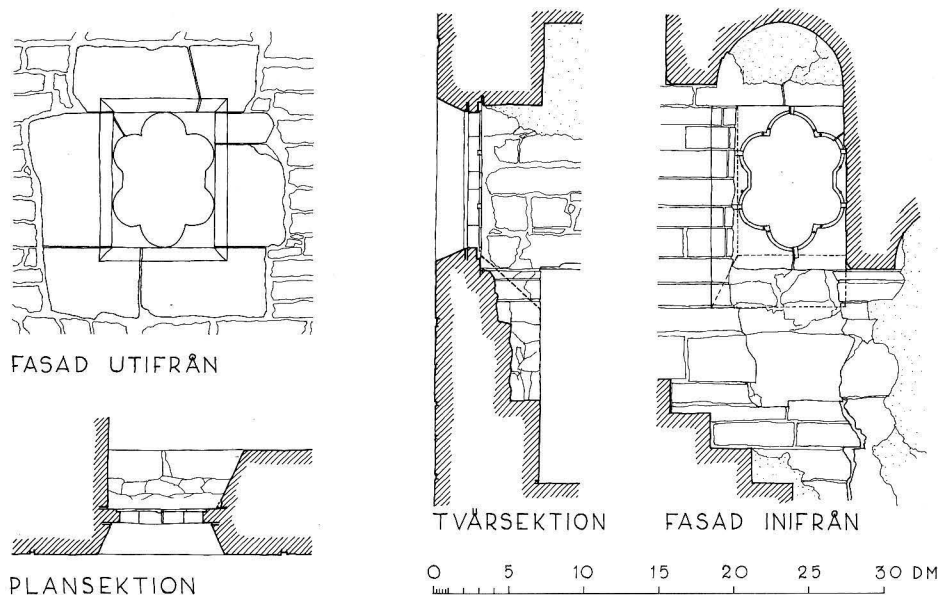

Fig 37. Fönster i trappan i oktagonens nordvästra mur, 1:50. Uppm J Pajaujis 1978.

Staircase window in NW wall of the octagon. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

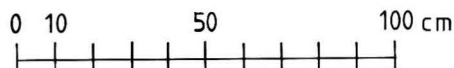
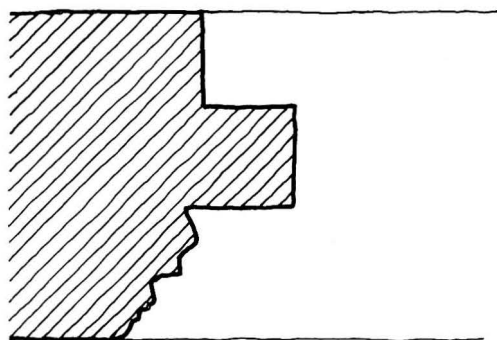

Fig 38. Rester av det södra fönstret i gaveln på oktagonens västra mur, plan, 1:20. Uppm E Bohrn 1979.

Remains of S window in gable on W wall of the octagon. Scale drawing by E Bohrn 1979.

Murverket är emellertid endast på de nämnda sidorna bevarat till sådan höjd att spår av fönstren kan finnas. Fönstren har haft omfattning av huggen sten med raka sidor. Hur de varit avslutade uppåt, kan man icke veta något om. Av vissa rester av det södra fönstret på västra sidan framgår (fig 38), att innanför fönstrens kontur i det yttre murlivet funnits ett rakt språng. Sluttande solbänk har icke funnits. Huruvida det på insidan funnits några anordningar för glasning eller luckor kan nu icke avgöras, då det inre hörnet av dageröppningens omfattning är avslaget.

Små ljusöppningar, såsom i koret gjorda av två stående block kring en ljusspringa och med skrånande smyg på insidan, finns på följande ställen: i sydvästra muren två stycken på samma höjd för belysning av den stora, tvådelade murnischen på insidan; i västra muren högt upp en för belysning inom övre delen av trappan till vindsvåningen och i nordvästra muren en för belysning inom nedre delen av nämnda trappa.

Oregelbundenheter i murverket m m

På oktagonens östra mur – ovanför bågarna mellan koret och oktagonen (fig 84) – fanns ännu vid 1800-talets början spår av korets takfall (jämför också fig 71). Murverket visar svåra brandskador, ganska säkert uppkomna vid någon brand, som förstört korets tak.

På oktagonens sydvästra mur har nedtill intill sydvästra hörnpilastern funnits ett sekundärt hål av sådan storlek, att där kan ha varit en ingång (pl III: 1; fig 39). Hålet är nu igensatt med kalkstensflis och tegel-skärv; hålet och igensättningen är synliga även på

murens insida. In emot vänstra hörnpilastern på samma sida finns i övergången mellan oktagonens bägge våningar oregelbundenheter i murverket som kan tyda på att här funnits en ingång direkt utifrån till oktagonens övre våning (fig 3 och 10). Motsvarande oregelbundenheter finns även på insidan (s 57). Två bjälkhål i jämnhöjd med ingångens nedre begränsning kan ha uppburit en plattform utanför denna.² – I oktagonens västra mur finns i murverket flerstädes små stående stenar insprängda, troligen härrörande från lagningen av en grov vertikal spricka (fig 36).

I jämnhöjd med golvet mellan oktagonens två nedre våningar finns på flera håll ankarslutar i form av gjutjärnsplattor för dragstag (fig 3, 10 och 66). Sålunda finns på sydvästra muren en sådan platta i närheten av hörnpilastern, på den södra två, på den sydvästra en, på den nordvästra en, på den norra två och på den nordöstra en.

I samband med konserveringsarbeten har ett antal vattenkastare av huggen granit anbragts för avledning av vatten från oktagonens mellanvåning och från takterrassen. Sålunda finns en sådan på sydvästra muren nära krönet, en på sydvästra muren i jämnhöjd med golvet mellan oktagonens två nedre våningar, en på västra muren högt upp för avvattning av trappan upp till takterrassen och på nordöstra muren högt upp ytterligare en för avvattning av takterrassen.

Fig 39. Sekundärt murgenombrott i oktagonens sydvästra mur. Foto RAGU 1978.

Secondary break through SW wall of the octagon.

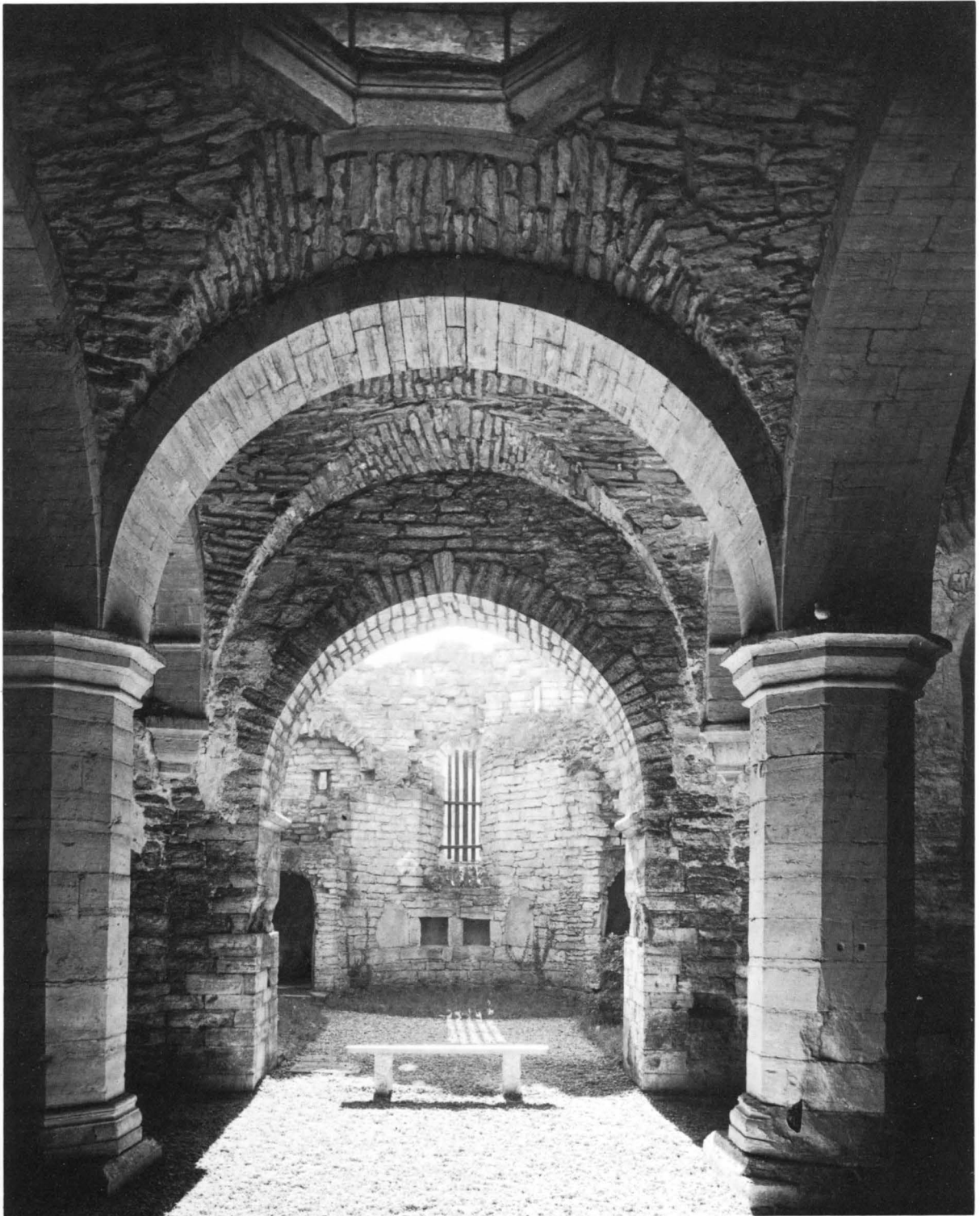

Fig 40. Interiör från oktagonens nedre våning med blick in i koret. Foto H Faith-Ell 1931.
Interior from lower floor of the octagon with view into chancel.

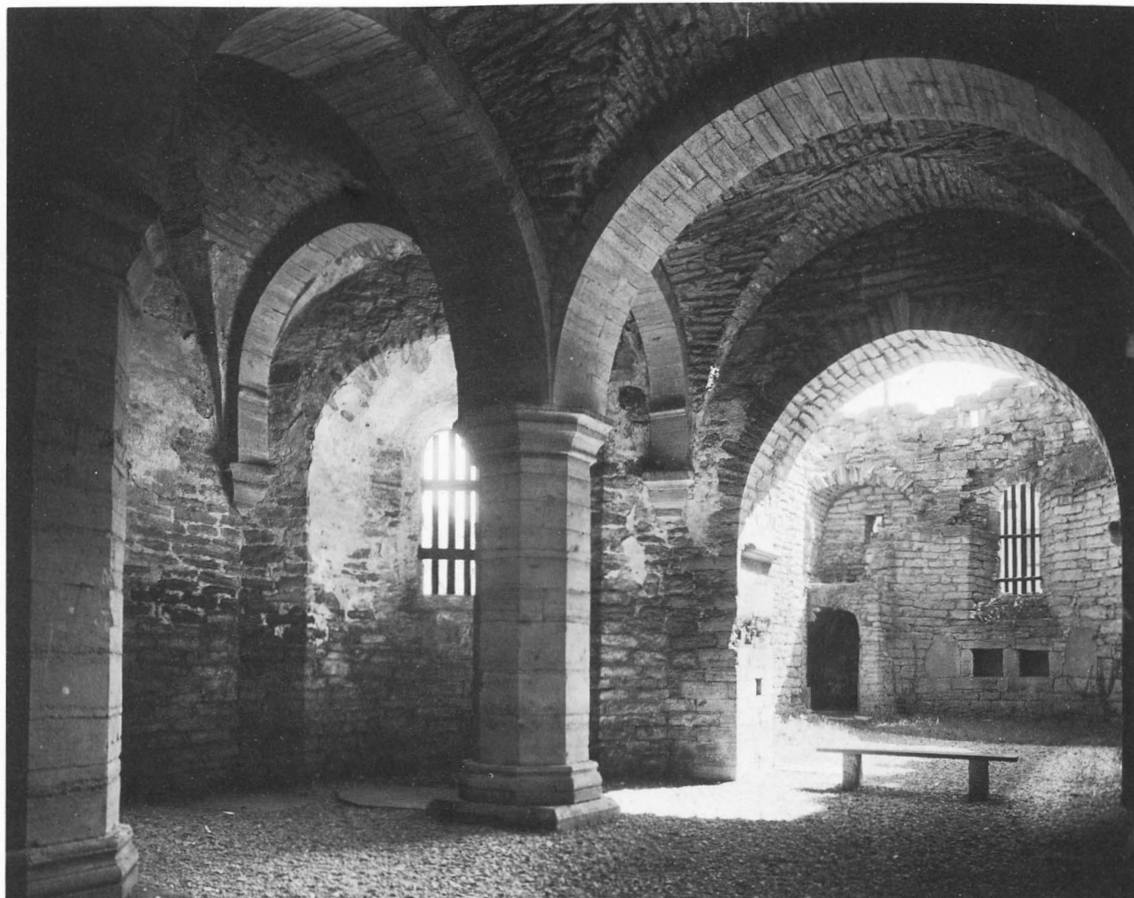

Fig 41. Interiör från nedre våningen mot nordost med blick in i koret. Foto H Faith-Ell 1931.

Interior from lower floor looking NE with view into the chancel.

Ungefär i nivå med hörnpilastrarnas krönlister finns flerstädes på samma höjd anbragta, vårdat utförda ställningshål av ett skifts höjd. Av sådana hål finns i sydost 3 (ett fjärde har troligen funnits på platsen för en vattenkastare), i söder 1, i sydväst 3, i väster 1, i nordväst 4, i norr 4 och i nordost 1.

Oktogonens interiör

Bottenvåningen

Bottenvåningens plan är regelbunden men ändå i detaljerna omväxlande (pl I: 1). I öster finns öppningen mot koret, i nordöst och sydöst absidartade nischer för altaren, i söder och norr de två portalerna, i sydväst och nordväst trapporna till övre våningen med sina arkader samt i väster ett stort rundfönster med sin smyg.

Den stora öppningen mellan oktagonens nedre

våning och koret (fig 11, 12 och 40) har raka sidor och klart spetsig båg, allt byggt av huggen sten; mellan de raka sidorna och bågen ligger en list med profil bestående av vulst och hålkål; ett stycke om ca 2 dm längd är på bägge sidor avhugget in mot oktagonen. I bägge sidorna finns på en höjd av omkring 170–210 cm över marken urbilningar, som är djupast nedåt (pl V: 1 och VI: 1); på södra sidan är urbilningen klumpigt lagad. I norra sidan finns i tredje skiftet under urbilningen ett kvadratisk bjälkhål om 1 skifts höjd utan motsvarighet på södra sidan.

Golvet i nedre våningen utgörs av marken, som är belagd med grovt grus. Vid ingången till trappan i sydvästmuren ligger några oregelbundet formade kalkstenshällar, delvis nötta; de torde knappast ha ingått i ett ursprungligt golv. Mellan nordöstra pelaren och norra väggen ligger två kraftiga hällar, troligen gravhällar, vilkas inskrifter blivit helt bortnötta. I varje fall i absidnischen i nordöstra muren syns ha funnits

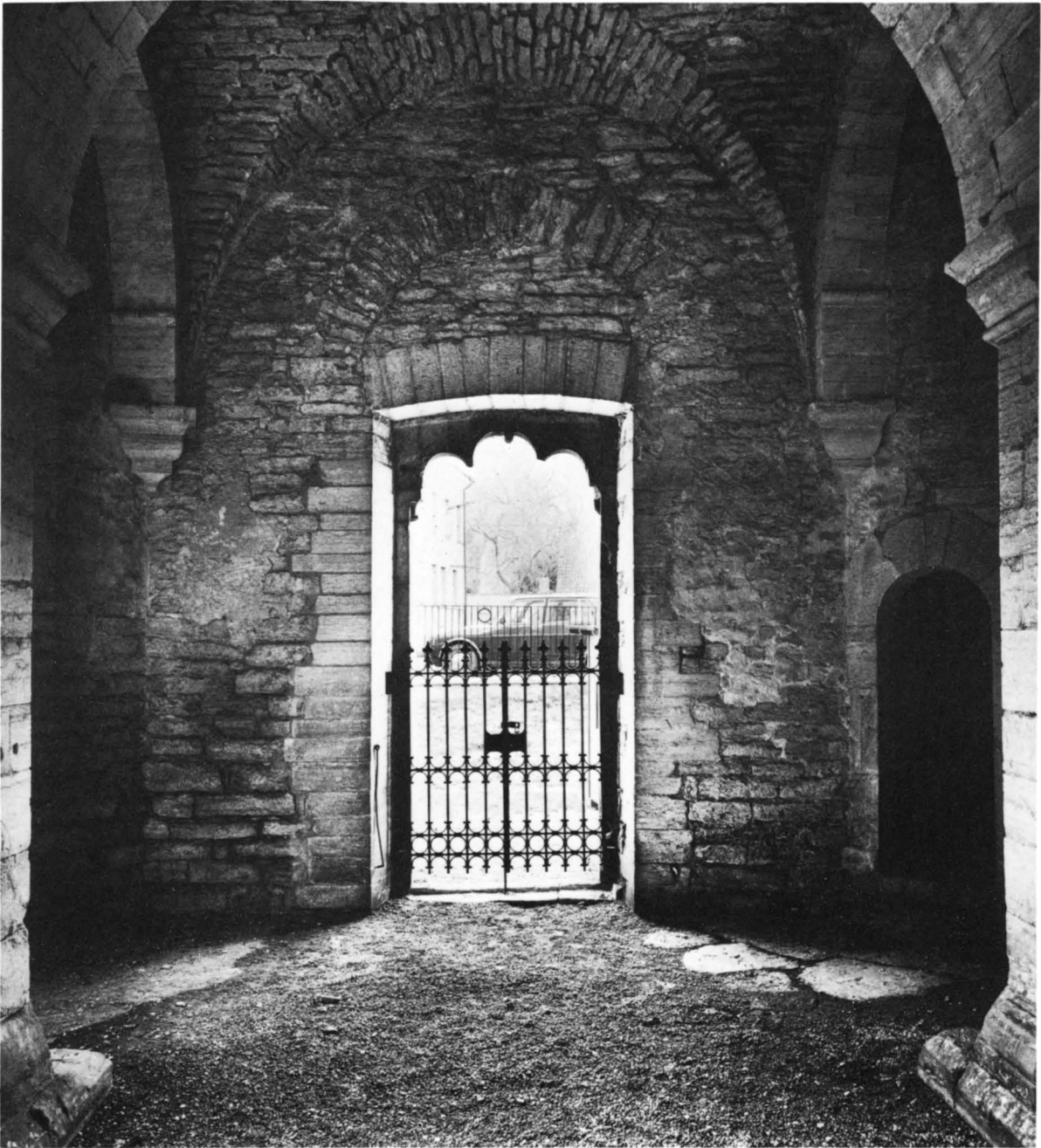

Fig 42. Väggfältet kring oktagonens södra portal. Foto 1980.
Wall surface around S portal of the octagon.

ett golv, som legat 1 steg högre än golvet i övrigt. Dettas nivå anges av sydportalens tröskel.

De två nischerna i nordöstra och sydöstra väggen är likadant byggda och försedda med rundbågig avtäckning (pl VI: 2; fig 41). Snett nedanför och till höger om

fönstret finns i bägge nischerna små skåpnischer med omfattning av stenskvivor. Bottnen i nischen på nordöstra sidan är förstörd; nischen i sydöst har avtäckning av två mot varandra resta stenskvivor.

Såväl på södra väggens (fig 42) som på norra väggens

Fig 43. Interiör av oktagonens nedre våning mot sydväst. Foto 1980.
Interior of lower floor of the octagon, looking SW.

väggfält finns mitt ovanför portalerna i murlivet liggande avlastningsbågar (pl V:1). På södra väggens fält liksom på det västra strax under valvens sköldbågar finns märken efter lägre liggande bågar (fig 44). Sådana märken finns på följande ställen: på södra muren och västra muren, där hela bågen är bevarad, samt på sydvästra muren, där dock endast vänstra delen är bevarad. På övriga murar syns inga spår av bågar av detta

slag, så framt de icke finns dolda under de på sina håll rätt omfattande putsresterna. De lägre liggande bågar-
na visar dels att man från början avsett att göra valven i oktagonens bottenvåning något lägre än vad de slutligen blev, dels att ändringen av byggnadsplanerna gjorts redan innan valven slagits.

Såsom tidigare omtalats, går i sydvästra och nordvästra väggen de båg-
e i västra väggen sig förenande

Fig 44. Vägghäl i oktagonens nedre våning kring fönstret i västra muren. Observera spåren av planerade lägre valv. Foto G Svahnström 1979.

Wall surface around window in W wall of the octagon. Note signs of a planned lower vault.

trapparmarna till övre våningen (pl I:1 och VIII; fig 43 och 45). Trappornas avgränsning in mot rummet med sina kolonner och arkader av huggen sten tillkom till största delen vid ruinens konservering år 1885. Endast sydöstra sidan av ingångsöppningen till trappan i sydvästra muren torde vara ursprunglig (jfr fig 46). Arkaderna synes emellertid vad beträffar formen vara riktigt rekonstruerade: de följer valven över trapporna och dessa är medeltida. Vad som fanns före restaureringen framgår av en avbildning från 1882 (fig 46). Kolonnerna är formade efter torngalleriernas kolonner i domkyrkan. De har attiska baser med hörnblad och tärningsformade kapitäl med en ring nedtill och en list med platt och hålkäl upptill. Trappornas tak består av tvärställda tunnvalv, som följer arkadbågarnas linjer. Av de nedersta tunnvalven är som nämnts betydande partier ursprungliga. Inom trappornas övre delar består taket av längsgående tunnvalv med märken efter skälbräder. Trappstegen är i stor utsträckning gamla.

Pelare och valv

Valven bärs av fyra åttkantiga pelare med kapitäl och baser (fig 43–46) samt av väggkonsoler. Baserna består av en kvadratisk platta utan profilering och av en åttkantig del med attisk profil. De synliga delarna av bottenplattornas översida är mindre omsorgsfullt huggna än övriga ytor. Nordvästra och sydöstra hörnet på sydöstra pelarens bottenplatta är nedhuggen till i nivå med golvet. Pelarskaften är byggda av stora block med liggande klov som i flera fall upptar hela skaftets yta. Kapitälerna har åttkantig planform och rikt profilerad ytterkant. Valvkonsolerna i yttermurarna är rikt profilerade (fig 47–50). De sitter konsekvent något snett emot de valvbågar som utgår från dem vilket får anses tyda på att valvsystemet från början avsetts att ges en annan utformning än den som kom till utförande (se härom s 57). Konsolernas in mot rummet vända sida är vinkelrät mot en linje som delar vinkeln mellan oktagonens sidor mitt itu. Valvbågarna av huggen sten

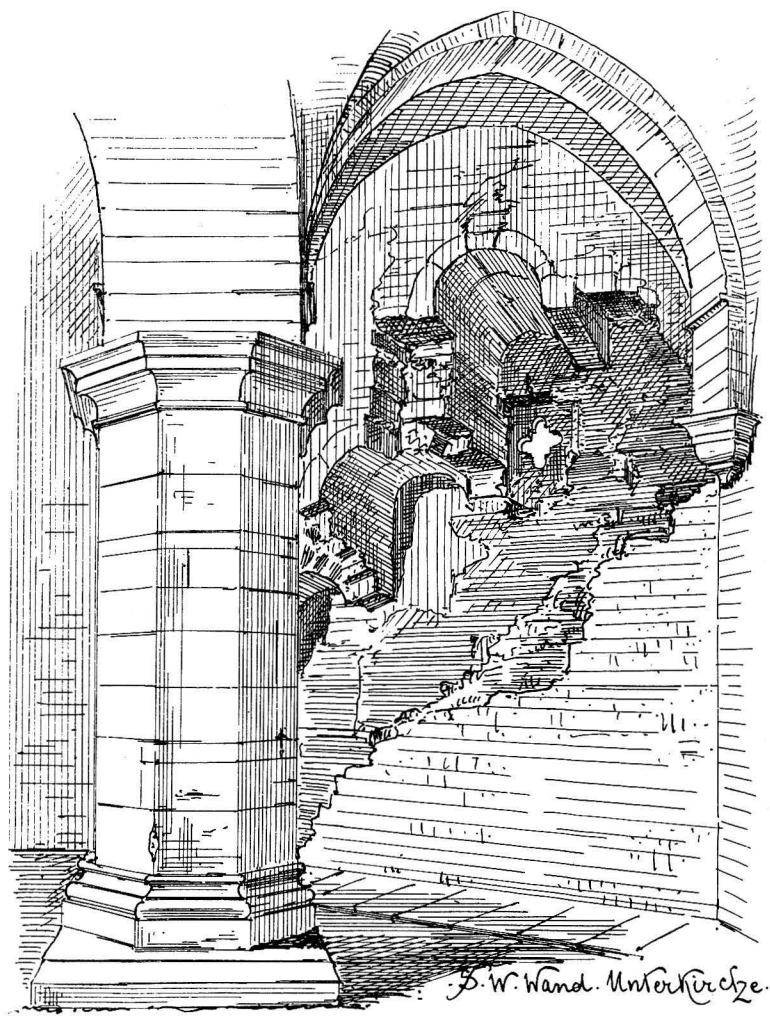

Fig 45. Interiör från oktagonens nedre våning med trappan till övre våningen i nordvästra muren. Norra portalen till höger. Foto I Anderson 1939.

Interior from bottom floor of the octagon with staircase to upper floor in the NW wall. N portal on right.

Fig 46. Teckning av trappan i oktogonens sydvästra mur före restaureringen 1884–85. Efter Hansische Wisbyfahrt 1882.

Drawing of staircase in SW wall of the octagon before restoration. After Hansische Wisbyfahrt 1882.

är rundbågiga, plana på undersidan och har ingen profil längs kanterna (fig 45). De passar ganska illa till de åttkantiga pelarkapitälerna, då bågens bredd är större än sidorna i åttkanten. Bågarna i omgången, som visar en viss tendens till spetsbågighet, växer upp från små pilastrar, som dels står på pelarkapitälerna dels på yttermurarnas konsoler (fig 47). Pilastrarna avslutas uppåt av en enkel list med en kvartscirkelformig uttagning längs underkanten. – Valvkapporna är byggda av kalkstensflis. Mittvalvet är ett kryssvalv med svagt stigande hjässlinjer (pl V: 1 och 2 samt VI: 1 och 2; fig 51). I hjässan finns en åttkantig öppning med profilerad omfattning av huggen sten (fig 51). Omgångens valv i norr, söder, öster och väster är även kryssvalv med stigande hjässlinjer (fig 52). Valven i sydöst, sydväst, nordväst och nordöst har triangulär form men är i övrigt byggda som de andra valven (pl II: 1). På valv-

kapporna finns betydande rester av puts med gräddgul färg.

Övre våningen

Golvet är av cement med asfaltbeläggning. För att möjliggöra vattenavrinning har golvet måst dras upp så högt, att pelarbaserna delvis blivit dolda. Kring den åttkantiga öppningen i golvet finns ett järnräcke (fig 53–55).

I östra väggen finns öppningen mot koret (fig 53). Bågen, som är halvrund, är liksom sidorna av huggen sten. Mellan sidorna och bågen ligger en list med ett kvartscirkelformigt uttag längs underkanten (fig 12). De delar av bågen som avgränsat denna mot koret saknas; begränsningen mot öster är ojämn. I öppningens södra sida finns en kvadratisk skåpnisch med omfattning och bakvägg av stenskivor (fig 72). Place-

Fig 47. Konsol i oktagonens nedre våning i hörnet mellan den södra och den sydvästra muren. Foto G Svahnström 1979.
Plinth in lower floor of the octagon between S and SW walls.

ringen av denna nisch med undre kanten i nivå med våningens golv är förbryllande. Förklaringen här till lämnas i samband med skildringen av kyrkans byggnadshistoria. Botten i öppningen mot koret torde vara helt nymurad i samband med sentida konserveringsarbeten; den är oregelbundet trappstegsformig. Mitt i öppningen ligger en utkastarsten för avledande av vatten från våningens golv.

Såväl i nordöstra som sydöstra väggen finns som på motsvarande ställen i bottenvåningen grunda nischer eller absider med raka sidor och rundbågig avslutning uppåt (pl I:2). I sydöstra väggen finns nedanför och något till höger om fönstret i nischen en skåpnisch med avtäckning av två vinkelställda skivor. Nischen är invändigt putsad och visar spår av gräddgul färg. Att altaren funnits i absiderna här som i bottenvåningen visar skåpnischen.

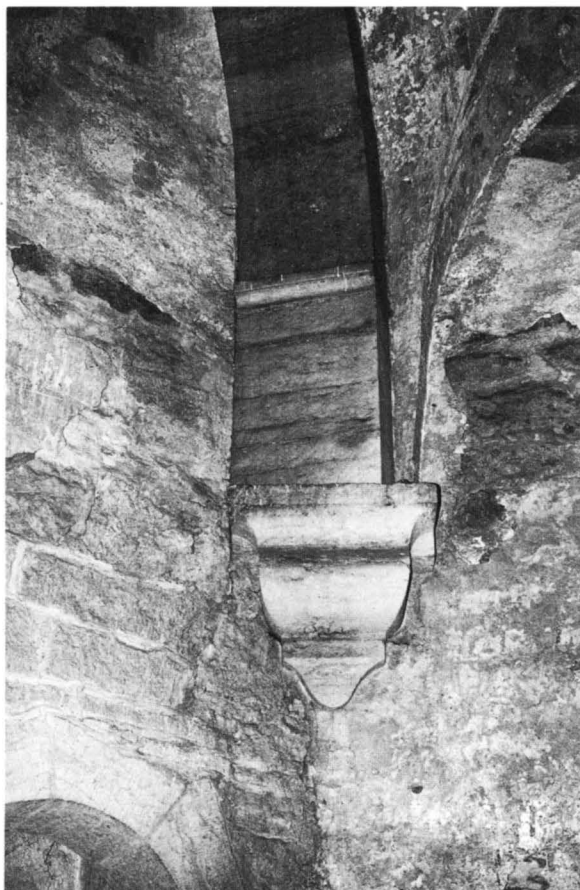

Fig 48. Konsol i oktagonens nedre våning i hörnet mellan den sydvästra och den västra muren. Foto G Svahnström 1979.
Plinth in lower floor of the octagon between SW and W walls.

Inom de nedre delarna av södra och sydvästra väggen finns avlångt rektangulära nischer (fig 54 och 55). In mot rummet avgränsas dessa nischer av två rundbågar, uppburna av en kolonnett med attisk bas med hörnblad och av kapital. Bågarna och kolonnerna är på bägge ställena nyhuggna med undantag av de två nedersta stenarna till höger i den västra bågen i södra väggen. Bågställningen i södra väggen tillkom 1968 och den i sydvästra väggen 1885. Nischerna täcks av två tunnvalv, som följer bågställningarnas konturer. Förekomsten av gammal puts på tunnvalven visar, att dessa i stor utsträckning är gamla. I södra muren finns en skåpnisch i nischens begränsningsmur åt öster, och i sydvästra muren finns skåpnischer på bägge sidor. Förekomsten av skåpnischerna torde visa, att de två nischerna härbärgerat altaren, sannolikt två i varje. Under ljusöppningen i det högra väggfältet av syd-

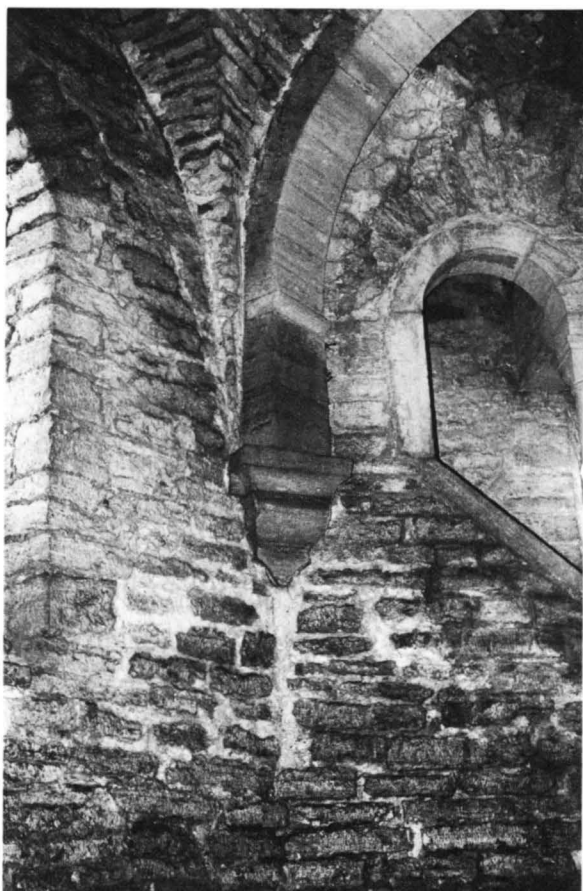

Fig 49. Konsol i oktagonens nedre våning mellan den västra och den nordvästra muren. Foto G Svahnström 1979.

Plinth in lower floor of the octagon between W and NW walls.

Fig 50. Konsol in oktagonens nedre våning i hörnet mellan den norra och den nordöstra muren. Foto G Svahnström 1979.

Plinth in lower floor of the octagon in the corner between N and NE walls.

västra väggens nisch finns ett av oregelbundna lodräta skarvar begränsat murparti, som ej är ursprungligt.

I västra muren möts de bågge från bottenvåningen ledande trapparmarna i ett utrymme, som täcks av ett tunnvalv med vederlag i söder och norr. Härifrån leder en bred rundbågig dörröppning in i övervåningen (fig 55). De raka sidorna är gamla men bågen nyhuggen så när som på den nedersta stenen på var sida. Öppningen kan stängas med två enkla trädörrar.

I nordvästra väggen finns öppningen till trappan till vindsvåningen (fig 56). Omfattningen saknas. Av tröskelstenens utseende att döma har öppningen dock varit ganska bred. Uppåt avslutas den av en balk av armerad betong, inlagd 1968. På högra (nordöstra) sidan finns en bomränna, som går 121 cm in i muren, ett märk-

ligt förhållande som visar att dörren kunnat stängas inifrån vinden.

Rundpelare och valv

Övre våningen har liksom bottenvåningen varit helt välvd (pl II: 2; fig 57). Valven är emellertid i betydande omfattning försvunna. Sålunda saknas mittvalvet, och av omgångens valv utefter södra, sydvästra och västra muren återstår endast svickelpartier (fig 54 och 55).

Valven bärs av satta pelare, vilkas skaft är lika tjocka upptill som nedtill. De är byggda av cylindriska block med horisontella klov. Nedersta delen utgöres av en enda trumma. De nedersta blocken är lika stora som skaften. Pelarnas baser består av en platta och på denna ett cirkelrunt parti med attisk profil; i hörnen finns skulpterade bladprydnader (pl IX; fig 58 A–H). Kapitäl-

Fig 51. Öppningen i golvet mellan oktagonens våningar.
Foto G Svahnström 1979.

Opening in floor between the storeys of the octagon.

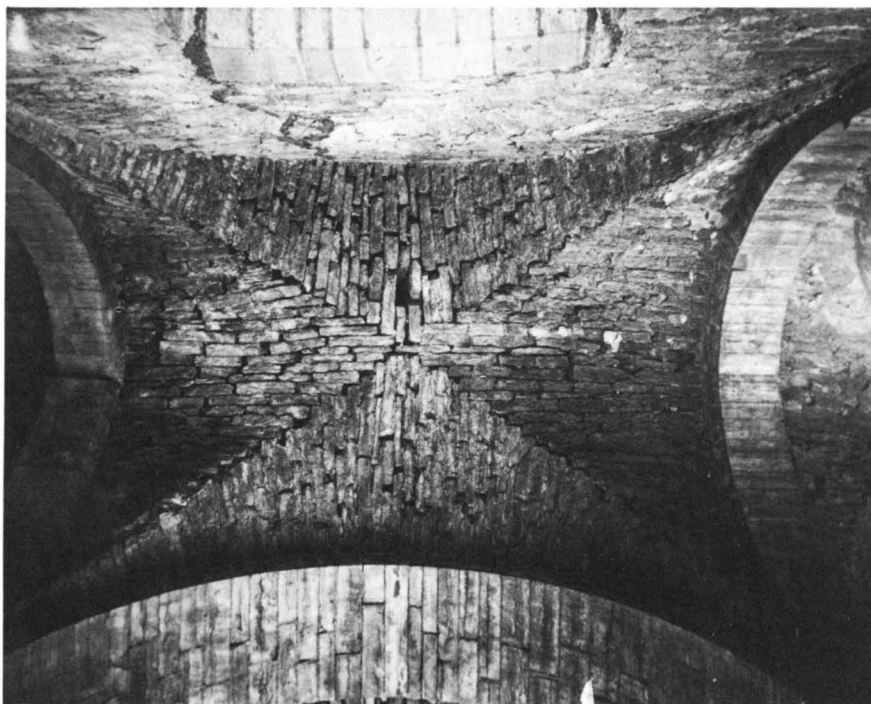

Fig 52. Undervåningens valv innanför nordportalen. Foto J W Hamner.

Vault inside N portal of lower floor.

Fig 53. Oktogonens övre våning mot öster med öppningen till nedre våningen i förgrunden. Foto 1978.

Upper floor of the octagon looking E with opening to lower floor in foreground.

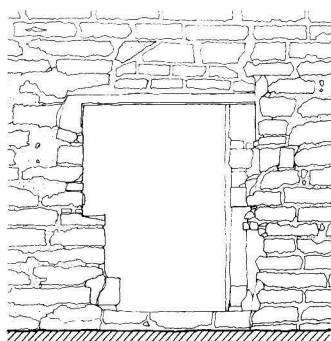

Fig 54. Oktogonens övre våning mot söder. Foto 1978.

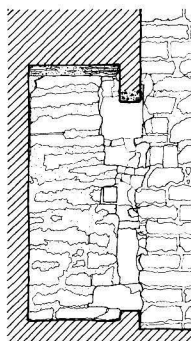
Upper floor of the octagon looking S.

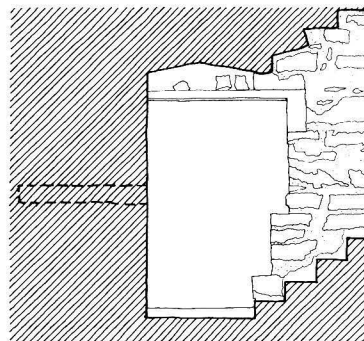
Fig 55. Oktagonens övre våning mot sydväst. I väggen till höger mynnar trapporna från bottenvåningen. Foto 1978.
Upper floor of the octagon looking SW. In the wall at right the staircase mouth from the bottom floor.

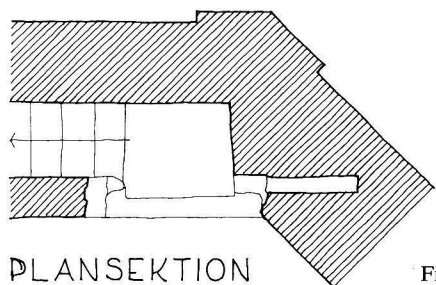
FASAD MOT OKTOGON

TVÄRSEKTION

LÄNGDSEKTION

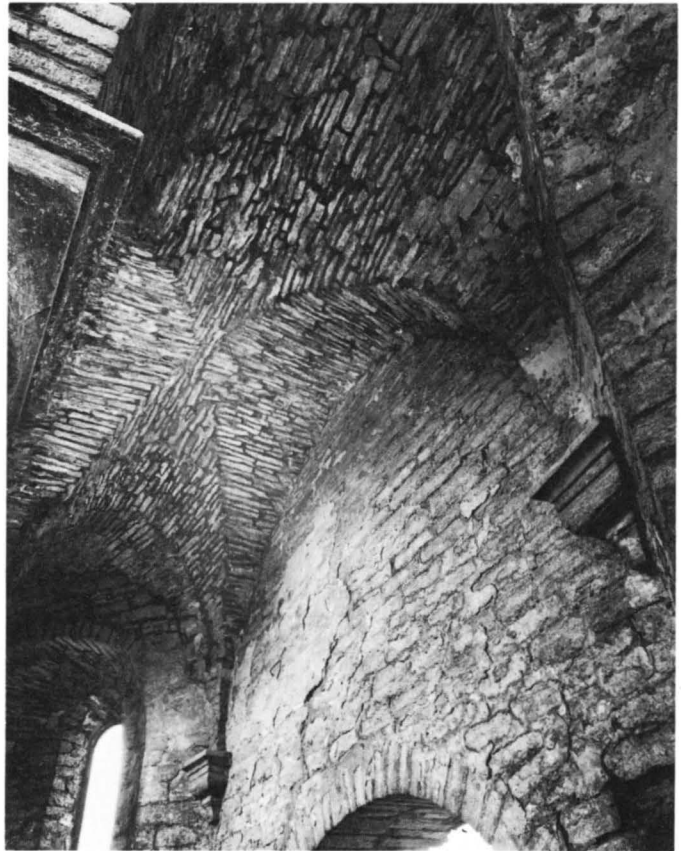
PLANSEKTION

0 10 20 30 40 50 DM

Fig 56. Trappuppgång från oktagonens övre våning till vindsvåningen. Uppm J Pajaujis 1978.
Staircase from upper floor of the octagon to the attic. Scale drawing by J Pajaujis 1978.

Fig 57. Valv i oktagonens övre våning utefter östra muren. Längst t v syns början av valvet vid nordöstra muren. Foto I Anderson 1939.

Vault along E wall of upper floor of the octagon. At far left the beginning of the vault at the NE wall can be seen.

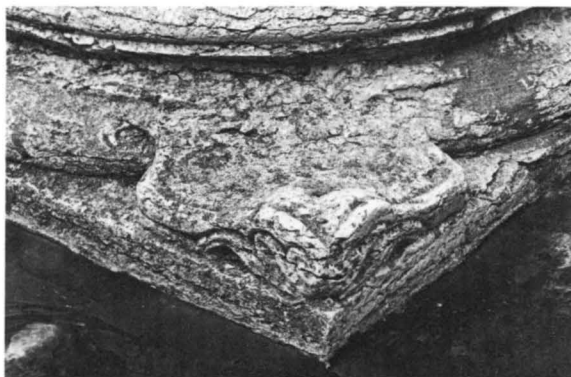
len är kraftigt profilerade. Via den stora hålkälen överförs den nedre delens cirkelrunda form till den övre delens kvadratiska. Vid väggarna har valven burits av konsoler av två något olika typer. Den finare och om man så får säga mer regelrätta typen (fig 60) finns i hörnen på ömse sidor om östra muren, i hörnet mellan södra och sydvästra muren samt troligen också i hörnet mellan norra och nordöstra muren. I övriga hörn finns konsoler av den andra, mindre formsäkra typen (fig 59).

Valvbågar har förenat pelarna. De är svagt spetsbågiga och byggda av bågsvängda stenar i två lager; de har kilform och bildar med varandra ett rätvinkligt språng (fig 53, 61, 62 och 64). Endast bågarna mellan den nordvästra och den nordöstra pelaren samt mellan den nordöstra och den sydöstra är bevarade.

Av bågen mellan den sydöstra och den sydvästra pelaren är endast anfanget på östra sidan i behåll. Den

sydvästra pelaren lutar starkt åt sydväst, varför ett stöd anbragts mellan denna och yttermuren (pl V: 1 och 2). Även övriga pelare lutar, dock ej så mycket som den sydvästra. Den nordvästra lutar rätt betydligt åt nordväst, den nordöstra och den sydöstra åt nordöst respektive sydöst, dock rätt obetydligt (pl VI: 1 och 2). Uppenbarligen har en kraftig utåtskjutning förorsakats genom valvbågarnas tryck.

Sköldfälten på yttermurarna är i norr, söder, öster och väster rundbågiga, i nordöst, sydöst, sydväst och nordväst tryckt rundbågiga. Omgångens valv är byggda av flisor och som kryssvalv med raka hjässlinjer, utan bågar övergående i varandra (fig 57). Valvens ovan-sidor ligger icke fria. Svicklarna och övriga partier upp till tredje våningens takterrass är fyllda med murverk (fig 61 och 63). Vad av detta murverk som tillkommit vid restaureringsarbeten och vad som till äventyrs kan vara gammalt, är knappast möjligt att avgöra.

A

B

C

D

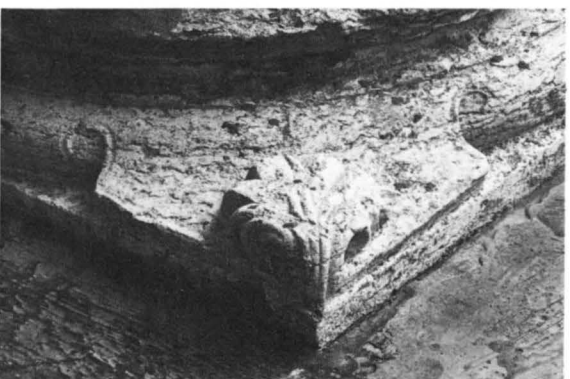
E

F

G

H

Fig 58 t v. Hörnblad på rundpelare i oktagonens övre våning:
 A. Sydöstra pelaren, sydvästra hörnet. – B. Sydöstra pelaren, nordvästra hörnet. – C. Sydvästra pelaren, sydöstra hörnet. – D. Sydvästra pelaren, sydvästra hörnet. – E. Sydvästra pelaren, nordöstra hörnet. – F. Nordvästra pelaren, sydvästra hörnet. – G. Nordvästra pelaren, nordvästra hörnet. – H. Nordöstra pelaren, nordvästra hörnet. Foto 58 C, P-O Westlund 1937, övriga av R Hejdström 1978.

Angle spurs on columns on the upper floor of the octagon: A. SE column, SW corner. – B. SE column, NW corner. – C. SW column, SE corner. – D. SW column, SW corner. – E. SW column, NE corner. – F. NW column, SW corner. – G. NW column, NW corner. – H. NE column, NW corner.

Fig 59. Konsol i oktagonens övre våning i hörnet mellan den södra och den sydvästra muren. Foto G Svahnström 1979.

Plinth in upper floor of the octagon in the corner between the S and SW walls.

Fig 60. Konsol i oktagonens övre våning i hörnet mellan den västra och den nordvästra muren. Foto G Svahnström 1979.

Plinth in upper floor of the octagon in the corner between the W and NW walls.

Fig 61. Valvbågar i oktagonens övre våning mot öster. Foto 1978.

Vault arches in upper floor of the octagon looking E.

Fig 62. Oktogonens översta våning mot sydost. Nedtill rester av övre våningens valv. Foto 1978.
Attic, looking SE. Below, remains of upper floor vaults.

Fig 63. Takterrassen mot norr, torv pålägges. Foto A Edle 1926.

*Roof terrace looking N.
 Turf being put in place.*

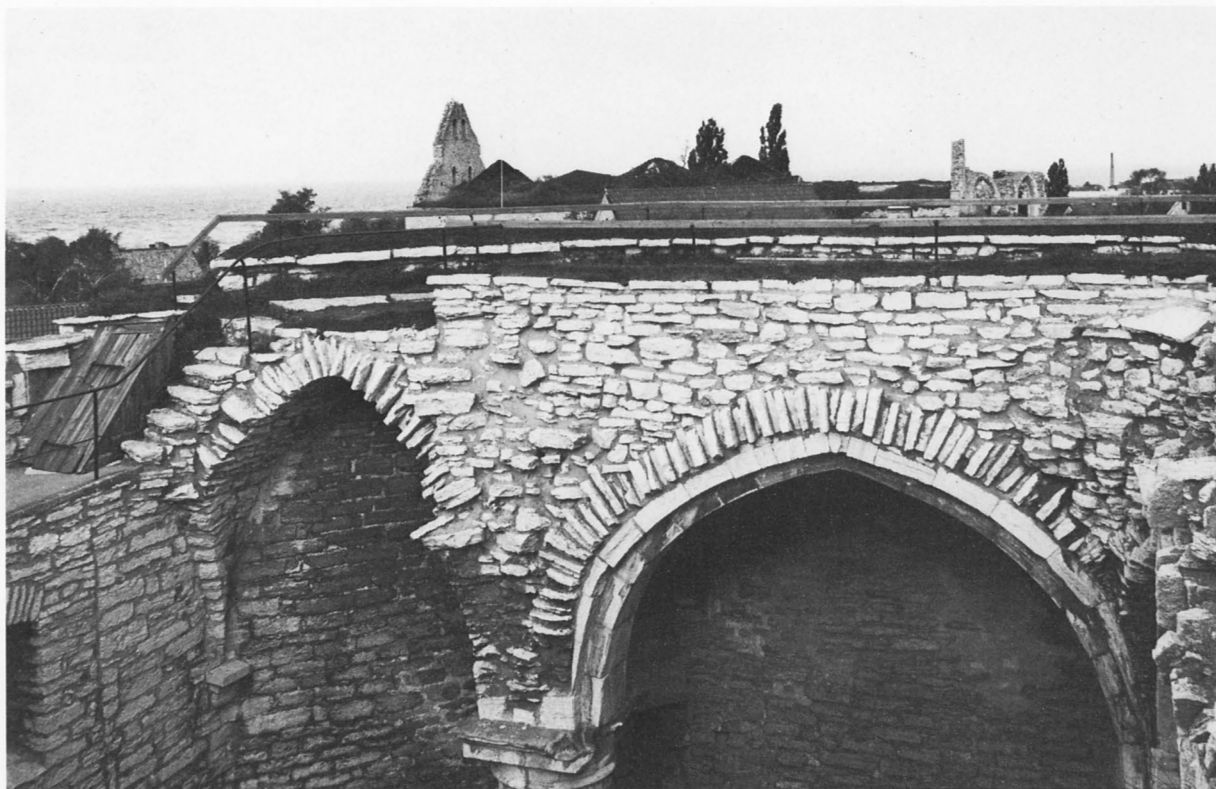

Fig 64. Valvbågar i oktagonens övre våning mot norr. Foto 1978.
Vault arches in upper floor of the octagon looking N.

Översta våningen med takterrassen

Från den nyss omtalade ingången i mellanvåningens nordvästra vägg leder en murtrappa till översta våningen med dess takterrass (fig 63). Trappan, som har tak i form av en omvänd trappa, mynnar nu i det fria, där öppningen täcks med en trälucka (fig 64). Omedelbart ovanför trappan finns ett litet vilplan, såväl utåt som in mot ruinen avgränsat med ett glest järnräcke. Från detta vilplan leder en kort, ganska oregelbunden trappa till takterrassens plan. Denna är belägen på oktagonens norra, nordöstra och östra sidor. Den be-

gränsas både utåt och inåt av låga murar, på vilka finns staket med ståndare av järn och överliggare av trä. Terrassens golv är gräsbevuxet och har på sina ställen tramphällar av kalksten. Från terrassen erbjuds en strålande utsikt över staden och havet. Av översta våningens murverk – gavlarna och igenmurningarna mellan dessa – är betydande partier bevarade i söder och sydväst och delvis också i väster (fig 62). Här syns begränsningarna för gavlarnas igenmurade fönster. Stenmaterialet är svårt brandskadat, även på fönstrens igenmurningar.

Byggnadshistoria

av Gunnar Svahnström

Kyrkans karaktär. Tidigare forskning

Den ovanliga och för gotländska förhållanden helt unika formen har inbjudit till att betrakta Helgeandskyrkan som tillkommen för ändamål, som legat vid sidan av dem, som en kyrka med mera normalt utseende haft att fylla. För en äldre Visbyforskning har det framstått som mer eller mindre självklart, att den avvikande formen varit betingad av uppgiften att tillgodose ett intilliggande helgeandshus' behov av gudstjänstlokal. Först under de senaste decennierna har andra synpunkter på kyrkans tillkomst och ställning i det medeltida Visbysamhället framförts.

På grund av det egenartade byggnadssättet har kyrkan i alla tider tilldragit sig uppmärksamhet. Haqvin Spegel, biskop i Visby stift 1679–1685 eller superintendent, som det på den tiden hette, nämner i sin skrift »Rudera Gothlandica» »Heilig Geistes» som den äldsta kyrkan i Visby näst efter den som Botair skall ha byggt, och som byggnadsår anger han 1046.³ Det är den enda kyrka, där han också anför namnet på en byggmästare, Denis Larsson. Varifrån han hämtat dessa uppgifter är okänt. Strelow, som eljest i sin »Cronica Guthilendorum» med givmild hand fäster årtal vid snart sagt varje Gotlandskyrka, har inget byggnadsår för Helgeandskyrkan, som han överhuvudtaget inte nämner. Där emot återfinner man hos honom namnet på den av Spegel omtalade byggmästaren, där skrivet Dienis Lauritzøn Guth. från Norrlanda.⁴ Han skall, om man läser Strelows text ordagrant, ha byggt S Gertruds kyrka i Visby, men på grund av felaktig interpunktion och överhoppade ord har texten blivit missvisande. Vad Strelow velat berätta är uppenbarligen, att Valls kyrka och S Gertruds byggts 1167, och att Dienes Lauritzøn, »som hafuer mange Kircker i Landet forbedret», år 1627 reparerat tornspiran i Vall, som var Strelows egen kyrka. Det står helt klart, att Spegels uppgifter om Helgeandskyrkans byggmästare och byggnadsår är otillförlitliga, och det finns inte heller någon annanstans några trovärdiga uppgifter om när eller för vem denna kyrka byggdes.

När Spegel på annat ställe i »Rudera» berättar om hospitalet, vilket är den nya tidens gängse benämning på det medeltida helgeandshuset, inleder han med en beskrivning av den redan då ödelagda kyrkan, som han det oaktat betecknar som stor och härlig och ett bevis på hospitalets rikedom under den katolska tiden.⁵ En av Spegels efterträdare i ämbetet, superintendenten Jöran Wallin (1735–1744), meddelar i sitt arbete »Gothländska Samlingar I» de första planritningarna av Helgeandskyrkan (fig 65).⁶ Också för honom är sambandet med helgeandshuset uppenbart. Han ser denna inrättning som en avläggare till den romerska hospitalsorden Sanctus Spiritus och citerar Claudius Örnhielm, som uppger, att föreståndaren och bröderna måste bära samma dräkt som ordensbröderna vid hospitalet i Rom. Ingenting tyder emellertid på att helgeandshuset i Visby skulle ha varit anslutet till Den Helige Andens orden.

Den första konsthistoriska beskrivningen av Helgeandskyrkan härrör från 1852. Då utkom i Köpenhamn ett praktverk med fyra litografier av ruinen utförda av arkitekten J D Herholdt och med text av professorn N Höyen (fig 1, 67–68).⁷ Författaren avstår helt från att diskutera kyrkans ev samband med helgeandshuset. I stället betonar han starkt släktskapen med tyska borgkapell och rhenländska detaljformer. Av svenska konsthistoriker var Lundaprofessorn C G Brunius den förste, som ägnade intresse åt Helgeandskyrkan. I första delen av »Gotlands konsthistoria» (1864) beskriver han den utförligt, men inte heller han diskuterar närmare dess tillkomst och funktion.⁸ Man tycker sig dock förstå, att han utgår ifrån att den från början tillhört helgeandsstiftelsen. När det gäller byggnadstiden menar han, att kyrkan »svåriligen kunnat tillkomma före trettonde seklets början, men måhända mot mitten av detsamma». En förnyad konsthistorisk granskning ägnades kyrkan av riksantikvarien Hans Hildebrand. I sitt stora verk »Wisby och Dess Minnesmärken» (1893) konstaterade han, att den åttkantiga grundformen ingalunda var karakteristisk för helgeandshusens kyrkor,

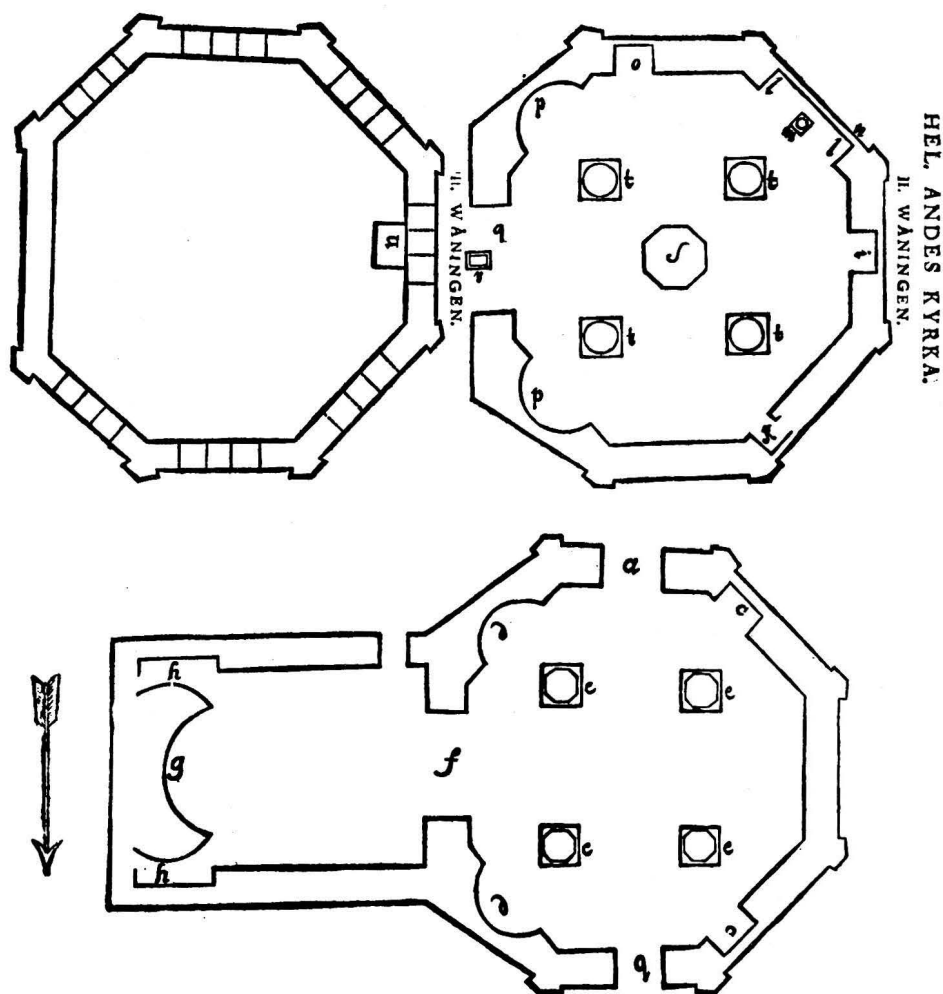

Fig 65. Planer av första, andra och tredje våningarna 1747. – Första våningen: a och b. Ingångar, c. Ingångar till trapporna, d. Altarnischer, e. Pelare, f. Triumfbåge, g. Absid, h. Sidokamrar. – Andra våningen: i. Ingång från trapporna från bottenvåningen, k. Ingång till trappan till tredje våningen, l. »En inhugning wid n. är nu hål, som doch ej synes varit der af ålder», m. »En wacker Marmor-Pelare, rund och med fyrkantig fot», o. »Efwen en inhugning, men helt låg. Tör henda til wig-watnet brukad», p. Altarnischer, q. Bågöppning mot koret, r. En liten fyrkantig pelare, s. Öppning mellan första och andra våningarna, t. Pelare. – Tredje våningen: n. Ingång. »Alla de blinda linier bemerka på hwar sida 2:ne Fenstergluggar, och der emillan et stycke mur. Fensterna äro nu igenmurade.» Efter Wallin, Gothländska Samlingar I.

Plans of first, second and third floors 1747. – First floor: a and b. Entrances, c. Entrances to staircases, d. Altar niches, e. Piers, f. Chancel arch, g. Apse, h. Side rooms. – Second floor: i. Entrance from staircase from bottom floor, k. Entrance to staircase to third floor, l. "A north recess is now a hole which, however, seems not to have been there earlier", m. "A fine marble column, round with a square foot", o. "Also a recess, quite low. Perhaps used for holy-water", p. Altar recesses, q. Arch opening towards chancel, r. A small square column, s. Opening between first and second floors, t. Columns. – Third floor: n. Entrance. "All the outlines show where at the sides there have been two round windows, and between them a piece of wall. The windows are now blocked up." After Wallin, Gothländska Samlingar I.

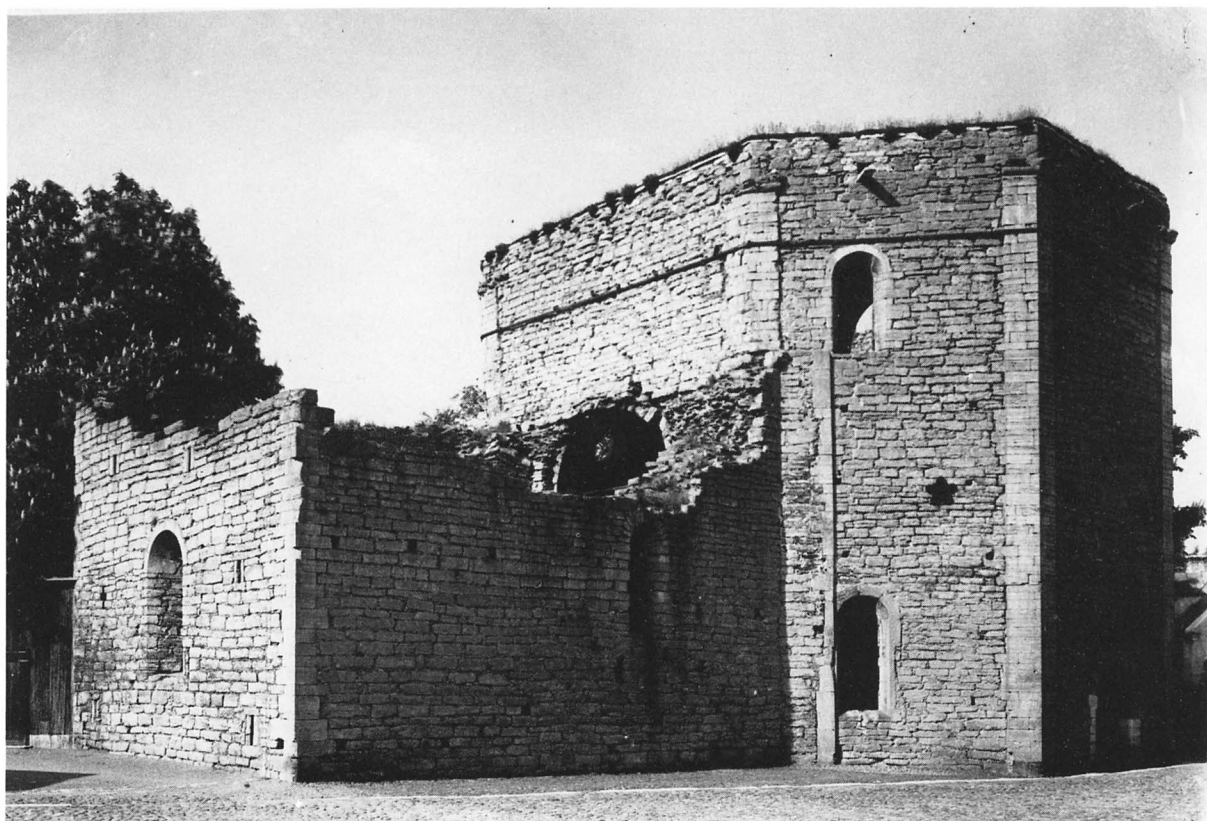

Fig 66. Kyrkoruinen från nordost. Foto H Faith-Ell 1931.

Ruin of the church from NE.

men han betvivlade ändå inte sambandet. »Att ifrågasätta kyrka blivit anlagd före helgeandshusets stiftelse synes ej troligt, ty utseendet av de äldre delarna synes tillhöra den första tid, då Heliga Andes broderskap kunde uppträda på Gotland, d v s början av 1200-talet» (fig 69).⁹

Från historisk synpunkt behandlades Helgeandskyrkan eller rättare sagt helgeandshuset första gången i modern tid av Gustaf Lindström (1895).¹⁰ Det tidigaste säkra belägget på ett helgeandshus i Visby härrör enligt honom från 1299, men »Hospitalis domus Sancti Spiritus Wisbyensis» fanns nog, menar han, redan tidigt på 1200-talet eller kanske redan under senare hälften av 1100-talet, »ty dess kyrka tyder på en så avlägsen tid». Han låter således kyrkan bestämma tidpunkten för helgeandshusets tillkomst.

Under 1900-talet har såväl konsthistoriker som historiker ägnat stor uppmärksamhet åt Helgeandskyrkan. Johnny Roosval såg ett direkt samband mellan helgeandshuset och kyrkans byggnadssätt. »Anordningen med de dubbla våningarna torde här kunna förklaras

genom byggets användning som sjukhuskyrka. Helgeandsstiftelsens patienter synas ha haft sin plats i övre våningen, dit de begåvo sig genom en mindre, till vänster om stora södra portalen belägen ingång, nu tillmurad, vilken förde in i den södra trappuppgången.»¹¹ Bottenvåningen skulle, så är tydligen Roosvals mening, ha varit avsedd för allmänheten. När Erik Lundberg skriver om Helgeandskyrkan, tycker man sig hos författaren skönja ett svagt tvivel på dess användning som hospitalskyrka. Han finner det egendomligt, att en sådan kyrka byggts i två våningar, något som i stället brukar utmärka palatskapellen, där de förnåm hade sina platser i det övre kapellet, och bottenvåningen var tillgänglig för vem som helst. Han anser dock inte uteslutet, att en liknande uppdelning förekommit i Visbys helgeandskyrka, men han understryker, att vi ingenting vet om detta.¹²

I Tyskland finns en relativt omfattande litteratur om dubbelkapell, vilket är den vedertagna konsthistoriska benämningen på byggnader av det här slaget. I flera arbeten förekommer också mer eller mindre utförliga

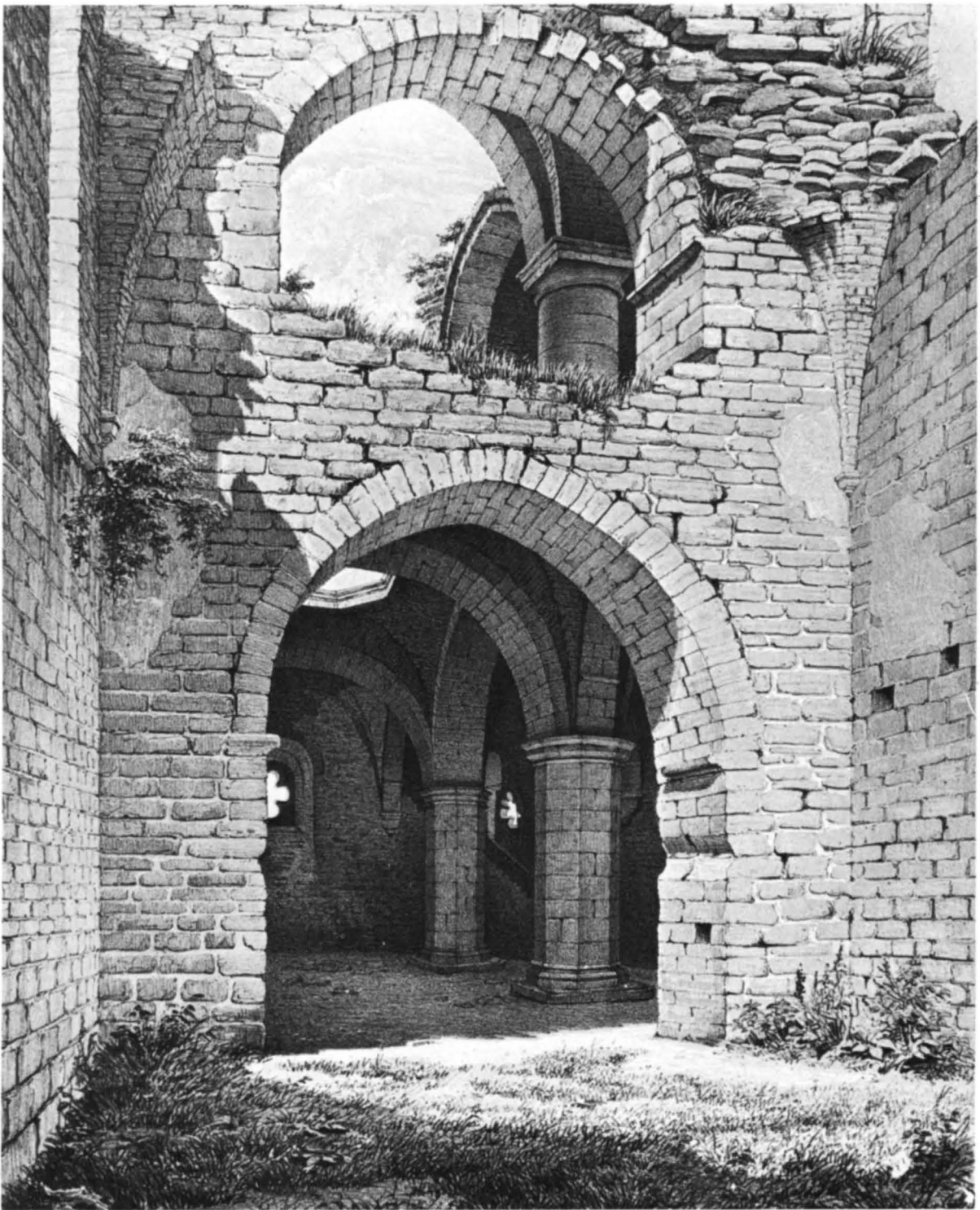

Fig 67. »Det indre af Hellig-Aands Kirken seet fra Choret.» Litografi av J D Herholdt 1852.

"The interior of the Church of the Holy Spirit seen from the chancel." Lithograph by J D Herholdt 1852.

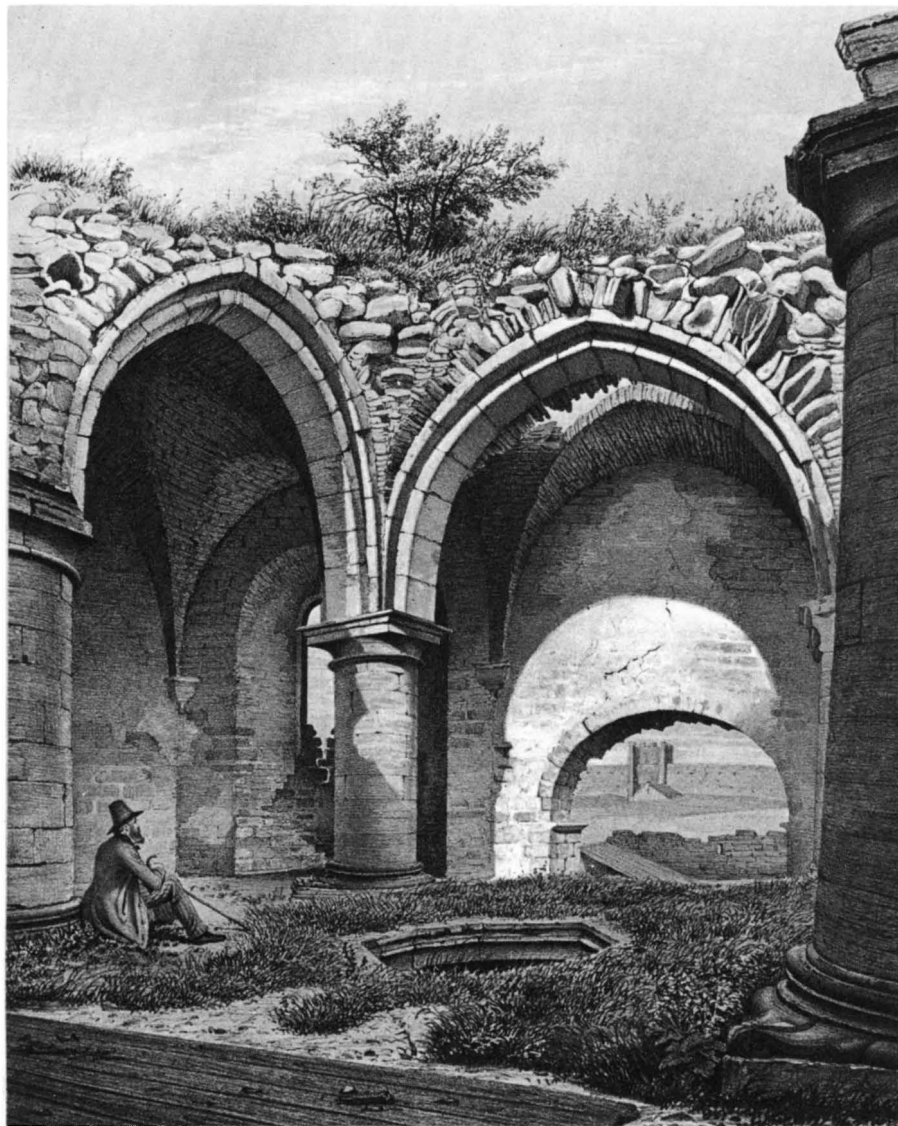

Fig 68. »Overkirken af Hellig-Aands Kirken i Visby.» Litografi av J D Herholdt 1852.

"The upper floor of the Church of the Holy Spirit in Visby." Lithograph by J D Herholdt, 1852.

omnämningen av Helgeandskyrkan. Första gången så skedde var redan 1897 i Friedrich Seesselbergs stora verk »Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker». ¹³ Seesselberg var arkitekt, och värdet i hans arbete ligger mera i hans skickligt gjorda uppmätningar och rekonstruktioner – han mätte själv upp Helgeandskyrkan i mitten av 1890-talet – än i själva texten. Han betraktade de tidiga nordiska centralkyrkorna inklusive Helgeandskyrkan som självständigt framväxna ur forntida germansk borgarkitektur och berör överhuvud taget inte Helgeandskyrkans ev samband med en helgeandsstiftelse eller inom sådana utbildade byggnadstyper.

Det gör inte heller Oskar Schürer, vars arbete från 1929, »Romanische Doppelkapellen», fortfarande gäller som ett standardverk om denna byggnadstyp. Schürer betonar starkt dubbelkapellets samhörighet med ett feodalt samhällssystem med härskaren och hans kyrkorum överst och folkets därunder. Dubbelkapellet är, understryker han, under hela tiden det förekommer en tysk företeelse, som bara undantagsvis upptas i Skandinavien och Böhmen. Ett väsentligt inslag hos dessa byggnader är öppningen i valvet mellan de båda våningarna; den gör det berättigat att betrakta dessa som ett enda rum och inte som två skilda kapell. Schürer ansåg Helgeandskyrkan i Visby

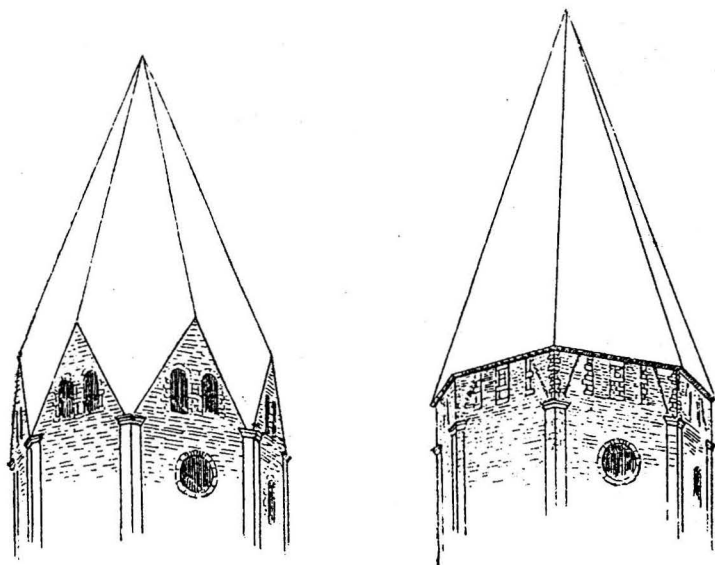

Fig 69. Hans Hildebrands förslag till rekonstruktion av Helgeandskyrkans ursprungliga och senare takutformning. Efter Wisby och Dess Minnesmärken.

Hans Hildebrand's sketch for the reconstruction of the original and a later roof design for the Church of the Holy Spirit. After Wisby och Dess Minnesmärken.

vara direkt inspirerad från tyska borg- och biskopskapell.¹⁴

Annorlunda förhåller det sig med Wolfgang Götz. I sin bok »Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur» (1968) utgick han från att det var säkert dokumenterat, att Helgeandskyrkan uppförts som hospitalskyrka. Sedan han konstaterat det egendomliga i kyrkotypens användning utanför den feodala miljön, drar han slutsatsen, att tvåvånigheten visat sig motsvara hospitalsreglernas krav på ett åtskiljande av könen eller ännu hellre, att den lämpat sig väl för ett skiljande av fattighjonen från bättre situerade, betalande pensionärer. Helgeandskyrkan »skulle vara en mycket åskådlig illustration till hur dubbelkapelltypen vandrat från en kejserlig härskarmiljö över en feodal till en borgerlig.»¹⁵

På samma sätt utgick Ebernard Grunsky i sin disertation 1970 om »Doppelgeschossige Johanniterkirchen und verwandte Bauten» från att Helgeandskyrkans karaktär av hospitalskyrka en gång för alla var fastslagen. Han avvisade Götz' teori om en uppdelning av oktogonen mellan fattiga och betalande. Kyrkan skulle i så fall ha varit såväl utgångspunkten för som den arkitektoniska höjdpunkten i en utveckling, som visserligen inleddes på 1200-talet men som tagit fart först under det följande århundradet, och som inneburit det borgerliga stadshospitalets övergång till pensionärshem för betalande. För Visbykyrkan tänkte han sig i likhet med Roosval, att endast övervåningen disponerats av hospitalshjonen. Han går to m ett steg längre: övervåningen har inte varit ett kapell enbart utan det rum, där de

intagna bodde.¹⁶ Han bortser sålunda från att denna våning liksom Helgeandskyrkan i övrigt saknat uppvärmningsmöjligheter, vilket gjort den oanvändbar som sjukhus vintertid, att där saknats avträden, en bekvämlighet som stenhusen i staden vid denna tid normalt synes ha varit utrustade med,¹⁷ och att traporna minst av allt varit lämpade för gamla och sjuka och än mindre att bära bårar i. De söder om kyrkan förmodade men nu försvunna byggnaderna innehöll enligt Grunsky inga utrymmen för de intagna utan ekonomitrymmen och rum för vårdpersonalen.

En ny syn på Helgeandskyrkans tillkomst och karaktär kom till uttryck i första upplagan av »Gotlands kyrkor» (1966). Författaren konstaterade, att det ingen annanstans i Europa fanns en till ett helgeandshus knuten kyrka av den typ Helgeandskyrkan i Visby representerade. Dessutom kunde, menade han, inga avgörande skäl föreläggas för att en helgeandsstiftelse skulle ha funnits i Visby vid den tidpunkt kyrkan av byggnadsstilen att döma måste ha uppförts. Han tänkte sig i stället ett köpmansgille som byggherre, och för att finna en förklaring till de dubbla våningarna hänvisade han till kyrktorn med mot kyrkorummet öppen övre våning eller empor såsom i bla Drotten och Mariakyrkan, vilkens karaktär av köpmanskyrka var odiskutabel. Han föreställde sig, att detta övre kapell var reserverat för gilletts ledare och såg däri ett tecken på att de i den främmande miljön behållit sitt hemlands feodala vanor och tänkesätt. Vid gilletts upplösning skulle Helgeandskyrkan, som dittills burit ett annat namn, tillsammans med den intilliggande faktorigår-

Fig 70. Detalj av Braun-Hogenbergs prospekt över Visby från slutet av 1500-talet. — F Coenobium D Nicolai, G Templum D Clementis, H Coenobium D Jacobi, I Aedicula Sancti Spiritus, K Templum D Olai, L Curia Episcopalis, M Gymnasium Scholasticum, Q Templum D Mariae, R Templum D Trinitatis, S Templum D Laurentij, T Praetorium Vrbis. Efter Gallén.

Detail of Braun-Hogenberg's panorama of Visby at the end of the 16th century.

den ha övergått i en nybildad helgeandsstiftelses ägo.¹⁸

Tanken på att Helgeandskyrkan kunde ha tillkommit utan samband med en helgeandsstiftelse upptogs av den finländske historieprofessorn Jarl Gallén i en uppsats i Fornvännen 1972.¹⁹ Han sökte där göra troligt, att kyrkan byggts av och för biskop Albert i Riga under en tid av livlig korstågsaktivitet i de baltiska länderna. Kyrkan skulle vara identisk med S Jakobs kyrka, som omnämns första gången 1226, då den påvlige legaten Vilhelm av Modena gav prästen där rätt att meddela botens och altarets sakrament åt gästande främlingar, att upplåta gravplats åt dem och att i sin skola ta emot lärjungar från vilken nation som helst, allt för att för-

bättra kyrkans ekonomi. Det framgår av legatens skrivelse, att kyrkan var underställd biskopen i Riga. Vid ett förnyat besök i Visby 1248 bekräftade legaten dessa privilegier. När Rigabiskopen inte längre begagnade sin patronatsrätt, kom kyrkan att stå utan gudstjänst, vilket 1272 föranledde biskopen i Linköping i hans egenskap av den gotländska kyrkans överhuvud att överlåta den åt kyrkoherden i Heliga Trefaldighets kyrka, som också kallas Drotten. I början av 1400-talet förfogade enligt flera samtida uppgifter nunnorna från Solberga kloster över S Jakob. Ehuru kyrkan omtalas vid upprepade tillfällen, bl a så sent som 1479, har dess läge ej kunnat fastställas.

Gallén byggde sin teori på Braun-Hogenbergs be-

kanta Visbyprospekt från slutet av 1500-talet, där S Jakob onekligen fått en placering, som motsvarar Helgeandskyrkans (fig 70). Prospektet är visserligen mycket schematiskt och i enskildheterna direkt felaktigt, men till grund för detsamma ligger uppenbarligen en enkel stadskarta, där kyrkor och andra offentliga byggnader inlagts i stort sett riktigt och med sina rätta benämningar. Helgeandshuset, »Aedicula Santi Spiritus», ligger mellan Mariakyrkan och S Jakob och är framställt som en profan byggnad inte olik rådhuset på samma prospekt. Gallén menar, att det först i slutet av 1620-talet under länsherren Jens Högs tid flyttades till platsen söder om Helgeandskyrkan.

Senast har Hugo Yrwing behandlat frågan om Helgeandskyrkans tillkomst.²⁰ I en uppsats i *Gotländskt Arkiv* 1978 avvisar han Galléns teori om att kyrkan skulle vara identisk med S Jakob men ser i likhet med denne korstågsverksamheten i *Balticum* som den direkta anledningen till kyrkans byggande. Yrwing utgår ifrån att den av biskop Albert i början av 1200-talet grundade Svärdsbrödraorden anlagt ett pilgrims- och korsfararhärbarge i Visby på samma sätt som den bevisligen gjorde i Lübeck. När sedan svärdsbröderna 1237 uppgick i Tyska orden, övertog denna svärdsbrödernas egendomar, bl a det förmodade härbarget i Visby. Medan svärdsbröderna varit en renodlad krigarorden, spelade sjuk- och fattigvård en väsentlig roll för tyska ordensbröderna. Under 1240-talet intensifierades ordens verksamhet i *Ostbalticum*, och därmed fick Visby, menar Yrwing, en sådan betydelse för orden, att en större anläggning där för sjuk- och fattigvård, ett helgeandshus med andra ord, borde ha framstått som en naturlig och angelägen uppgift. Det är mot den bakgrunden han vill se tillkomsten av Helgeandskyrkan. Med sina dubbla våningar var den »ägnad att kunna erbjuda hospitalets gäster och invånare en efter rang avpassad gudstjänstmiljö». Helgeandshuset stod öppet inte bara för korsfarare utan också för hela Gotlands befolkning, och när mot slutet av 1200-talet ordens intresse för Visby mattades, föreställer sig Yrwing att det övergick i gotländska händer.

Härmed har de viktigaste teorierna om Helgeandskyrkans tillkomst och ställning i det medeltida Visbysamhället refererats. Åsikterna är som framgått delvis starkt divergerande, vilket knappast kan förvåna, då det till förfogande stående arkivaliska materialet är så utomordentligt tunt. Möjligen kan, såsom längre fram skall prövas, en granskning av det tidiga 1600-talets hospitalsräkenskaper ge vissa nya uppslag, men först framtida systematiska utgrävningar i kyrkan och på helgeandshustomten torde kunna ge underlag för mera

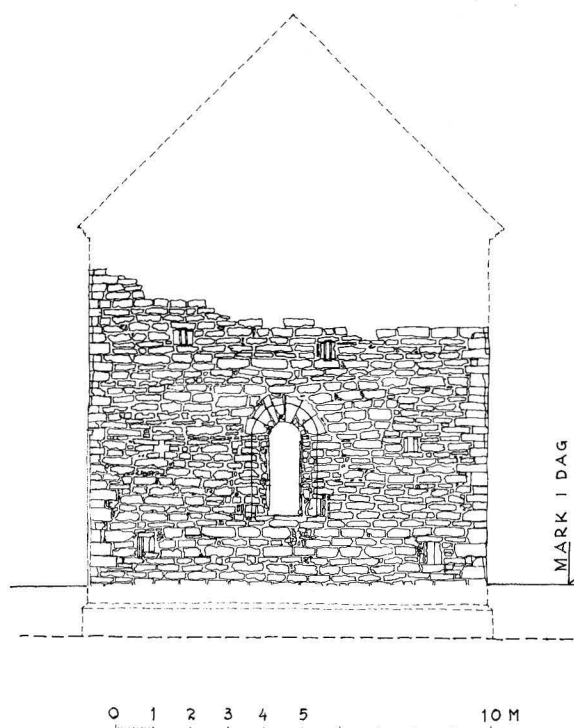

Fig 71. Korets östra gavel med angivande av den ursprungliga marknivån och den antagna takvinkeln, 1:200. Ritning av J Pajaujis 1978.

The E gable of the chancel with indications of the original ground level and the supposed roof angle. Drawing by J Pajaujis 1978.

definitiva lösningar på de många problem, som är förbundna med Helgeandskyrkans och helgeandshusets äldsta historia.

Koret

Av byggnadsbeskrivningen (s 9f) har framgått, att koret är äldre än oktagonen. Att så är fallet har inte alltid stått klart. Brunius ansåg kyrkan »vara till alla delar samtidig»,²¹ men sedan Hans Hildebrand i slutet av förra århundradet påvisat, att en tidsskillnad måste föreligga mellan kor och oktagon,²² har detta allmänt accepterats av forskningen. Nyligen företagna arkeologiska undersökningar på södra sidan av ruinen, där kor och oktagon stöter samman, har ytterligare bekräftat, att ett avbrott i bygget ägt rum, sedan koret färdigställt (fig 6).²³ Såvitt av den begränsade undersökningen framgick, har emellertid kor och oktagon planerats samtidigt och grunden i sin helhet utlagts på en gång. Mursulorna under kor och oktagon låg nämligen på samma djup och var byggda på samma sätt.

Hildebrand ansåg, att koret ursprungligen varit lägre med lägre sittande valv och med två, eventuellt tre mindre fönster på sydsidan. Härtill anslöt sig Roosval; i likhet med Hildebrand daterade han detta första skede till början av 1200-talet.²⁴ Lundberg tycks däremot ha räknat med att koret redan från början haft den nuvarande formen bortsett från ändringen av sydsidans fönster. Han daterade koret till 1230-talet.²⁵

En noggrann granskning av murverket ger inget stöd åt antagandet, att koret från början skulle ha varit lägre. Den enda medeltida förändring, som säkert kan konstateras, är att två rundbågiga fönster på sydsidan ersatts med ett enda större fönster. Koret är med andra ord en ovanligt homogen byggnad. De enkla formerna erbjuder dessvärre mycket få hållpunkter för en datering. Sockeln (fig 4 A), en skråkant med 45° vinkel, är enklare än flertalet Visbykyrkors. Den rikast utformade detaljen är omfattningen kring portalen (fig 7), men till den finns ingen motsvarighet i det gotländska materialet och, såvitt förf kunnat finna, inte heller på annat håll.

Koret inordnar sig eljest med avseende på storlek, stenbehandling och murningssätt naturligt i raden av romanska Gotlandskyrkor. Den enda punkt, där rundbågen frångåtts, är i den svagt spetsbågiga triumfbågen (fig 12). Hildebrand ifrågasatte, om den var ursprunglig, och även om en ombyggnad inte låter sig bevisas, är hans tvivel berättigat. I syfte att om möjligt bringa klarhet i om triumfbågen utvidgats företogs 1977–78 en mindre grävning vid bågens södra sida, men den gav inget säkert besked.

Helgeandskyrkans kor (fig 13–18, 71) skulle således ej ha intagit någon särställning, om inte den östra delen fått sin mycket ovanliga utformning med rak yttervägg och invändig absid omgiven av i murtjockleken utspärade smårum. Stenkyrka i norr och Öja i söder är de enda Gotlandskyrkor, som uppvisar en liknande korform, men av dem har endast Öja Helgeandskorets smårum, ett på var sida om absiden. Öjakoret dateras till 1200-talets början eller förra hälft och har säkert påverkats av Helgeandskoret. Till frågan om ev förebilder utanför Gotland återkommer vi längre fram (s 64 f).

Oktogonen

Om sålunda Helgeandskyrkans kor kan betecknas som ovanligt endast i vissa avseenden, är oktogonen helt enastående i den gotländska arkitekturmiljön, ja, man kan gott säga i medeltida svensk byggnadskonst överhuvud taget. De framför allt i Östsverige förekomman-

de rundkyrkorna kan tyckas äga en viss likhet, men de har till skillnad från Helgeandskyrkan haft ett klart fortifikatoriskt syfte, som bestämt byggnadens utformning. Hos dem liksom hos de danska rundkyrkorna är endast bottenvåningen kyrkorum, medan de från denna helt avskilda ovanvåningarna använts som förrådslokaler eller för försvar.

Innan vi går närmare in på frågan om oktogonens härstamning, skall ett försök göras att utifrån spår i byggnadsverket teckna en bild av dess byggnadshistoria.

Ovan har anförts, att starka skäl talar för att kor och oktagon planerats samtidigt, men att ett uppehåll i byggnadsarbetet inträtt, sedan koret färdigställdes. Det hade varit naturligt, om den första etappen omfattat också ett meterlångt stycke av oktogonens murar i sydöst och nordöst fram till den finhuggna vertikala kanten, efter vilken oktogonens murliv indrages ca 8 cm (fig 66, pl III: 1 och pl IV: 1). Mot detta talar emellertid dels att sockeln på detta om en bred lisen påminnande parti inte överensstämmer med korets enkla skråkant utan med oktogonens mera komplicerade sockelprofil (fig 4 C), dels att murpartierna har starka och otvetydiga förband med oktogonens efterföljande murverk. Den omständigheten, att de lisenliknande murpartierna inte förts upp till oktogonens krön utan avslutats utan synbar anledning i höjd med korets taklist, beror sålunda inte på att de skulle vara samtidiga med koret utan antyder en ändring i byggnadsplanerna för oktogonen under byggets gång.

Det har inte saknats hypoteser om att oktogonen genomgått omfattande förändringar. Hildebrand föreställde sig, att på platsen tidigare stått ett långhus, som kanske varit av mera normal form och bara haft en våning. Det skulle ha anslutit till det nuvarande koret i dess av honom antagna lägre stadium. Detta långhus skulle sedan ha ersatts av oktogonen, vars undre våning motsvarat den nuvarande, men där den övre saknat såväl valv som pelare, och vars ytterväggar varit bara hälften så tjocka som nu. I ett följande skede skulle man ha förstärkt yttermurarna med ett inre murskal, byggt pelare och slagit valv.

Vid samma tillfälle skulle den översta våningens gavelspetsar ha skurits av och mellanrummen utfyllts, så att murkrönet blev rakt. Samtidigt skulle koret ha förhöjts. Andra som sysslat med Helgeandskyrkans byggnadshistoria har varit försiktigare i sina slutsatser och i allmänhet nöjt sig med att konstatera, att oktogonens överdel någon gång under medeltiden blivit ombyggd, varvid bl a de pittoreska spetsgavlarna försvunnit.

Oktogonen har förvisso genomgått förändringar. Förenklat uttryckt är de av tre slag: 1. förändringar under pågående bygge, 2. senare, medeltida förändringar, 3. förändringar vidtagna under nya tiden.

Här skall först beröras några av förändringarna under punkt 3, eftersom de av somliga författare uppfattats som tillhörande den ursprungliga anläggningen. Dit hör bla en till vänster om den stora sydportalen belägen, sedan länge igenmurad mindre ingång, som lett direkt in till den sydvästra trappuppgången. En nyligen företagen undersökning har klart ådagalagt, att detta är en sekundär genombrytning, utförd helt utan den omsorg, som utmärker medeltida stenarbete (fig 39).²⁶ Detsamma är förhållandet med den av bla Roosval omtalade direkta ingången till den övre våningen. Han beskriver en tillmurad sådan i sydöstra väggen, vilket måste vara ett minnesfel, ty där är murverket helt orört. Däremot kan man på äldre avbildningar se en genombrytning på sydvästra sidan och därunder ett par bjälkhål, »förmodligen spår av en brygga, som fört hit in från sjukhusets övervåning» (synlig bla på omslaget).²⁷ Redan Wallin konstaterade emellertid, att denna öppning, som han betecknade som inhuggning, »ej synes varit där av ålder» (fig 65).²⁸ Han torde därvid ha stött sig dels på det grova utförandet, dels på att öppningen spolierat den ena av ovanvåningens båda tudelade nischer, om vars ursprunglighet ingen tvekan kan råda. Oktogonen har sålunda endast haft två ingångar från början, en i söder och en något mindre i norr, båda i bottenvåningen.

Bottenvåningen

En granskning av bottenvåningens väggar ger vid handen, att valven ursprungligen planerats flackare och på lägre nivå än de nuvarande.²⁹ Med särskild tydlighet framträder konturerna av de ursprungliga sköldbågarna på södra, sydvästra och västra sidorna (fig 42 och 44). Bågarna utgår från de befintliga konsolerna, men hjässorna ligger ungefär 60 cm lägre än de nuvarande sköldbågarnas.

Konsolerna tillhör den ursprungliga konceptionen, medan de från dem utgående valv- eller gördelbågarna tillkommit först sedan ursprungsritningen frångåtts. Samtliga valvbågar ansätter snett på respektive konsol och är vidare förlängda med ett rakt stycke ovanför konsolen (fig 47–50). Om bågarna utgått i rät linje från konsolerna, skulle de ha träffat vid sidan av de nuvarande pelarna, och det skulle ha behövts åtta pelare i stället för fyra. Det är emellertid inte troligt, att denna plan hann genomföras, innan man bestämde sig för ett kyrkorum med högre valv och färre valvstöd.

Med den nya planen synes ha följt en del förändringar i redan färdigställda partier. Åtskilligt talar nämligen för att de två stora rundbågsfönstren i nordöst och sydöst i sin nuvarande form inte är ursprungliga (fig 29, 30). Jämför man dem med motsvarande fönster i våningen ovanför (fig 31, 32), finner man att de yttre omfattningarnas sidor hos de förra består av stående skivor utan egentliga förband med angränsande murverk, medan de senare har omväxlande långa och korta block, som bildar utmärkta förband. Insidans smyggar visar i undervåningens fönster en betydligt grövre huggning än övriga murytor, och upptill tycks knappast finnas något egentligt valv. Kvarsittande puts gör dock iakttagelserna på denna punkt osäkra. Slutligen är fönstren okänsligt placerade i fasaden med ena sidan sammanfallande med den ovan omtalade vertikala stenkanten. Ovanvåningens fönster har sin undersida, där denna kant slutar. Slutsatsen blir, att bottenvåningens fönster ej funnits i nuvarande form från början, men det är inte möjligt att avgöra, om de ersatt mindre gluggar eller om varje form av fönster på denna plats tidigare saknats. Det är också frestande att tänka sig, att triumfbågen vidgades och fick sin nuvarande svagt spetsiga form samtidigt som fönstren upphöggs.

Övre våningen

Även i ovanvåningen möter man förhållanden, som bekräftar, att bottenvåningens valv och därmed också golvet i ovanvåningen ursprungligen var tänkta att ligga lägre. Så tex mynnar trapporna i väster betydligt under golvet nivå; skillnaden har måst överbryggas genom inläggning av tre steg i vinkel mot trapploppen in mot oktogonen, en anordning som i hög grad bär präge av nödfallsåtgärd. Än mera talande är korbågens förhållande till det nuvarande golvet. Bågesimserna sitter bara 80 cm över detta, och en nisch i bågens södra sida har sin underkant i jämnhöjd med golvet (fig 72). Anledningen härtill är att öppningen tillhör korbygget och sålunda utförts vid en tidpunkt, då golvet i oktogonens ovanvåning avsågs komma att ligga på en lägre nivå. Den tryckta form, som öppningen genom planändringen erhöll, var inte möjlig att reparera i efterhand på grund av korvalvets läge. Däremot fanns inget hinder mot en höjning av den underliggande triumfbågen.

Korbågen är väl bevarad på den sida, som vetter in mot oktogonen, men på korsidan saknas valvstenarna ovanför gesimserna. På den av Wallin återgivna planritningen (fig 65) ses mitt i bågens östra del en mindre rektangel, som i bildförklaringen betecknas som »en liten fyrkantig pelare». Detta får tolkas så,

Fig 72. Södra sidan av bågöppningen mellan oktagonens övre våning och koret. Jämför fig 73. Foto G Svahnström 1980.

S side of arch between chancel gallery and the octagon. cf. Fig 73.

att i bågen varit inskrivna två mindre bågar med en pelare eller kolonnett som gemensamt stöd i bågens mitt. En också till storleken mycket snarlik bågöppning finns i Mariakyrkans tornempor; där saknas inte ens nischen i bågens södra sida (fig 73). Mittstödet har formen av två kopplade kolonnetter med baser och kapitäl, de förra vilande på en rektangulär platta. Det är tänkbart, att det enda som på Wallins tid återstod av mittstödet i Helgeandskyrkan var just en sådan platta och att stödet i övrigt sett ut ungefär som i Mariakyrkan.

I ovanvåningen ses inga tecken på att valven till en början skulle ha planerats på lägre nivå. Liksom i bottenvåningen utgår de från konsoler, som av formen att döma varit tänkta som stöd för valvbågar (fig 59, 60). Sådana saknas emellertid bortsett från de bågar,

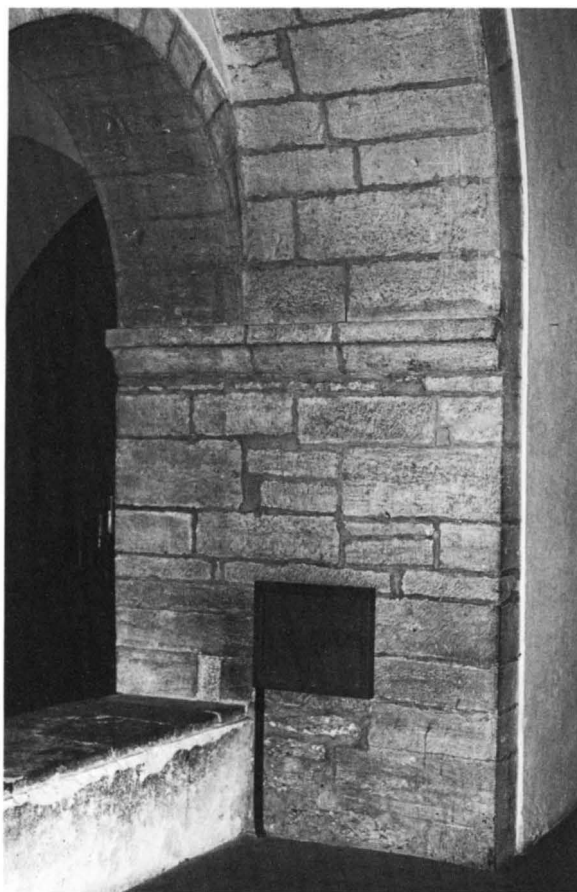

Fig 73. Visby domkyrka. Södra sidan av bågöppningen mellan tornemporen och mittskeppet. Jämför fig 72. Foto G Svahnström 1980.

Visby Cathedral. S side of arch between tower gallery and nave. cf. Fig 72.

som förbinder de fyra pelarna i rummets mitt med varandra. Konsolerna, varav några förefaller ha blivit omhuggna, kan förmodas ha varit avsedda för användning i bottenvåningen men blivit överflödiga där, när den ursprungligen tänkta valvanordningen ändrades. De riktar sig bättre mot pelarna än bottenvåningens konsoler. Det tycks som om de nya byggnadsritningarna börjat tillämpas, innan ovanvåningens murar nått valvhöjd.

Översta våningen

När det gäller den ursprungliga ritningens gestaltning av oktagonens övre delar finns alltså ingenting i själva byggnaden, som kan ge upplysning. Som närmare skall utvecklas nedan i det avsnitt, som behandlar Helgeandskyrkans förebilder, är vanligen den inre pelar-

burna delen tornartat uppdragen över omgångens tak, och det förefaller därför motiverat att rekonstruera Helgeandsoktogonalen på motsvarande sätt.

Men också i den oktagon, som till slut utfördes, erbjuder rekonstruktionen av den översta våningen betydande svårigheter. Kransen av spetsgavlar är emellertid odiskutabel. Därinnanför har sannolikt också i denna version stått ett torn. För detta talar i första hand de kraftigt dimensionerade pelarna i oktagonens båda våningar. Om de uteslutande haft till uppgift att utgöra valvstöd, kunde de ha gjorts betydligt smäckrare, ja, det kunde ha räckt med en enda pelare i varje våning. Därtill kommer att man uppe på tredje våningen ännu kan se murrester rakt över den fyrkant, som pelarna i våningen under bildar; de kan ha tjänat som fundament till ett centraltorn. Åtskilligt är emellertid där nymurat på 1800-talet, och man vet inte, hur mycket som då fanns kvar av originalmurverk.

Det behöver också diskuteras, vad som kan ha orsakat den ombyggnad, som bl.a. ledde till att krönets spetsgavlar försvann. Att döma av brandskador på insidan av tredje våningens yttermurar har oktagonens tak brunnit. Skadorna fördelar sig likformigt över hela det bevarade partiet, d.v.s. över såväl de kvarstående delarna av spetsgavlarna som över det utfyllande murverket mellan dem, varför branden måste ha inträffat efter ombyggnaden. Naturligtvis kan det inte uteslutas, att bränder också dessförinnan hemsökt kyrkan, men de är inte möjliga att påvisa.

Men även om en brand skulle ha ödelagt taket, finns andra faktorer, som tyder på att den inte ensam orsakat förändringarna i oktagonens överdel. I ovanvåningen lutar samtliga pelare utåt, den sydvästra to m så mycket att den måst stöttas med en strävbåge mot yttermuren. Vidare kan man på äldre avbildningar se stora vertikala sprickor i yttermurarna, vilkas bristfälliga tillstånd också ofta påtalas i beskrivningar från 1700- och 1800-talen. Dessa skador har utan tvivel till största delen sin orsak i en överbelastning av mittfyrkanten. Pelare och murar har helt enkelt pressats utåt av övermäktiga horisontalkrafter med påföljd att centraltornet antingen rasat eller måst nedtagas. Man skall hålla i minnet, att murarna ursprungligen dimensionerades för en lägre byggnad och ett annorlunda konstruerat centraltorn. Brunius ansåg, att trapporna i yttermurarna i första hand bar skulden till skadorna, och säkert är, att de inneburit en försvagning. Att man vid den efterföljande reparationen valde en enklare takform än den tidigare, som med sina många takfall och regndalar måste ha varit mindre lämpad för ett nordiskt klimat, är knappast ägnat att förvåna.

Fig 74. Oktagonens sydportal. Det vänstra kapitälet på östra sidan med rhenländsk bladstängelornamentik. Osignerad teckning i ATA.

S portal of the octagon. The left capital on the E side with Rhenish leaf ornamentation. Unsigned drawing.

Datering

Det förefaller som om uppförandet av oktogonalen tagit relativt lång tid i anspråk. Om den stora sydportalen insatts från början, vilket är troligt men ingalunda nödvändigt, skulle den kunna lämna ett ungefärligt begynnelsedatum. Tympanonfältet med den flacka trepassbågen erinrar om den södra långhusportalens tympanon i Mariakyrkan.³⁰ Båda har droppar i spetsarna mellan passkurvorna, Helgeandsportalen dessutom en droppe i mitten av det mellersta passet. Kapitälbandens växtornamentik utgår från den rhenländska bladstängelornamentik, som introducerades i Visby med Mariakyrkans väst- och sydportaler i början av 1200-talet, men den är stelare och säkert huggen av en annan hand (fig 74). Såväl ornamentiken som portalformen var mycket populär i Visby under 1200-talets förra

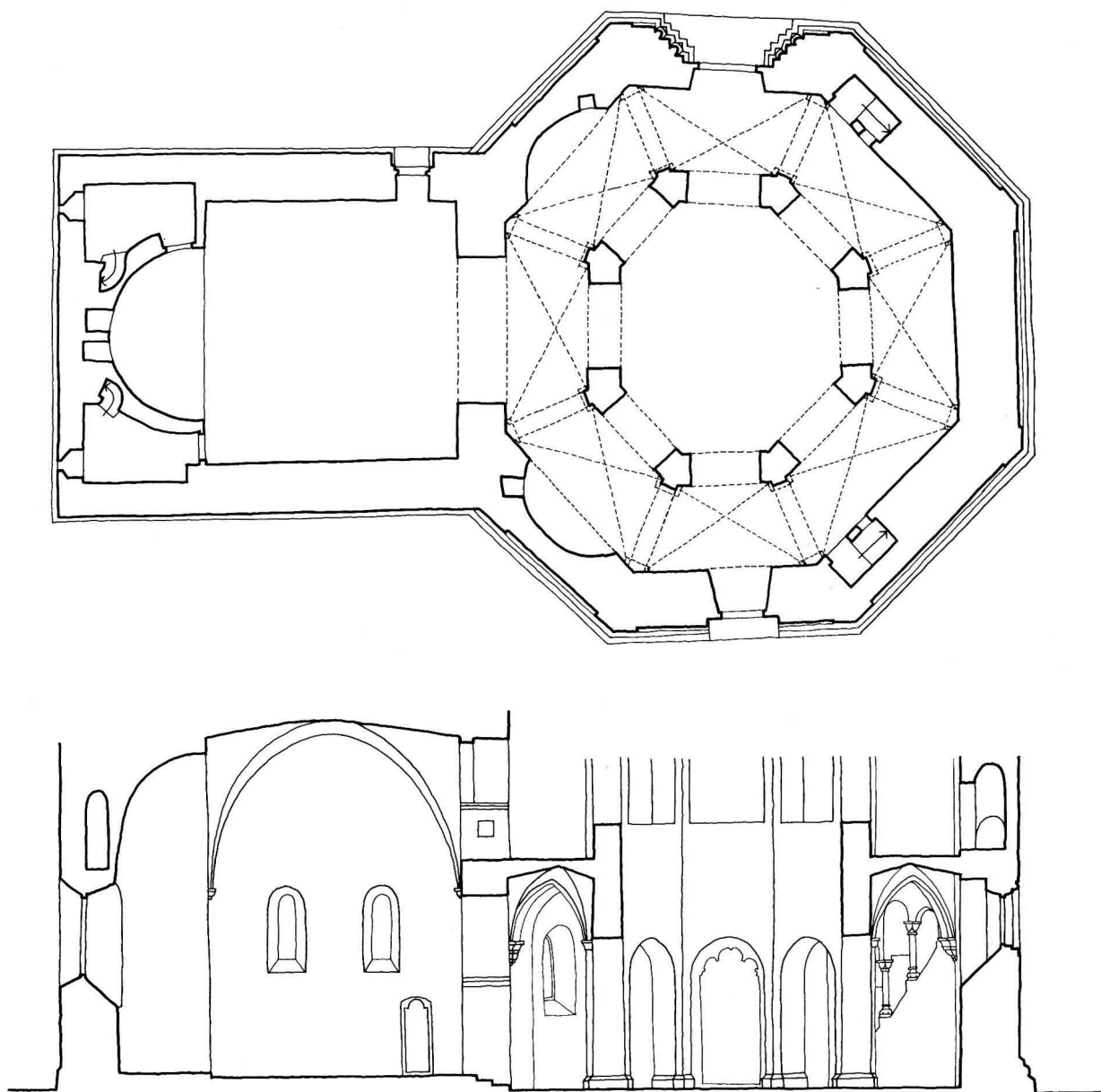

Fig 75 A-B. Plan och sektion mot söder av Helgeandskyrkan som den ursprungligen torde ha planerats, 1:200. Ritningar av J Pajaujis 1978.

Plan and section of the Church of the Holy Spirit as it was originally planned.

hälft. Förutom Mariakyrkans nämnda portaler finns liknande i S Nikolaus (östra sydportalen), S Klemens (långhusets sydportal) och S Lars (västportalen). Helgeandskyrkans nordportal är tyvärr så förstörd, att den ej kan bidra till dateringen av kyrkan. Med hänsyn till diskussionen om kyrkans funktion är det värt att notera, att den att döma av tröskelstens starka förslitning

varit väl så flitigt använd som huvudportalen i söder (fig 28).

Oktogonens fasadartikulering med tunna lisener leder liksom sydportalen tankarna till Mariakyrkans äldsta byggnadsperioder, men systemet har säkert tillämpats betydligt oftare på Visbykyrkorna än det bevarade materialet ger vid handen. I romansk byggnads-

Fig 76. Modell visande Helgeandskyrkans förmodade utseende efter färdigställandet vid mitten av 1200-talet. Projekterad och utförd av J Pajaujis 1978–79.

Model of presumed appearance of the Church of the Holy Spirit when it was completed in the middle of the 13th century. Executed by J Pajaujis 1978–79.

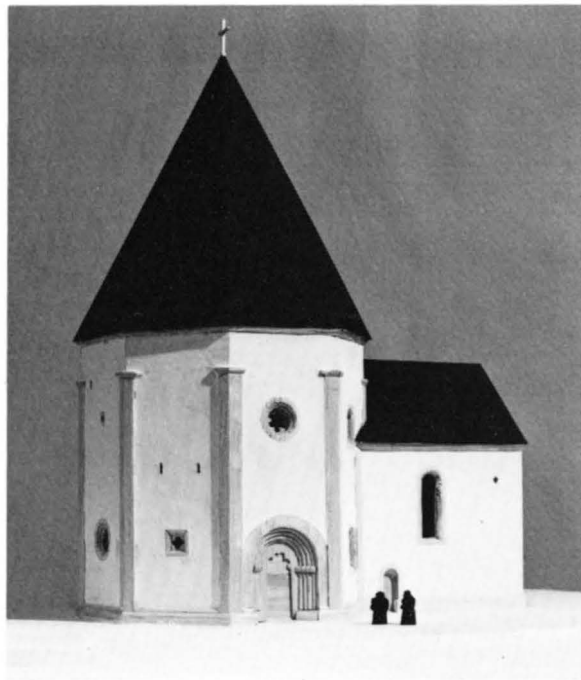

Fig 77. Modell visande Helgeandskyrkans förmodade utseende vid medeltidens slut. Projekterad och utförd av J Pajaujis 1978–79.

Model of presumed appearance of the Church of the Holy Spirit at the end of the Middle Ages. Executed by J Pajaujis 1978–79.

konst är lisenerna i allmänhet förbundna medelst rundbågsfriser, såsom fallet är bl a i Mariakyrkan, och man vill gärna tänka sig, att också Helgeandskyrkan i sitt ovan antagna första lägre stadium var avsedd att prydas på detta sätt.

Ett ovanligt inslag i oktogonens arkitektur är bottenvåningens åttkantiga pelare. Bortsett från S Karin, som tillhör ett senare skede, är formen i Visby känd endast från S Olof, där i varje fall en av pelarna i långhusets sidoskepparkader varit åttkantig. En på Mariakyrkans kyrkogård för inte så länge sedan påträffad bas till en åttkantig pelare antyder, att formen förekommit eller varit tänkt att införas också i S Maria.³¹ Dess hörnblad står mycket nära hörnbladen på rundpelarnas baser i Helgeandskyrkans övre våning.

Utanför Visby finner man i vårt land åttkantpelare endast i Källunge kyrka (1300-talet), i Linköpings domkyrka (1200-talets senare del) och i Varnhems klosterkyrka (1200-talets mitt). Också på kontinenten är formen sällsynt före senmedeltiden. Åttkantpelarna kan sålunda inte nämnvärt bidra till oktogonens datering.

Sammanfattning

Analysen av kyrkobyggnaden har resulterat i en uppfattning om byggnadshistorien, som i vissa avseenden avviker från den vedertagna. Förloppet synes nu kunna sammanfattas sålunda.

Omkring 1200 lades grunden till en för Gotland helt unik kyrka bestående av ett åttkantigt kyrkorum och ett i öster rakt avslutat men invändigt absidförsett kor. På platsen har tidigare funnits bebyggelse av inte närmare känd art.³² Hela bottenplanen lades ut på en gång, men i den första etappen uppfördes endast koret. Efter något eller några decennier grep man sig an med oktogonen, vars yttermurar pryddes med lisener i hörnen och sannolikt avsågs att avslutas med en rundbågsfris vid takfoten. I det inre planerade man ett åttkantigt mittrum, som tornartat skulle höja sig över oktogonens tak (fig 75 A–B). Den omgivande gången var i bottenvåningen avsedd att täckas med kryssvalv på lägre nivå än som senare blev fallet. En övre våning eller empor, tillgänglig genom dubbla trappor i väster, planerades,

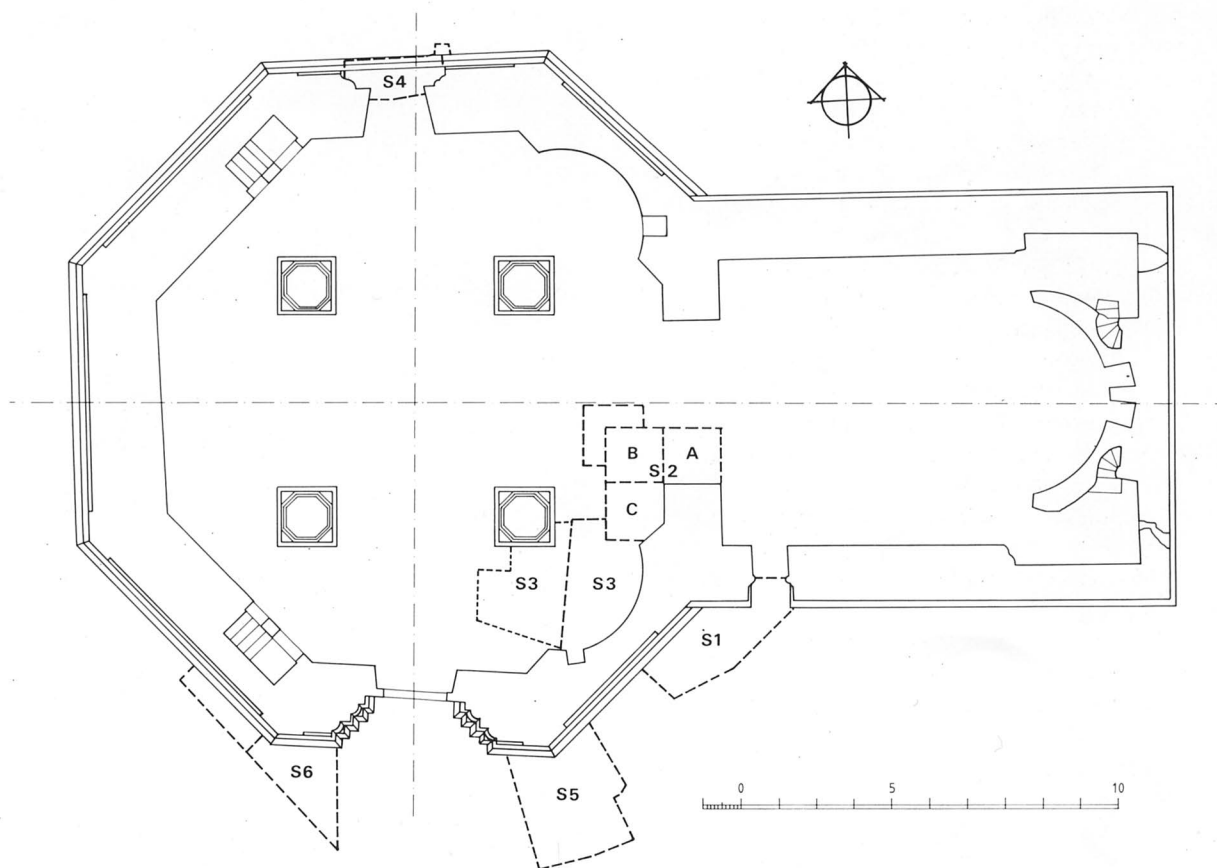

Fig 78. Plan med angivande av de ytor, som undersöktes 1977–78. Beteckningarna hänför sig till rapporter av Gun Andersson i GF:s arkiv. Den i fig 79 avbildade bottenplattan till en gjutform för kyrkklocka påträffades vid B i närheten av triumfbågen, 1:200. Efter Andersson.

Plan showing surfaces excavated in 1977–78. Symbols refer to reports by Gun Andersson in GF's archives. The bottom part of a mould for the church bell shown in Fig. 79 was found at the place near B beside the chancel arch.

men innan den hunnit färdigställas, ändrades planerna radikalt.

Man frångick helt tanken på ett åttkantigt mittrum och reste i stället fyra kraftiga pelare, som dels skulle utgöra stöd för de nu på högre nivå slagna valven – även själva mittfyrkanten välvdes, men valvet försågs med en stor åttkantig öppning i hjässan – dels för ett motsvarande antal pelare i ovanvåningen. De stabila formerna tyder på att de utöver valven haft att bära någon form av torn eller lanternin. Oktogonen uppfördes till betydligt högre höjd, än man från början avsett,

Fig 79. Bottenplattan till gjutform för kyrkklocka under utgrävning i närheten av triumfbågen. Foto G Andersson 1977. *Bottom part of mould for church bell found during excavations near the chancel arch.*

och murkrönen pryddes med en krans av spetsgavlar. Sannolikt vidtogs redan nu vissa förändringar i bottenvåningens färdiga murar: fönster upphöggs i absidiolerna i nordöst och sydöst, och man vidgade triumfbågen. I koret ersattes två mindre fönster på sydsidan med ett enda större. Fullt färdig stod kyrkan att döma av de sparsamma dekorativa inslagen först i mitten av 1200-talet (fig 76). Denna fas i dess utveckling blev förebild för det under 1300-talets förra hälft med gotiska detaljformer uppförda tornet i Lärbro kyrka.

Vid en ombyggnad senare under medeltiden förändrades oktagonens överdel högst väsentligt. Sannolikt föranleddes åtgärden av sättningar i murverket till följd av överbelastning av mittfyrkanten. Detta kan ha nödvändiggjort nedtagning av centraltornet, såvida det inte rasat av sig självt. Vid den följande istandsättningen valde man en enklare takform med rakt murkrön (fig 77).

Tidpunkten för denna omfattande ombyggnad kan inte bestämmas genom stilanalys, endast att den ägt rum innan medeltidens goda murningsteknik och stenhuggarkonst hunnit deklinera. Vid arkeologiska undersökningar inne i kyrkoruinen 1977–78 påträffades helt överraskande en gjutplats för en mindre kyrkklocka (bräddiameter ca 40 cm) i oktagonens östra del intill triumfbågsöppningen (fig 78).³³ Det var inte möjligt att datera den närmare än till tiden 1200-talets senare del – 1400-talets början (fig 79). Gravar hade anlagts i kyrkan såväl före som efter klockgjutningen. Då ett arbete av detta slag svårligen kan tänkas försiggå inne i en kyrka annat än i samband med en större allmän reparation, är det frestande att sammankoppla det med ombyggnaden av oktagonens överdel. Talrika fragment av taktegel i gjutgropens fyllning ger stöd åt detta antagande.

Förebilder

Centralkyrkan med rund eller polygonal grundplan har rötter i senantikens byggnadskonst. Att följa dess utveckling genom seklerna faller emellertid utom ramen för detta arbete. Här skall endast de två medeltida huvudlinjerna antydast, och några byggnadsverk, som haft särskild betydelse för Helgeandskyrkans utformning, i korthet beröras.

Den ena huvudlinjen utgår från den Heliga gravens kyrka i Jerusalem, uppförd omkr 350.³⁴ Efter korsriddarnas erövring av staden 1099 blev kyrkan målet för otaliga pilgrimsfärder, vilket efterhand fick till följd, att en rad mer eller mindre trogna efterbildningar såg dagen runt om i Europa.³⁵ De hade ofta karaktär av gravkyrka för någon martyr eller framträdande världs-

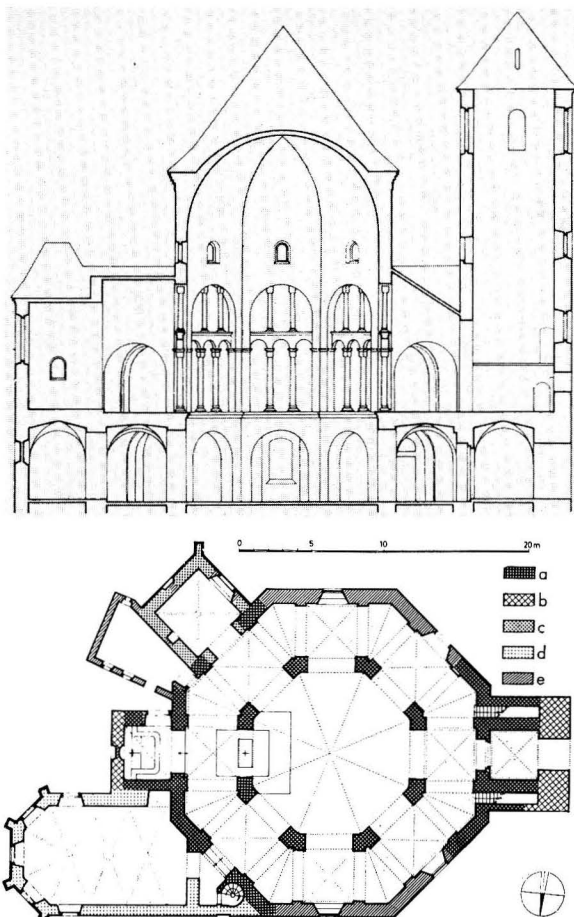

Fig 80. Ottmarsheim i Elsass, invigd 1049, en av de bäst bevarade efterföljarna till Karl den stores palatskapell i Aachen. Helgeandskyrkan var ursprungligen avsedd att få i huvudsak samma utseende. Plan och sektion efter Stintzi.

Ottmarsheim in Alsace, consecrated in 1049, one of the best preserved successors to the palace chapel of Charles the Great in Aachen. The Church of the Holy Spirit was originally intended to be similar in appearance. Plan and section after Stintzi.

lig eller kyrklig makthavare. I mindre format förekommer kyrkotypen också som kyrkogårdskapell och benhus (ossuarium) samt i anslutning till härbärgen längs pilgrimsvägar i glest befolkade trakter. Den förbinds flerstädes med Tempelherreorden, och bland de bevarade kyrkorna finns några med benämningen »Templet». För typen utmärkande är den oftast runda planformen och avsaknaden av emporvåning. I dess ställe kan förekomma ett lågt triforiegalleri.

Den andra huvudlinjen leder sitt ursprung från Karl den stores palatskapell i Aachen, uppfört ca 790–800.³⁶ Det är en sextonsidig tvåvåningsbyggnad med ett ått-

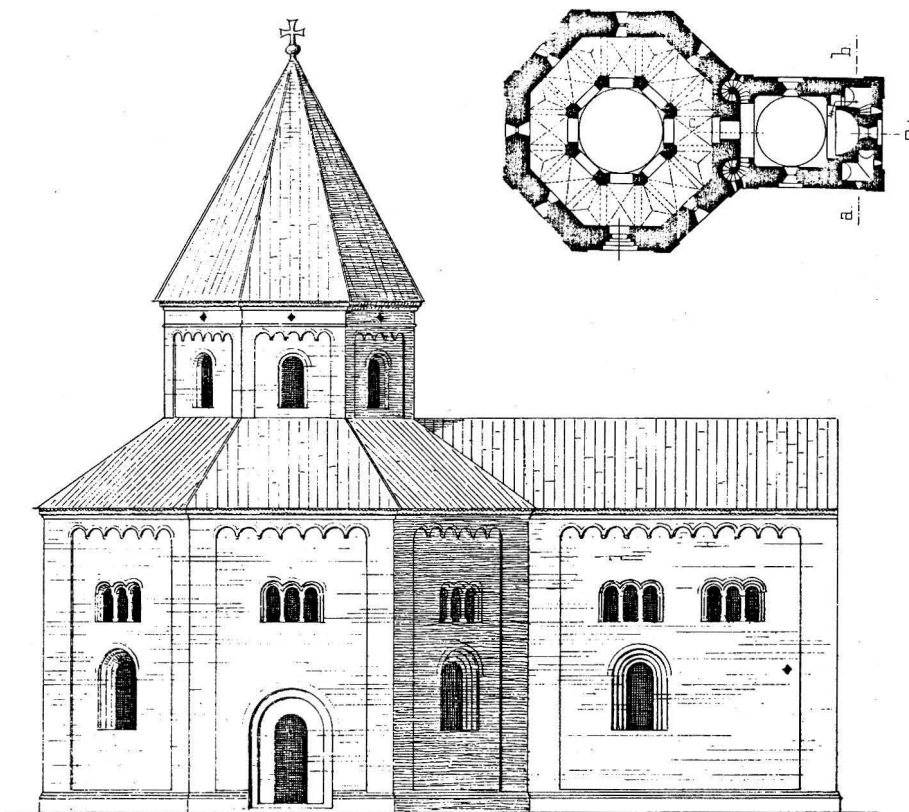

Fig 81. Store Hedinge på Själland. Rekonstruerad plan efter Seesselberg och en något friare rekonstruerad fasad av H B Storck, Nationalmuseets i Köpenhamn arkiv.

Store Hedinge in Zealand. Reconstructed plan after Seesselberg and a somewhat more free reconstruction of the facade by H B Storck. National Museum archives in Copenhagen.

kantigt, tornartat mittrum. I bottenvåningen öppnar sig detta med enkla rundbågiga arkader mot omgången, medan i ovanvåningen eller emporen motsvarande arkader är betydligt högre och försedda med kolonnställningar i dubbla rader. Arkitekturen understryker emporens dignitet: där var kejsarens gudstjänstrum, i väster står alltså hans marmortron. I öster fanns, innan det stora gotiska koret byggdes, ett litet rakt avslutat kor i två våningar; på motsatta sidan, ej lika organiskt förbundet med den övriga kyrkobyggnaden, reser sig ett västverk med flankerande traptorn.

Kapellets närmaste förebild är den 250 år äldre kyrkan S Vitale i Ravenna, som emellertid är åttkantig, en form som flera efterföljare till Aachenskapellet skulle komma att ta upp.³⁷ Som exempel kan nämnas Ottmarsheim i Elsass, invigt 1049 (fig 80).³⁸ Typen levde in på 1100-talet och i mera perifera områden ännu längre, t ex i Legnica i Schlesien från början av 1200-talet.³⁹ I de allra flesta fall kan man spåra en furste eller biskop som byggherre. Typens främsta kännetecken är den polygonala grundplanen med ett inre tornartat mittrum, en klart markerad tvåvånighet med gudstjänstrum i båda våningarna och en visuell och akustisk kommunikation mellan dem genom det helt eller delvis

öppna mittrummet. Mellan denna och den föregående typen förekom en ömsesidig påverkan. Så tex har »tempel»typens främsta representant i Norden, Olof den heliges gravkyrka i Trondheim, oktagonens form.

Det kan inte råda något tvivel om att Helgeandskyrkan med sin rikt utbildade emporvåning skall hänföras till den typ av centralkyrkor, som ytterst går tillbaka på Karl den stores Aachenskapell. En inte oväsentlig olikhet ligger emellertid i att varje våning i Aachenskapellet och dess efterföljare har sitt särskilda kör, medan i Helgeandskyrkan ett och samma kör betjänar oktagonens båda våningar. Dubbelkapellets idé är sålunda inte till fullo genomförd i den senare, även om ovanvåningen där haft egna altaren i absidiolerna i nordöst och sydöst.

Från nordiskt område känner man endast en kyrka till med i huvudsak samma utseende som Helgeandskyrkan, nämligen den forna kungsgårdskyrkan i Store Hedinge på Själlands östkust sydöst om Köge.⁴⁰ Den består av kor och oktagon från omkr 1200, ett torn i väster från sengotisk tid och en förmodligen med detta jämgammal sakristia på korets nordsida. Tyvärr är kyrkan starkt förändrad. På 1670-talet skadades den svårt av ett blixtnedslag, och vid den efterföljande

istandsättningen avlägsnades väsentliga medeltida partier.

Oktogonen har varit något större än den i Visby, 17,9 mot 14,3 m i norr-söder. I båda byggnaderna är den östra sidan – triumfbågsväggen – bredare än de övriga, vilket ger planen ett något hoptryckt utseende. På utsidan är i Store Hedinge samtliga murhörn, alltså även korets, försedda med tunna lisener. Av ursprungliga ingångar är endast en närmare känd, den på oktogonens nordsida. Invändigt var oktogonen fram till 1670-talet försedd med ett åttkantigt mittrum, som tornartat höjde sig över omgångens tak. I bottenvåningen vilade det på åtta vinkelformade pelare. Hur de övre delarna varit beskaffade är okänt. Fig 81 visar dels en rekonstruerad plan, dels en rekonstruktion av exteriören utförd av arkitekten H B Storck, som ledde kyrkans restaurering 1893–94.

Man kan sålunda skönja påtagliga överensstämmelser mellan bottenvåningarna i oktogonerna i Store Hedinge och Visby i dess första, aldrig helt förverkligade stadium. Går man sedan till koren, blir likheterna än mera slående. Store Hedinge har nämligen också ett kor, som avslutas rakt i öster men invändigt är försett med absid med i murtjockleken på ömse sidor utsparat smårum i olika plan. Inte ens gången, som över absidens valv förbinder de båda sidornas rum, saknas. Koren är ungefär lika stora, men Store Hedinge har bredare murar beroende på att man upptill i murtjockleken lagt in gallerier i norr, öster och söder. Dem når man via ett särskilt trappsystem i triumfbågsväggen. Gallerierna har ingen motsvarighet i Helgeandskyrkan, och det finns också annat som skiljer. Smårummen är inte anordnade på exakt samma sätt, och Store Hedinge tycks inte heller ha haft samma förbindelse mellan oktogonens övre våning och koret som Helgeandskyrkan. I Store Hedinge har vidare i korets översta del funnits försvarsanordningar, som inte haft motsvarighet i Visbykyrkan. Jämför man sättet, på vilket smårummen och förbindelsen mellan dem lösts i de båda kyrkorna, framstår Helgeandskyrkan som den klart överlägsna. Allt verkar där väl genomtänkt och skickligt löst, medan det i Store Hedinge i mångt och mycket har det ofullgångnas prägel.

I denna framställning har tidigare Helgeandskorets unika ställning i svensk byggnadskonst starkt betonats. I Danmark står Store Hedinges kor lika isolerat. När nu två så likartade och samtidigt så speciella korbyggnader uppträder i förening med kyrkorum, som också intar en särställning i Norden, ligger tanken på ett samband snubblande nära. Den är inte heller ny.

Redan Høyen såg likheten, och Seesselberg utvecklade den vidare. Danmarks Kirker talar om »den fra Store Hedinge paavirkede Helligaandskirke i Visby», och de nordiska rundkyrkornas utforskare, svensken Hugo Frölén, kallade dem systerkyrkor.⁴¹ En hypotes om hur ett sådant ev samband skall förklaras framläggs på annan plats i detta arbete (s 88).

Nu kom ju inte Helgeandskyrkan att färdigbyggas enligt de ursprungliga planerna, vilket skulle ha gjort den än mera lik Store Hedinge. I stället för ett inre oktogonrum utförde man ett stödsystem med fyra pelare, varigenom ett mera sammanhängande kyrkorum skapades. Fyrpelarsystemet tillhör en yngre grupp av dubbelkapell, som utvecklades i Tyskland på 1000- och 1100-talen, och som närmast hör hemma i kvadratiske anläggningar.⁴² Som exempel kan nämnas Gotthardkapellet (färdigt 1137) vid domen i Mainz med kraftiga fyrkantpelare i bottenvåningen och slanka kolonner i den övre.

Tidigare har framhållits, att Helgeandskyrkans fåtaliga ornamentala detaljer visar likhet med ornamentiken i Mariakyrkan, de tyska köpmännens i Visby kyrka. Den där verksamma byggnadshyttan kan ha tillhandahållit förebilder, men sådana kan också ha hämtats direkt från Tyskland. Murtrapporna i oktogonens västra del med de dekorativa arkaderna har motsvarigheter i kyrkor i Rhenlandet från början av 1200-talet som Andernach och Bacharach,⁴³ och den åttkantiga valvöppningen leder direkt tanken till dubbelkapellet i Schwarzhof vid Bonn (invigt 1151),⁴⁴ en byggnad som även i andra avseenden brukar jämföras med Helgeandskyrkan. Åttkantiga valvöppningar är emellertid kända också från andra dubbelkapell, såsom Hereford i England och S Emmeran och S Katharina vid domen i Speyer, alla tre fyrsidiga dubbelkapell med fyrpelarsystem.⁴⁵

Det finns sålunda en rad omständigheter, som gör det motiverat att betrakta Helgeandskyrkan som tillhörande en kapelltyp, som under äldre medeltid inte sällan kom till användning i världsliga och kyrkliga dignitärers borgar, palats och kyrkor i det tyska riket, och som leder sitt ursprung från Karl den stores palatskapell i Aachen. Den originella utformningen av koret tyder på att impulserna förmedlats av kungsgårdskyrkan i Store Hedinge, men Helgeandskyrkans överlägsna utförande och dess slutliga färdigställande enligt annan modell innebär en självständighet gentemot Store Hedinge, som förutsätter också en direktkontakt med typens egentliga hemland, områdena kring mellersta och nedre Rhen, sannolikt förmedlad av under tysk ledning arbetande byggnadshyttor i Visby.

Ruinen under nyare tid

av Erik Bohrn

De flesta forskare som sysslat med Visbys öden under nyare tid gör gällande, att stadens norra del blivit härjad och bränd i samband med lübeckarnas anfall 1525; detta ägde rum från norr. I samband härmed skulle kyrkorna ha bränts.⁴⁶ Lindström⁴⁷ hävdar emellertid, att Helgeandshuset troligen icke blev bränt vid detta tillfälle. Det har visats, att ej heller dominkanernas klosterkyrka kan ha bränts 1525,⁴⁸ det samma torde med stor sannolikhet också gälla Helge And. Ovan har påpekats (s 3 och 47), att det finns kraftiga brandskador dels på oktogonens östra mur, utan tvivel uppkomna, då kortaket vid något tillfälle brann av, dels på insidan av oktogonens gavlar, uppkomna då oktogonens tak brann av. Nu vet man emellertid att kyrkan härjades av brand år 1611 (s 71), var-efter den ej mer iståndsattes.⁴⁹ Att brandskador uppkommit vid detta tillfälle är ju klart; det är dock givetvis icke uteslutet, att de även kan härröra från en tidigare brand.

Det var inte bara genom naturens krafter, som ruinen hotades till sitt bestånd. Även människans snikenhet utgjorde under någon tid ett allvarligt hot. År 1783 befallde serafimerordensgillet, under vars förvaltning ruinerna stod, att dessa skulle på auktion försäljas med skyldighet för köparen att riva dem och planera tomterna.⁵⁰ Ingen köpare anmälde sig emellertid. Hotet var dock icke avvärt därmed. J C Linnerhjelm uttalar följande efter ett besök på Gotland 1806:⁵¹ »Men de remnade murarne, dem nuvarande Hospitals föreståndaren, en af Stadens Rådmän, vill förekomma tiden att störta, bibehålla ännu i sitt försvagade skick ett anseende af fasthet och styrka, som imponerar och bör befrias ifrån den förnedringen att störtas af något annat än tiden.» Han yttrar vidare: »Harmsen och rörd hörde jag derföre att man få år tillbaka utbjudit denna ruin till salu. Lyckligtvis var priset så högt, att ingen köpare infann sig. Men ännu välfver man det förslaget, att rifva lemningarne af den Helige Andes tempel och nyttja de slipade pelarnas stenar till en quai vid hamnen. Mina varma inkast deremot och min före-

ställning huru föga hvar kunnig åskådare skulle värdera en sådan quai mot en sådan ruin, kunde ej verka hos den kalla Rådmannen, som fruktade skada af nedfallande stenar på sitt vedskjuls krasliga tegeltak. Redan har hans tanke till en del segrat, och för få år sedan en tillbyggnad intill kyrkan, kanhända ett kloster, blifvit förstörd. De fasta murarne deraf stupade dock icke lätt för härjarens slag. Ännu stå lemningar deraf; nu minnesmärken beklagligen mera av samtidens förstöring, än forntidens byggnad.» Intresset för ruinerna var emellertid vid denna tid väckt, och förståelsen för deras värde växte sig under den följande tiden allt starkare, så att senare ruinens bestånd genom människors åtgöranden aldrig varit hotat.

År 1807 avreste konduktören vid överintendentsämbetet J W Gerss till Visby för att uppmäta och avteckna ruinerna och upprätta förslag med kostnadsberäkning för erforderliga iståndsättningsåtgärder.⁵² Beträffande Helge Ands ruin framhåller han, att i södra och västra muren finns remnor av 2 till 3 tums bredd. Dessa remnor, som ännu är skönjbara i form av lagningar i västra muren – jämför ovan s 30 – omtalas av Brunius⁵³ på följande sätt: »Åttkanten har mot söder och särskilt mot väster svårartade remnor, beroende på byggnadens konstruktion och de tunga valvens sidotryck snarare än på den starka jordbävning, som 1540 inträffade på Gotland.»

Som nämnts gjorde redan Gerss upp förslag till önskvärda förstärknings- och konserveringsarbeten även för Helge Ands ruin. Det kom emellertid att dröja ända till 1880-talet, innan några mer omfattande och fackmässiga arbeten kom till utförande. Redan tidigare synes emellertid en del arbeten ha gjorts genom landshövding von Hohenhausens försorg. Vari dessa arbeten bestått vet vi mycket litet om. Av antikvitetsintendenten P A Säves rapport till riksantikvarien för år 1851 (i ATA) framgår, att sockeln utvändigt blottlagts genom avlägsnandet av en grusfyllning av 2 till 3 alnars tjocklek. Sockeln är emellertid nu synlig endast på korets sydsida och på angränsande delar av oktogonen.

von Hohenhausens insats för Helge And's del synes därför inte ha varit särskilt omfattande, så framt icke samtidigt genom hans försorg de fyllnadsmassor i runihens inre blev avlägsnade som skall ha höjt golv-nivån med 1 till 1½ aln (fig 82, 83).

Några mer omfattande konserveringsarbeten torde icke ha kommit till stånd förrän 1884–1885 och då efter förslag och under ledning av arkitekten E V Langlet.⁵⁴ Denne har i Vitterhetsakademiens månadsblad⁵⁵ lämnat en utförlig redogörelse för arbetena. Ett plank uppsattes mellan korets sydöstra hörn och muren kring hospitalet. Den del av nämnda mur, som skydde koret från gatan, kunde lämpligen borttagas, då materialet behövdes på annat håll. Muren blev emellertid kvar. Genom Langlet avlägsnades fyllnadsmassor dels framför huvudportalen ned till ursprunglig stensättning, dels ur koret. – Järnförankringar (dragstag med ankarslutar) inlades och kringmurades; en övre förankring bestående av ett järnband kring oktagonens anbragtes. I oktagonens övre våning lades golv av cement. – Södra portalen kompletterades, bland annat med 4 slipade kolonner, varjämte järngrindar insattes. Arkaderna vid trapporna till övre våningen återställdes fullständigt liksom bågställningen i murnischen i övre våningens sydvästra mur. Ett inre valv tillhörande rundfönstret över södra portalen istandsattes. Ett valv mellan nordöstra muren och nordöstra pelaren i övre våningen lagades. Balustrad av gjutjärn uppsattes kring öppningen i golvet mellan bottenvåningen och övre våningen. – Korets murar krönbehandlades, och felande delar vid det mellersta korfönstret (väl = det stora fönstret i södra muren) återställdes. Cementgolv inlades i övre norra kammaren invid absiden; trappan dit reparerades. – Behandling av krönmurarna med cement torde ha utförts icke blott i koret utan även på oktagonen. I samband härmed avlägsnades skadlig vegetation.

År 1926 genomfördes efter förslag av A Edle en konservering innebärande lagning av golv och isolering av valv och i samband härmed ordnande av takterrassen.

År 1959 utfördes konserveringsarbeten på korets östra del. Härvid nymurades murpartiet söder om absiden.

År 1968 utfördes omfattande förstärkningsarbeten efter förslag av ingenjören Gunnar Hammarlund, Göteborg. För att motverka murarnas utskjutning genom valvtrycket inlades en sammanhållande armering i golvet mellan våningarna. Murkrönen isolerades och smärre kompletteringar gjordes. Nu rekonstruerades också bågarna i övre våningens södra murnisch. Ko-

Fig 82. Kyrkoruinens inre mot väster 1826. Efter lavering av M G Anckarswärd. GF.

Interior of the ruin looking W 1826. After a wash-drawing by M G Anckarswärd.

lonnen och valvstenarna levererades av Henry Karlssons stenhuggeri, Slite.⁵⁶

I likhet med övriga ruiner användes Helge And's tidigare för allehanda profana ändamål. Här om utgör beskrivningen av hospitalet (s 75) ett värtaligt vittnesbörd liksom också Anckarswärds bilder (fig 82, 83) från 1826. För att säkrare kunna använda ruinen på antytt sätt hade man murat igen såväl korets södra portal som oktagonens norra. Bägge portalerna var igenmurade ännu då Brunius gjorde sin beskrivning på 1860-talet.⁵⁷ De torde ha tagits upp i samband med Langlets arbeten på 1880-talet. Den nedersta kammaren på norra sidan av absiden var enligt Säves beskrivning från 1851 (i ATA) »oigenkänligt ombyggt och rappad till likrum för Lazarettet». In mot koret avgränsades rummet med en portalliknande anordning i nygotisk stil. Uppåt skyddades rummet av ett starkt lutande pulpettak i höjd med andra våningens kammare. Anordningen framträder både på avbildningen av Helge And's interiör i *Voyages --- en Scandinavie*, en *Laponie* etc och på J D Herholdts synnerligen vackra bild från 1852 (fig 1).⁵⁸

Fig 83. Oktogonens inre mot norr 1826. Efter lavering av M G Anckarswärd. GF.

Interior of the octagon looking N, 1826. After a wash-drawing by M G Anckarswärd.

I och med att turister under 1800-talets förra hälft i allt större utsträckning började besöka Visby och därmed också Helge Ands ruin, framträdde ett missförhållande som med åren blev alltmer kännbart, nämligen att de besökande för att komma in i ruinen måste gå över sjukhusets område. De sjuka blev härigenom störda, och för de besökande kan det icke ha varit angenämt att komma i kontakt med de sinnessjuka. Med anledning härav riktade hospitalsdirektionen i skrivelse den 13.4.1882 (i ATA) landssekreteraren Johan Hambræus uppmärksamhet på rådande missförhållanden och föreslog, att en egenmurad ingång direkt mot gatan (= oktogonens norra portal) borde tagas upp. Sedan skrivelsen remitterats till riksantikvarien, synes denne ha motsatt sig tanken. I stället borde ett område söder om ruinen avskiljas från lasarettets område och avgränsas från detta med ett plank. Detta kunde emellertid icke ske utan Kungl Maj:ts tillstånd (skr i ATA). Frågan fick emellertid icke nu sin lösning. – I skrivelse till riksantikvarien den 22.7.1904 erbjöd sig medicinalstyrelsen att låta uppföra ett plank av antytt slag, så att besökande kunde nå ruinen utan att komma in på sjukhusets gård (i ATA). Den för

ändamålet erforderliga marken skulle dock alltså ligga under medicinalstyrelsens förvaltning. Frågan ordnades slutgiltigt och på ännu bestående sätt i samband med att militären övertog området söder om ruinen i enlighet med en av Sigurd Curman sammanställd PM (i ATA): Området närmast söder om ruinen borde grävas ut till lämpligt djup och avgränsas från militärens område med ett 60 cm högt järnstaket. Värdefulla re träd skulle sparas. I skrivelse till riksantikvarieämbetet den 27 juni 1947 föreskrev Kungl Maj:t, att ett område på omkring 270 kvadratmeter av tomten nr 2 inom kvarteret Helge Ands-huset skulle per den 1 juli 1947 i förvaltningshänseende överflyttas från arméns fortifikationsförvaltning till riksantikvarieämbetet.⁵⁹

Vad i övrigt skett i ruinen närmaste omgivning har i huvudsak varit av ringa betydelse. I skrivelse till riksantikvarien den 3.4.1891 (i ATA) erbjöd sig landssekreteraren Hambræus att för en kostnad av 25 kr borttaga en mur vid ruinen; av tillgängligt material skulle en trappa vid ingången kunna göras. År 1907 framlades förslag att alldeles intill ruinen uppföra en sjukhuspaviljong. I skrivelse 3.1.1907 (i ATA) avstyrktes förslaget på det bestämdaste av riksantikvarien.

Fig 84. Ruinen från nordost efter akvarell av J W Gerss 1807. Märk spåren efter korets takfall, nu ej synliga. ATA.

The ruin from NE. After a water-colour by J W Gerss 1807. Note the signs of the roof pitch now not visible.

Helge And's ruin har alltid varit populär som lokal för konserter och sammankomster av olika slag. Härtill torde ha bidragit dess måttliga storlek och dess utformning med två våningar, som onekligen förläner byggnaden ett visst romantiskt skimmer. Uppgifter om ruinens användning på nyss antytt sätt finns redan från 1800-talet. Mest var det religiösa och ideella sammanlutningar som nyttjade ruinen för sina möten, som

gick under varierande benämningar såsom konsert, medeltida stämningsstund, musikstund etc.

I den mängd av publikationer från enkla turistbroschyrer till praktfulla planschverk med Visby och dess ruiner som ämne som kommit av trycket alltifrån 1800-talets början och fram till våra dagar har Helge And's ruin alltid intagit en framträdande plats.⁶⁰

HOSPITALET

av Gunnar Svahnström

Historisk översikt

Det medeltida helgeandshuset

Ett helgeandshus i Visby kan beläggas dokumentariskt tidigast på 1290-talet.⁶¹ Uppgifterna om detsamma är hela medeltiden igenom synnerligen knapphändiga. Om vårdkapaciteten är ingenting känt och om ledningen endast föga. Föreståndaren hade på 1400-talet titeln rektor, och verksamheten övervakades av »procuratores», vilka förmodligen utsågs bland borgarna i staden.⁶² Ingenstans i medeltida källor sägs, var det var beläget, och inte heller föreligger några uppgifter om byggnadernas antal eller beskaffenhet. Vill man göra sig en föreställning om Visbys medeltida helgeandshus, hur det såg ut och hur det fungerade, är man därför hänvisad till bättre dokumenterade anläggningar på annat håll.

Helgeandshuset omnämns i en del medeltida testamenten, men av bevarade dokument att döma var det sällan några större belopp som på detta sätt tillfördes detsamma. Endast en gång förekommer en gåva, som avser själva byggnaden. Det var 1365, då Johannes de Wese skänkte 100 lübska mark till »Structure S Spiritus» på Gotland.⁶³ I betydligt större omfattning torde helgeandshuset ha fått mottaga sk skänklagåvor i form av lantgårdar eller enstaka jordar, beten och skogar, men det är inte möjligt att i den äldsta jordeboken, som härrör först från 1600-talets början, annat än i undantagsfall avgöra, vad som ursprungligen tillhört helgeandshuset, och vad som tillförts det efter reformationen från stadens övergivna kyrkor och kloster. Inkomster av eget jordbruk och utarrenderade ägor var långt fram i tiden ryggraden i helgeandshusets ekonomi. I övrigt erhöles medel till driften från insamlingsbössor i Gutagård och Petershof i Novgorod⁶⁴ och kanske också på andra platser. Sannolikt var helgeandshuset en för hela Gotlands befolkning gemensam anläggning, även om det naturligtvis i första hand tjänade stadens intressen.

Helgeandshusens primära uppgift var att ta vård om fattiga, sjuka eller på annat sätt hjälplösa människor. Längre fram blev det brukligt, att de också tog emot betalande pensionärer, som då kom att bilda en viss överklass bland de intagna. I allmänhet var de förlagda till städerna, där de drevs som lokala stiftelser under rådets överinseende och med kyrklig anknytning. De benämns ibland också hospital, ehuru detta namn egentligen var förbehållet klostrens sjukvårdsavdelningar och framför allt spetälskehusen, »hospitali leprosorum».

De första helgeandshusen i det medeltida Sverige, Gotland undantaget, anses ha tillkommit ungefär samtidigt i Uppsala och Stockholm omkr 1300. Vid medeltidens slut fanns sådana i de flesta städer av någon betydelse. Från det medeltida Danmark är ungefär 30 helgeandshus kända, bland vilka Roskildes, som 1253 flyttades in i staden, är det tidigast omtalade. I Lund fanns ett helgeandshus 1269.⁶⁵

På kontinenten förekom helgeandshus långt tidigare, och där har också några bevarats i nära nog oförändrat skick sedan medeltiden. Med hänsyn till de täta förbindelserna mellan Visby och Lübeck är Lübecks Heiligen-Geist-Hospital av särskilt intresse.⁶⁶ Denna synnerligen välbevarade och instruktiva anläggning uppfördes 1285–90 och ersatte då ett av rådet o 1230 grundat helgeandshus, som förstörts vid en stadsbrand. Heiligen-Geist-Hospital består av en vårdavdelning i form av en långsträckt hall, som i den främre delen vidgas till ett brett treskeppigt kyrkorum (fig 85). Detta skildes ursprungligen från vårdavdelningen genom en till halva rumshöjden uppförd, av fyra portar genombruten mur, på vilken senare en rikt utsmyckad läktare byggdes. Utanför hallen men sammanbyggd med denna ligger ekonomibyggnader och rum för personalen. Under medeltidens gång byggdes anläggningen ut, så att

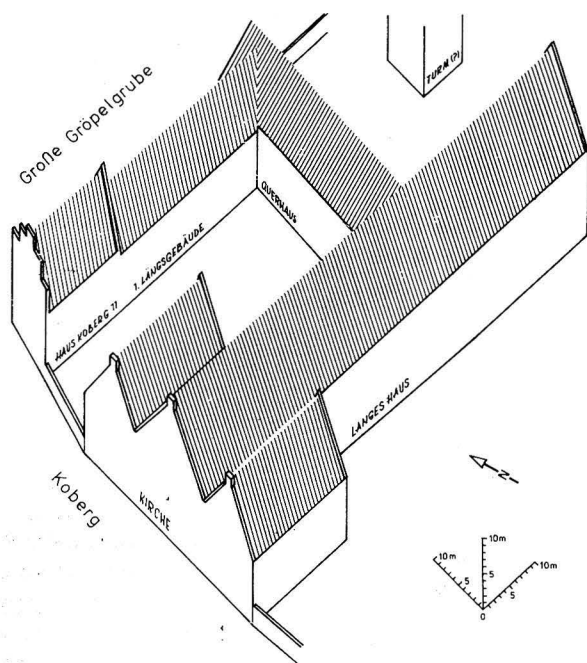

Fig 85. Heiligen-Geist-Hospital i Lübeck. Försök till rekonstruktion av den ursprungliga anläggningen, uppförd 1285–90. Närmast Koberg hospitalskyrkan; bakom denna i Langes Haus den egentliga vårdavdelningen. Efter Archäologie in Lübeck.

Heiligen-Geist-Hospital in Lübeck. Attempted reconstruction of original building erected 1285–90. After Archäologie in Lübeck.

till slut över hundra vårdbehövande samtidigt kunde beredas plats.

Lübecks Heiligen-Geist-Hospital utgör med sin stora gemensamma hall och den till denna direkt anslutna kyrksalen ett skolexempel på hur ett medeltida helgeandshus var inrättat. Det var viktigt, att de sängliggande kunde delta i gudstjänsterna tillsammans med de övriga. Från detta normalschema förekom självfallet avvikelser i detaljer: kyrkan kunde placeras i hallens inre ända eller vid sidan men alltid i auditiv kontakt med hallen. Den senare kunde också ha två våningar, varvid man får förutsätta en uppdelning av de vårdbehövande efter kön eller stånd.⁶⁷

Reformationstidevarvets hospital. Tiden 1530–1686

Reformationstidens på alla samhällslivets områden djupt ingripande förändringar lämnade inte heller

helgeandshuset i Visby oberört. De sparsamma uppgifter, som föreligger om dess tillvaro under 1500-talet, är emellertid svårtolkade och delvis motsägande. Det förefaller, som om kungen nu ville lägga under sig såväl helgeandshuset som spetskehuset S Görän. 1525 gav han nämligen en borgare i staden, Lauris Jensen Skrivare, »livsbrev» på »then hellandschapell oc paa sancti Jorgens hospital», vilket torde vara liktydigt med ett uppdrag att på livstid förvalta de båda anstalterna.⁶⁸ Måhända skall detta konungens beslut ses mot bakgrunden av den förstörelse, som kan förmodas ha drabbat de båda anstalterna vid Lübeckarnas anfall på staden tidigare under året (jfr dock s 66).

Det förefaller emellertid som om Lauris saknade vilja och förmåga att på ett tillfredsställande sätt fullgöra sina skyldigheter mot de hjälpbehövande. Efter några år beslöt nämligen staden att ta saken i egen händer och inrätta ett nytt hospital i det övergivna gråbrödraklostret vid Stora torget. Det framgår av ett brev från kungen 1532, i vilket han säger sig ha erfärit, att bröderna i klostret »nogen tid siden» lämnat detta, och att staden ville inlägga arma, sjuka och vanföra människor där.⁶⁹ Kungen ger i brevet sitt tillstånd härtill och förordnar, att alla ägor, som tillhört Hellig Geistes hus och andra öde kyrkor, skall läggas till det »nye hospital».

Bortsett från detta brev och den omständigheten, att vissa ombyggnadsarbeten tycks ha företagits i såväl gråbrödraklostrets kyrka som i den ännu kvarstående västra klosterlängan vid den här aktuella tidpunkten, finns emellertid ingenting, som kan bestyrka, att en hospitalsverksamhet bedrivits i klostret under 1500-talet. Å andra sidan finns heller ingenting, som motsäger, att så kunnat vara fallet, även om själva klosterkyrkan redan omkr 1540 säges ha blivit obrukbar.⁷⁰

I början av 1600-talet, när de arkivaliska källorna blir mera upplysande, är i alla händelser verksamheten utan minsta tvivel förlagd till det gamla helgeandshuset, och man frågar sig, om det överhuvud taget någonsin övergivits. Vid en storbrand, som 1611 lade över hundra hus i staden i aska, drabbades också helgeandshuset svårt. Enligt en rapport från borgmästare och råd till regeringen i Köpenhamn förstördes »allt helligestis hus som war Stouuer Brøge huss, Stall och Lader alt samen medt sampt Kirken och Kijrk-tornitt . . .». Också livsmedel, sängkläder, koppar, tenn och andra inventarier blev lågornas rov liksom sex halvårgamla kalvar.⁷¹

Den äldsta bevarade räkenskapsboken börjar måna-

den efter brandkatastrofen och har titeln »De armis Regenskabs Bog Uti helligestis hus i Wisby». Räkenskapsåret löper från den 14 maj till den 14 maj påföljande år. Där förekommer under ett antal år utgifter för synbarligen ganska omfattande byggnadsarbeten, som utan tvivel är en följd av branden, och man får veta, att bönderna i de olika tingen lämnat bjälkar, sparrar och bräder.

Branden som sådan omnämns dock aldrig i räkenskaperna, och man får knappast intrycket att verksamheten blivit helt lamslagen. Antalet intagna uppgick 1611–12 till 21 och personalen bestod av 8 personer: en föreståndare, som titulerades fogde, två drängar, en kokerska, två pigor, en tiggargroder och en skolgosse, som svarade för sången i kyrkan. Dessutom fanns en predikant, men han bodde vid denna tid ännu inte inom hospitalets område.

Enligt Strelow skall hospitalet, vilken benämning vid denna tid allt oftare brukas vid sidan om den traditionella »Helligestes hus», ännu i slutet av 1620-talet ha präglats av förfall, men »Aar 1627 den 19 Junii kom Erlig oc Velb Mand Jens Høyg til Guthiland . . . hans første oc største Omsorg var dor det forfaldne Hospital, som saae meget ilde ud, lod det opbygge oc med en skøn Kirkce forbedre». ⁷² Jens Hög var länsherren på Gotland, när Strelows krönika gick i tryck, och det finns anledning förmoda, att författaren därför överbetonat hans insatser. Av räkenskaperna framgår otvetydigt, att reparationer och nybyggnadsarbeten pågått alltsedan den stora branden 1611, även om de många luckorna i serien av räkenskapsböcker gör det omöjligt att följa dem i detalj. Det kan tänkas, att länsherrens insatser inskränkt sig till en försköning av hospitalskyrkan.

Det tidigaste, helt oantastliga beviset på var »Helligestes hus» var beläget får man av Johan Meyers stadskarta från 1646. ⁷³ Där är namnet »Heiligen Geist» skrivet över området omedelbart söder om Helgeandsruinen, dvs på vad som på en modern stadskarta har beteckningen kv Helgeandshuset 2. Eftersom varken räkenskaper eller andra källor antyder någon förflyttning av helgeandshuset mellan 1611 och 1646, torde därmed också läget av 1500-talets och med största sannolikhet även medeltidens helgeandshus kunna anses fastslaget.

Något förvånande är onekligen det förhållandet, att en del inkomster och utgifter i de första årens räkenskaper hänförs sig till vad som rätt och slätt kallas »klostret». 1613–14 köptes stångjärn för dess behov, och några bönder, som kört timmer från Dalhem »hit till Closteritt», trakterades med öl. 1616–17 köptes yt-

terligare varor dit, och hantverksfolk, som arbetat där »dette ganske år», fick sin betalning. Härtill kommer, att predikanten första gången han omnämns tituleras klosterpredikanten och att fogden någon gång kallar sig klosterfogde.

Med hänsyn till vad ovan sagts om möjligheten av att ett hospital inrättats i det forna gråbrödraklostret kunde det vara frestande att anta, att det är detta, som avses med räkenskapernas »kloster». Mot detta talar, att helgeandshuset vid tidpunkten ifråga utan minsta tvivel var beläget vid Helgeandsruinen och att verksamheten svårligen kan tänkas ha bedrivits på två olika platser i staden samtidigt. Mera rimligt synes vara, att benämningen »klostret» hänförs sig till S Jakobs nunnekloster. Det är känt, att nunnorna i Solberga cistercienserkloster, beläget några hundra meter från stadsmuren i sydöstlig riktning, senast omkring 1400 övergivit detta och flyttat in i staden, där S Jakobs kyrka uppläts åt dem. ⁷⁴ Enligt Jarl Gallén (s 54) skulle S Jakob vara identisk med Helgeandskyrkan, som på Braun-Hogenbergs prospekt benämns »Coenobium D Jacobi», S Jakobs kloster. Detta omtalas vid ett flertal tillfällen under 1400-talet.

S Jakobs kloster skulle sålunda ha gränsat omedelbart intill helgeandshuset, som efter invecklade turer i samband med reformationen blev ägare till samtliga klosterbyggnader i staden och sålunda även till S Jakobs, vilka det efterhand tog i anspråk för den egna verksamheten. När det i räkenskaperna 1616–17 på ett par ställen förekommer utgifter för byggnadsarbeten i *nunnestuen*, är det uppenbarligen fråga om en byggnad, som övertagits från Jakobsklostret. Vad själva klosterkyrkan beträffar, dvs den nuvarande Helgeandsruinen, var den genom sin konstruktion olämplig som gudstjänstrum för hospitalshjonen och överhuvudtaget svår att utnyttja. Där vidtogs endast smärre åtgärder för att den skulle kunna användas som fähus ⁷⁵ och lada.

Av vad här anförts synes framgå, att »helligestes hus» och »klostret» i de tidiga hospitalsräkenskaperna avser ett och detsamma, nämligen hospitalsområdet med därpå befintliga byggnader vare sig de tillhört det medeltida helgeandshuset eller det tidigare Jakobsklostret.

I Kristian III:s Ordinantz 1537 ingår bestämmelser om rikets hospital, som nu blir den officiella benämningen på de förutvarande helgeandshusen. ⁷⁶ Förutom att de tillförsäkrades fortsatt rätt till allt, som tidigare tillhört dem, skulle kungen tillskjuta det, som ytterligare kunde behövas. Förvaltningen skulle omhändertas av diakoner, som skulle vara redovisningsskyldiga

för rådet och församlingsprästen, och för den direkta skötseln skulle en föreståndare svara. Under sig skulle denne ha så många pigor och drängar, som antalet intagna motiverade, han skulle föra ett fromt och gudfruktigt leverne och med sin familj njuta sitt uppehälle från »den allmänna kistan» men med måttlighet, så att inte de sjuka och fattiga blev lidande. För att få inkomsterna att räcka till skulle han skicka omkring en vagn i länet för att tigga, och där den kom skulle prästerna förmana folket till givmildhet. Det ankom på diakonerna att efter förslag av församlingsprästen och rådet bestämma, vilka som fick intagas på hospitalet. Prästen skulle besöka det varje vecka, och fann han då, att något försummats och föreståndaren inte ville ta rättelse, skulle han föra saken vidare till diakonerna.

Till hospitalens tidigare uppgifter lades 1542 genom en kunglig förordning omhändertagandet av spetälska.⁷⁷ Sjukdomen hade vid den tiden avtagit så mycket, att de särskilda spetälskehospitalen kunde nedläggas och de sjuka hänvisas till de allmänna hospitalen.

I allt väsentligt torde Visby hospital ha fungerat i enlighet med ovannämnda föreskrifter från det förhållandena stabiliserats efter reformationen, dvs från omkr 1540, till ett stycke in i den svenska tiden. Liksom under medeltiden härrörde inkomsterna huvudsakligen från det egna jordbruket samt från arrenden och ett par kvarnar i Lummelunda.⁷⁸ Av hävd, vars ursprung förlorar sig långt i det förflutna, uppbar hospitalet dessutom sex kannor säd årligen från varje hemman på Gotland mot skyldighet att ta emot vårdbehövande också från landsbygden. Mindre belopp lämnades också av öns samtliga kyrkor.^{79 a} Vidare hade det rätt till medel, som inflöt från insamlingsbössor vid alla hamnar runt Gotland^{79 b} och till allt vad den anställde tiggardbrodern kunde samla in i staden och på landet. Av stor betydelse för skötseln av hospitalets jordar var de 104 öke- och 22 handedagsverken, som skulle utgivas av gårdar i Follingbo, Endre, Hejdeby och Väskinde socknar.

Från hospital till sinnessjukhus och lasarett. Tiden 1686–1937

Gotlands återförening med Sverige genom freden i Brömsebro 1645 innebar ingen omedelbar förändring av hospitalets villkor och arbetssätt. Först med 1686 års kyrkolag infördes nya bestämmelser, som bl a avsåg styrelseformen.⁸⁰ Landshövdingen och biskopen skulle såsom föreståndare »styra wärket» med biträde av kyrkoherden och en borgmästare. I Visby, där bis-

kopen tillika var stadens kyrkoherde, kom hospitalsrådet, senare kallat hospitalsdirektionen, att bestå av de nämnda personerna eller ställföreträdare för dem samt en representant för kyrkorådet. De främsta befattningshavarna var enligt kyrkolagen sysslomannen och predikanten. Där tillgångarna var knappa, fick man nöja sig med predikanten, som då fick sköta även sysslomannens uppgifter. Den som ville bli intagen, skulle ha goda vitsord från sin kyrkoherde, och han skulle betala en inträdesavgift på 20 dr smt. Kunde han inte det, skulle man försöka samla in beloppet. Ingen, som själv kunde förtjäna sitt bröd, skulle få tas in, såvida han inte betalade så rikligt för sig, »at Hospitalet ingen skada utan gagn och fördel ther af hafwa kan». Gudstjänst skulle hållas alla sön- och helgdagar och dessutom veckopredikningar på torsdagarna och en bönestund varje dag.

Hospitalens verksamhet baserades fortfarande främst på inkomster från samma källor som under den föregående perioden dvs jordbruk och arrenden. På Gotland kom nödåren i början av 1700-talet att innebära svåra ekonomiska påfrestningar, som framtvingade drastiska åtgärder. 1711 granskades sålunda de intagnas möjlighet att försörja sig utanför hospitalet.⁸¹ Av 19 intagna ansågs 13 vara oförmögna att klara sig på egen hand, medan de övriga 6, bland vilka en varit intagen i 20 år, fick tillbaka gjorda inbetalningar och avhystes. Samma år indrogs hospitalets andel av kollekterna i stadskyrkan.

En ytterligare försämring av ekonomin inträdde 1729, då riksdagen upphävde allmogens skyldighet att lämna säd till hospitalet, låt vara att det samtidigt fritogs från förpliktelsen att omhänderta fattiga och sjuka från landsbygden.⁸² 1737 bestämdes, att medlen från bössorna i lanthamnarna inte längre skulle tillfalla hospitalet utan Amiralitets-Krigsmanshuset. Genom försäljning av jordar kunde emellertid hospitalet 1763 tillföras ett betydande kapital, men det blev en kort fröjd: från 1766 nödgades det inleverera en viss procent av årsinkomsten till en central hospitalsfond och från 1773 hela överskottet.

Antalet intagna hade vid mitten av 1760-talet sjunkit till 8, men samtidigt lämnades understöd till 33 fattiga barn utom hospitalet. Personalen bestod (1737) av predikant, fogde eller syssloman, dräng, piga, sjukvakter-ska och en skolgosse för den dagliga psalmsången i kyrkan. 1781 indrogs predikanttjänsten med motiveringen, att »blott därar hädanefter komme att intagas, för vilka någon särskild Prest med Lön och Stat icke vore nödig». Det låg i tiden att avskilja fattigvården från hospitalen, men det skulle dröja till 1823,

innan riksdagen fattade definitivt beslut härom. Då hade emellertid ett av staden drivet särskilt fattighus existerat i Visby sedan 1786.⁸³

Den statliga tillsynen över hospitalen, som från 1686 utövades genom landshövdingen och biskopen, förstärktes 1757, då de underställdes en nyinrättad central myndighet, som från 1766 benämndes »Överstyrelsen för Barnhus och Hospitaler». Gustav III överflyttade 1773 dennas uppgifter till två ledamöter av Serafimerorden och 1787 till det för ändamålet instiftade Serafimerordensgillet, som i närmare hundra år skulle fungera som den främsta statliga tillsynsmyndigheten över rikets samtliga hospital och lasarett. Gillet upplöstes 1876, varefter Kungl Sundhets Kollegium, från 1877 benämnt Medicinalstyrelsen, övertog gillet sjukvårdande uppgifter.

I mitten av 1700-talet hade förslag väckts om att i anslutning till hospitalen anlägga särskilda lasarett, och medel därtill började samlas in länsvis runt om i landet vid bröllop, barndop och begravningar.⁸⁴ Så skedde också på Gotland från 1754, men först 1782 kunde ett primitivt lasarett tas i bruk i en upprustad gammal byggnad på hospitalstomten, »så inrättadt, att knappast någon torpare i landet bor trängre och osundare, än de vanlottade fattige, som till sjukvård och hälsans förbättring nödgas låta sig där inlogeras». I

de 6–8 sängar, som lasarettet förfogade över, vårdades under ett år i slutet av 1700-talet 48 patienter. För första gången fanns nu en utbildad läkare till de sjukas hjälp. Med tillkomsten av en ny lasarettbyggnad 1832–38 utökades kapaciteten till 42 sängplatser. Samtidigt vårdades 10 sinnessjuka i hospitalet.

På det lokala planet var de organisatoriska förändringarna föga genomgripande fram till 1817, då en lasarett- och kurhusdirektion inrättades vid sidan av hospitalsdirektionen. De sammanslogs senare till en för alla tre vårdinrättningarna gemensam direktion. Efter landstingets tillkomst 1863 övergick huvudmannaskapet för lasarettet till detta, medan staten förblev huvudman för hospitalet.⁸⁵

Genom tillkomsten 1903 av en lasarettbyggnad norr om innerstaden upplöstes för lång tid bandet mellan kroppssjukvård och mentalvård, och den gamla lasarettbyggnaden inlöstes av staten och införlivades med hospitalet. Även för detta skulle efterhand krav resas på större och ändamålsenligare lokaler, vilket inte kunde tillgodoses på helgeandshustomten. En ny byggnad för sinnessjukvården, S Olofs sjukhus, uppfördes därför öster om innerstaden och togs i bruk 1937. Byggnaderna på helgeandshustomten övertogs av chefen för Gotlands militärområde för att efter ombyggnad (1944) användas till tjänsterum för staben.

Hospitalets byggnader

Av hospitalsräkenskaperna från 1610-talet får man en viss uppfattning om byggnadsbeståndet i hospitalet. Viktigast att sätta i stånd efter branden 1611 var uppenbarligen sjukstugan och bryggghuset samt ladan; man arbetade på alla tre 1611–12. 1613–14 förekommer utgifter för »det stora stenhuset», som kanske är det samma som 1616–17 benämns det nya huset och förses med tak och två skorstenar. Sistnämnda år istandsätts predikantens hus, ett nytt fönster insätts i nunnestugan, och i köket läggs in ett loft och avdelas en kammare för fogden. Dessutom arbetades hela året i »klostret». Det framgår inte vad slags byggnad detta var, men av benämningen att döma bör den ha tillhört det tidigare Jakobsklostret. Kanske pågick där iordningställandet av en hospitalskyrka efter den, som förstördes vid branden 1611 (s 71). En sådan var alltså nödvändig, och då den inte särskilt nämns i räkenskaperna, ligger det nära tillhands att söka den bakom

någon annan benämning. Det må i sammanhanget erinras om att hospitalsprästen, när han första gången förekommer i räkenskaperna, har titeln »klosterpredikanten». Att den nuvarande kyrkoruinen ännu vid den här tiden skulle ha använts för gudstjänständamål förefaller uteslutet. Förmodligen var det i den, som bås för boskapen anordnades 1611–12.⁸⁶ Efter 1617 försvinner »klostret» ur räkenskaperna och prästen kallas »predicanten uti Hellig gestis».

En mera komplett förteckning över hospitalsbyggnaderna finner man i inventarier från 1670- och 1680-talen men fortfarande i så knapphändig form, att det är svårt att få en samlad bild av bebyggelsen. 1685 nämns i följande ordning:⁸⁷ stenhuset (av husets inventarier att döma vid tiden närmast ett visthus), brygg- och bagarhuset, »skuret» (boden) därutanför, andra stenhuset, stallet, boden vid köket, köket, fogdestugan, fogdekammaren, förstugan (de fyra sistnämnda

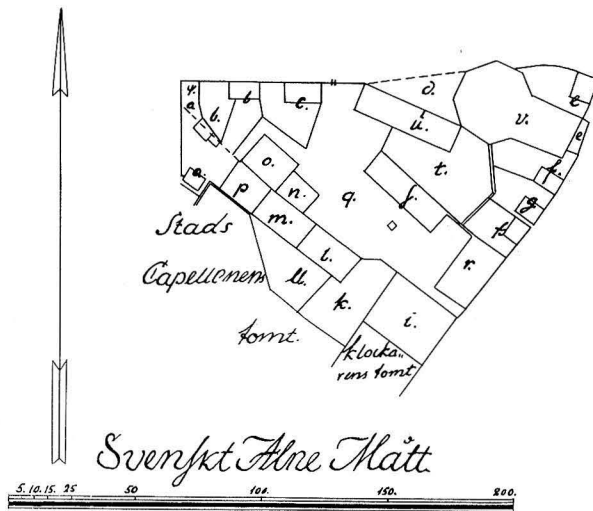

Fig 86. Hospitalstomten 1767. a. – k. tomter, som hospitalet upplåtit till andras nyttjande, l. – v. det som hospitalet själv nyttjar: 1. fattigstuga av sten, 11. de fattigas bakgård, m. brygghus, n. packhus, o. hospitalspredikantens hus, alla av sten, p. hospitalspredikantens bakgård, q. hospitalsgården, r. hospitalskyrkan av sten »som nu nyttjas», s. stenhusbyggnad för hospitalssysslomannen, etc, t. ladugård, u. ladugårdsbyggnad av trä, v. gamla, öde hospitalskyrkan. – Tomtkarta av Magnus Israel Lallerius. RA. Jfr fig 2.

Hospital grounds 1767. a. – k. plots granted by the hospital for the use of others than inmates, l. – v. plots occupied by the hospital itself: 1. stone poor-house, 11. poor-house back yard, m. wash-house, n. warehouse, o. hospital vicarage, all these of stone, p. hospital vicarage back yard, q. hospital yard, r. hospital church of stone "now being used", s. stone building for hospital governor, etc, t. cowhouse, u. timber cowhouse, v. ancient, deserted hospital church. Map by Magnus Israel Lallerius.

sannolikt i en och samma byggnad), fattigstugan (med järnugn, 12 sängar, 7 gamla kistor och skrin, ett långt matbord och 2 bänkar, en bordduk av lärft, en spisordningstavla, 2 små skåp), hospitalskyrkan (som genom en dörr stod i förbindelse med fattigstugan).

I beskrivningen till 1697 års stadskarta⁸⁸ upptas på hospitalstomten endast kyrka, sjukhus, lada och stall, varjämte den gamla Helgeandskyrkan sågs nyttjas som lada och foderhus.

Detaljerade uppgifter om byggnadsbeståndet får man först i ett syneinstrument från 1736.⁸⁹ Från »allmänna gatan» (nuvarande Norra Kyrkogatan) kom man in på hospitalsgården, där det fanns en brunn och ett antal byggnader. Från gården förde en gång genom en fallfärdig valvbåge till en plan, som var omgiven av gamla

murar. Till höger låg en korsvirkeshusbyggnad i en våning, »som nu för Hospitals Sjukstuga brukas». Den var så förfallen, att synemännen ansåg den böra rivas. I den samma antecknades åtskilliga gamla sängar för hospitalshjonen, ett långt bord och en otät kakelugn. Från sjukstugan kunde man komma direkt in i den likaledes ganska medfarna hospitalskyrkan, en välvd stenbyggnad med tegeltak. Den hade ingång också från den nyssnämnda planen. Sjukstugan och kyrkan betraktades som en enda byggnad och infördes i syneinstrumentet som nr 1.

Nr 2 var en norr ut belägen liten stenbyggnad med ingång från gården. Den innehöll kök och dagligstuga samt välvd källare och beboddes av hospitalsfogden. Som nr 3 antecknades en oanvänd stenbyggnad på gårdens södra sida innehållande en stor stuga och en avpanelad kammare. Den byggnaden ville synemännen iordningställa till sjukstuga i stället för det bristfälliga korsvirkeshuset. Där bredvid låg nr 4, ett förfallet brygghus med kölna och mältloft. Nr 5 var ett likaledes förfallet välvt visthus intill föregående, och nr 6 en gammal stenbyggnad med kök, stuga, kölna, loft och källare. Den beboddes av hospitalspredikanten, som använde källaren till kostall och förvaring av hö. Endast yttermurarna var i någorlunda gott stånd, men efter ombyggnaden ansågs där kunna bli goda rum. I fägården synades en tämligen nybyggd lada av trä samt ett kostall och ett häststall. Den intilliggande kyrkoruinen betecknades som så förfallen, att den »på åtskilliga ställen till nedfallande lutar». Slutligen antecknades, att i gården fanns en inhägnad trädgård med några körsbärsträd och en liten kåltäppa. En bakport ledde ut till gränden norr om hospitalet (nuvarande Hospitalsgatan).

Enligt en ofta återgiven uppgift skulle hospitalet ha skadats svårt vid en storbrand 1744, som bl a förstörde domkyrkans västra torn. Detta är oriktigt. Jöran Wallin, som själv upplevde brandnatten, berättar, att Helgeandskyrkan (dvs kyrkoruinen) »var med sitt höga torn och murar et wern och en brandmur, som hindrade elden och lågan ... at gå öfwer till nestgrentsande Hospital ...».⁹⁰ Det är därför ingen svårighet att på en av lantmätaren M I Lallerius 1767 upprättad tomtekarta (fig 86) identifiera flertalet av de i syneinstrumentet från 1736 beskrivna byggnaderna.

Hospitalskyrkan, som i en samtida skrivelse från hospitalsdirektionen sågs vara alldeles bofällig med rämnade murar och lutande mot sitt fall,⁹¹ betecknas på Lallerii karta med »r». Den med kyrkan tidigare sammanbyggda sjukstugan är emellertid riven,⁹² vilket skedde 1760, samtidigt som en ny större byggnad upp-

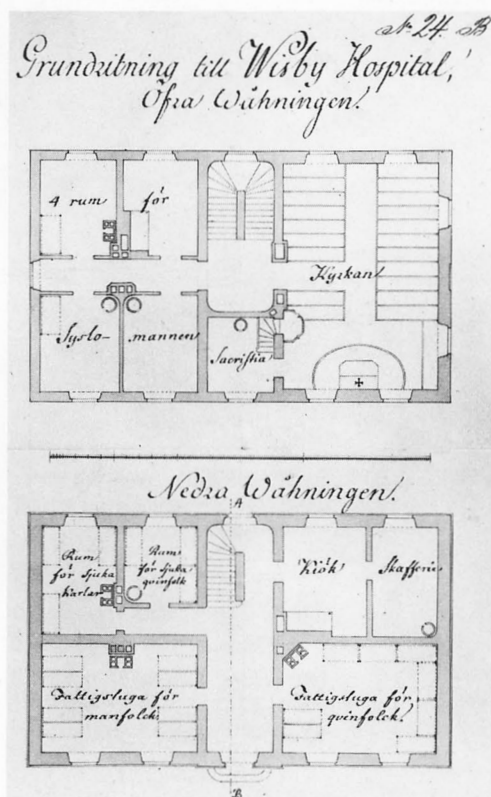
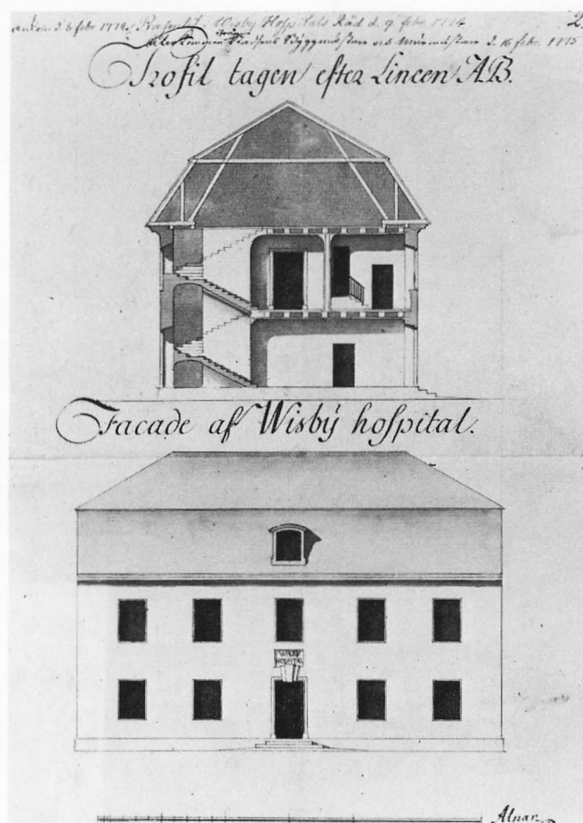

Fig 87. Förslag till ny hospitalsbyggnad i Visby 1773, framlagd för hospitalsdirektionen 1774. RA.

Sketch for new hospital building in Visby 1773 presented before the directors of the hospital in 1774.

fördes för sysslomannens räkning (kartans »s»). Hospitalsjonen har i enlighet med synemännens förslag överflyttats till den 1736 med nr 3 betecknade stenbyggnaden på gårdens södra sida, »1», vilken reparerats grundligt 1752. Tomtkartans »m», brygghus, och »n», packhus, motsvarar syneinstrumentets nr 4 och 5. De reparerades 1751–52. Hospitalspredikanten bebodde samma hus som tidigare (kartans »o»); efter smärre reparationer i början av 1760-talet genomgick det en grundlig ombyggnad invändigt 1766. Den enda egentliga nybyggnaden under de mellanliggande åren var således det ovannämnda sysslomanshuset »s». Den byggnad, som sysslomannen bebodde 1736 hade uppförts 1696. Den innehöll från början endast en stuga för fogden och ett för samtliga hospitalsinvånare avsett kök. Sannolikt hade den byggts på medeltida grund, eftersom källaren uppges ha varit välvd.

Sysslomannen kom emellertid inte att bebo sitt nya hus någon längre tid. När hospitalspredikantens tjänst indrogs 1781, flyttade han över till dennes hus, där

också en sal för hospitalsdirektionens sammanträden iordningställdes.

Såväl 1736 års syn som hospitalsdirektionens nyss åberopade skrivelse 1767 ger, även om man bortser från de i dylika sammanhang naturliga överdrifterna, en bild av ett hospital i förfall. Trots allt lappande och lagande kunde inte de gamla byggnaderna förvandlas till ett funktionsdugligt lasarett och hospital med den standard tiden krävde. För de på orten ansvariga stod det klart, att endast en nybyggnad kunde avhjälpa bristerna, och förslag till en sådan utarbetades också på direktionens uppdrag av de två stadsbyggmästarna Johan Hamgren och Johan Niclas Chemnitz. Den var tänkt att ligga på hospitalskyrkans plats. Överdirektionen för barnhus och hospitaler biföll efter nedminskning förslaget men anvisade inga medel till utförandet. 1774 översändes från Överintendentsämbetet en ny ritning (fig 87) med begäran om kostnadsberäkning och följande år ytterligare en, en av Konungen fastställd »allmän Dessin för Hospitals-byggnader» (fig 88). Men

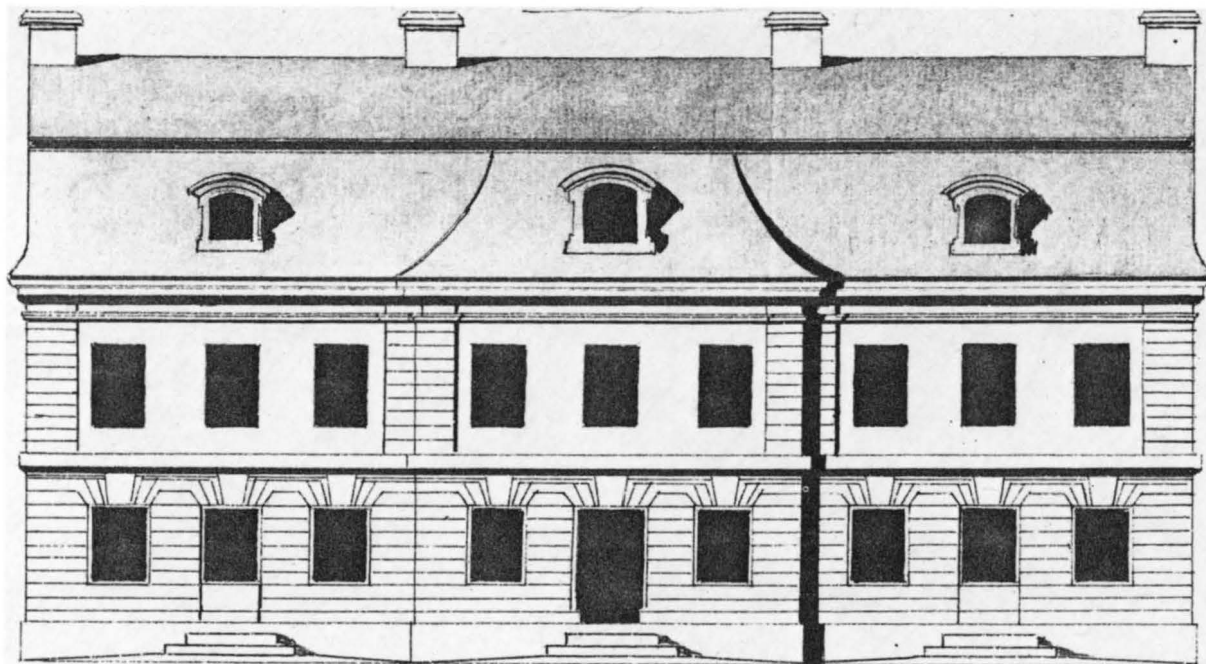

Fig 88. Av Konungen fastställd »allmän Dessin för Hospitalsbyggnader» 1775 avsedd att utföras i Visby. RA.

Sanctioned by the King, "general plan for the hospital building" 1775, to be erected in Visby.

trots allvarliga bemödanden från hospitalsdirektionens sida kom ingen av dessa till utförande. Resultatet av alla utredningar och beräkningar blev en ombyggnad 1781–82 av sysslomannens hus till lasarett och en påbyggnad 1783 av den gamla sjuk- eller fattigstugan söder ut i gården till hospital, varvid sten från den samtidigt nedrivna hospitalskyrkan kom till användning.⁹³

Lasarettbyggnaden var som framgått av ett tidigare återgivet citat långt ifrån tillfredsställande. Den innehöll två stugor för sängliggande sjuka, ett »prov-cur-rum», ett badrum med ett litet runt badkar, en klädkammare och ett vindsrum, som ej kunde eldas. Den utdömdes av såväl stadens brandsyn 1812 som de lokala hälsovårdsmyndigheterna men fick efter nödortförtig reparation göra tjänst in på 1830-talet. Då först kunde en ny lasarettbyggnad tas i bruk och den gamla rivas.

Hospitalet (fig 89) innehöll efter ombyggnaden 1781–82 i bottenvåningen ett stort rum för fattighjonen – sådana skulle ännu några år få finnas där – samt en kammare och ett kök för betjäningen. I ovanvåningen inreddes fyra rum för sinnessjuka. 1803, när inte längre några fattiga fanns kvar, företogs en omDispositionering av utrymmena så att två av rummen i bottenvåningen

medelst gallerväggar indelades i 3 resp 7 celler för sinnessjuka. Av ovanvåningens rum användes två som »prov-cur-rum» och förråd och de återstående två som bostad för hushållerska och dräng. 1837 utvidgades hospitalet ytterligare genom om- och påbyggnad av det intilliggande brygghuset (fig 90).

1980 kvarstår på tomten från hospitals- och lasarettstiden sex byggnader, vilka alla är byggnadsminnesmärken (fig 2). Vid Norra Kyrkogatan, på platsen för den forna hospitalskyrkan, ligger den 1832–38 uppförda lasarettbyggnaden (A), en sober gulputsad tvåvåningsbyggnad av tegel och kalksten under flackt tegeltak (fig 91). 1876–78 förlängdes den åt söder i samma stil. Sedan dess har exteriören i stort sett varit oförändrad, medan det inre anpassats till byggnadens nya uppgifter.

På gårdens södra sida ligger två till en långa hopbyggda, likaledes gult avfärgade stenhus (fig 92) i två våningar under tegeltak (B och C). Kärnan utgöres av de byggnader, som i början av 1600-talet var helgeandshusets sjukstuga och brygghus, och som sedan vid ett flertal tillfällen blivit ombyggda. Möjligen kan vissa delar vara av medeltida ursprung. Längans nordvästra hörn stöter mot sydöstra hörnet på anläggningens

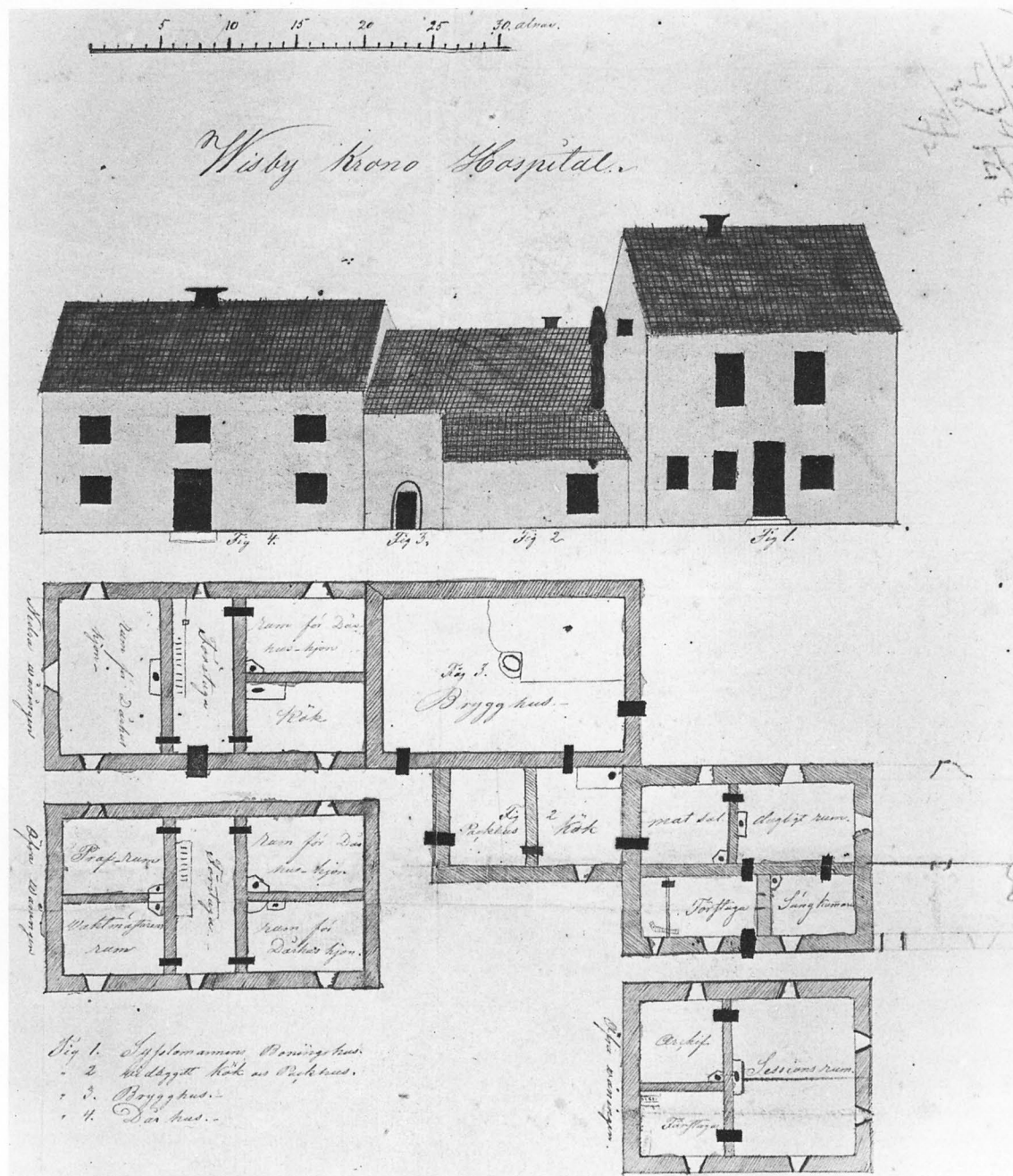

Fig 89. »Wisby Krono Hospital». Uppmätning sannolikt från 1830-talet, men speglande utseendet omkr 1800. Rumsbeteckningarna hänför sig dock till en senare tidpunkt. Hus B, C och D. ViLA.

"Wisby Royal Hospital". Scale drawing probably from the 1830's, but reflecting the appearance of the building about 1800. The disposition of the rooms is, however, of a later date.

äldsta bevarade byggnad (D) (fig 93). Det är den gamla predikantbostaden, vars samtliga yttermurar är från medeltiden och där spår efter ett hela byggnaden täckande tunnvalv ännu kan iakttagas på vinden. Fasa-

derna är grovt putsade och ofärgade med blottade hörnkedjor och en och annan stenomfattad medeltida fönsterglugg ännu synlig.

Hus E och F är 1800-talsbyggnader, den förra med

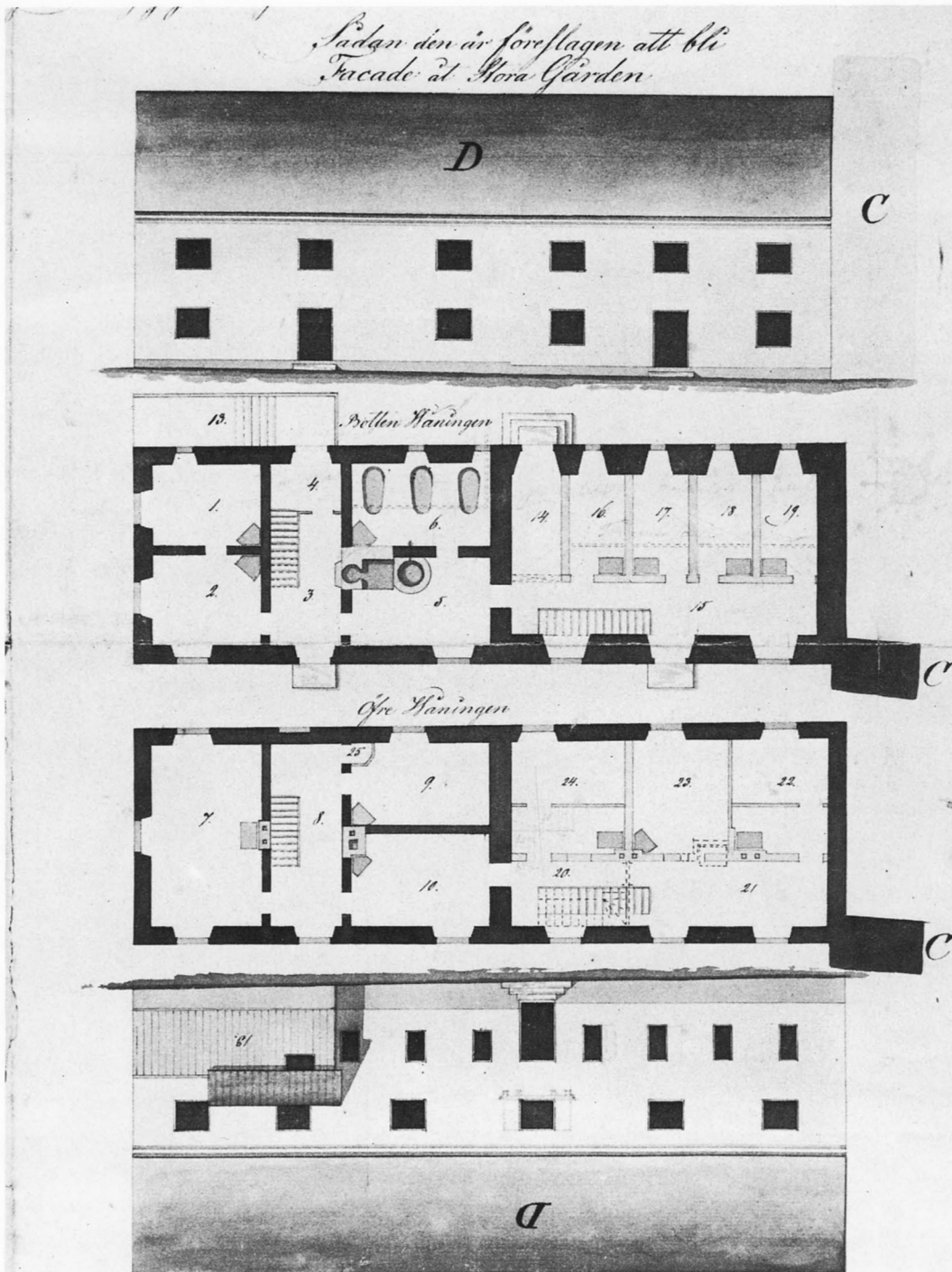

Fig 90. Ritning till om- och påbyggnad av hospitalet 1837. Hus B och C. Gotlands militärkommandostabs arkiv.

Sketch for rebuilding and extension of the hospital 1837. Archives of the General Staff, Gotland.

en äldsta del i norr-söder ursprungligen innehållande vaktmästarebostad, på 1860-talet utökad med en portvaktsbyggnad i öster-väster, den senare (F) med en äldsta del i nordväst innehållande tvättstuga, senare förlängd åt sydost med tre hospitalsceller.

Hospitalskyrkan

Vår kännedom om hospitalskyrkan är bristfällig. Av syneinstrumentet från 1736 framgick, att den var av sten under tegeltak och invändigt försedd med »någorlunda gott valv». Lallerii tomtkarta från 1767 ger oss de utvändiga måtten ca 16×10,5 m. Den låg med sin östra långsida utmed Norra Kyrkogatan och sin norra gavel ca 27 m från Helgeandsruinens kor. Mellan de båda kyrkorna fanns i varje fall sedan 1700-talets mitt tre små gårdar med låga trähus på mark, som tillhörde hospitalet men upplåtits till privatpersoner med infäste, en i Visby i äldre tid vanlig form för tomträtt.

Hospitalskyrkan revs 1783 och dess utseende har ej bevarats på någon bild. Först när den till största delen raserats, fick dess ruiner bilda förgrundsstaffage på en av J C Linnerhjelm 1804 utförd akvatintetsning av Helgeandsruinen (fig 94).⁹⁴ Ett stycke av hospitalskyrkans nordöstra hörn kom också med på en plan av Helgeandsruinen, som J W Gerss uppgjorde 1807 (fig 95).⁹⁵ Men även om materialet är magert, är det tillräckligt för att man skall kunna konstatera, att kyrkan till väsentliga delar var av medeltida ursprung. Det man ser på Linnerhjelm's bild är den norra muren och ett litet stycke av den östra mot Norra Kyrkogatan. På den förra framträder tydliga valvspår, men i övrigt är murresterna inte återgivna med sådan skärpa, att en rekonstruktion av byggnaden blir möjlig. Emellertid är det anmärkningsvärt, att muren ifråga fortsätter mot väster utan stötfog eller förtagningar förbi den punkt, där kyrkans västra mur borde ha anslutit.

Gerss' plan, som vittnar om ett mera gediget byggnadstekniskt kunnande, bekräftar och kompletterar Linnerhjelm's romantiska vy, men den kan naturligtvis inte heller ge någon klar föreställning om byggnadens ursprungliga utseende, när så liten del återstod. Av planen framgår, att det nordöstra hörnet bildat en av ett kryssvalv övertäckt fyrkant, som genom valvbågar stätt i förbindelse med angränsande utrymmen, vilka också synes ha varit valvda. Den västra bågmuren är i det närmaste lika tjock som yttermurarna, medan den södra är tunnare.

Från byggnadens öst-västliga mur utgår två murar i nordlig riktning mot Helgeandskyrkan. Den ena, varav en ca 5 m lång sträcka fanns kvar, följer Norra Kyrkogatan, medan den andra ca 10 m väster om den före-

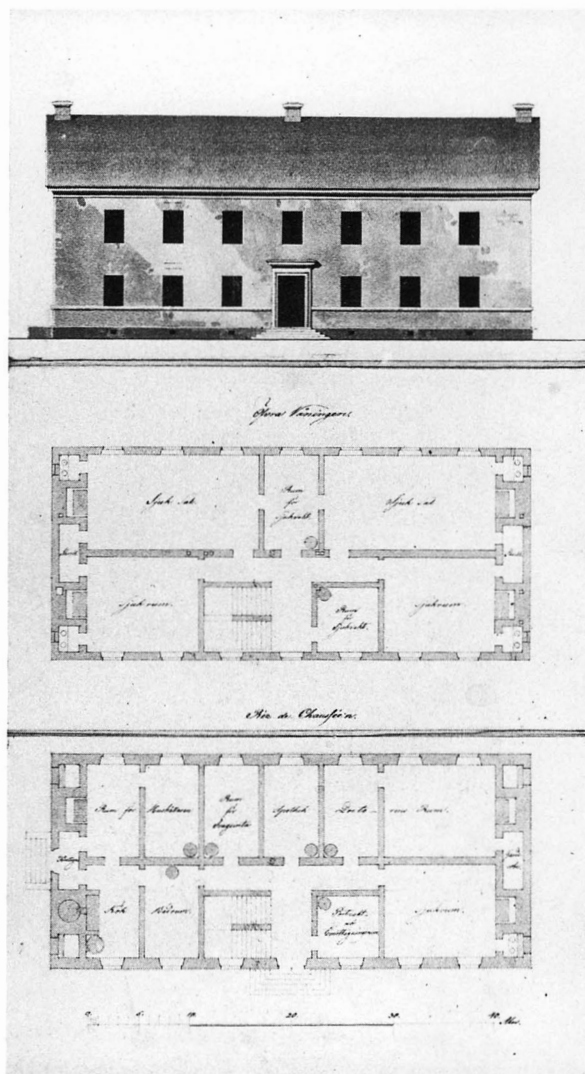

Fig 91. Ritning till ny lasaretsbyggnad, uppförd 1832–38. Hus A. Gotlands militärkommandostabs arkiv.

Sketch for new hospital, built 1832–38. Archives of the General Staff, Gotland.

gående sträcker sig med en svag böjning på mitten fram till oktagonens hörn till höger om portalen. Av denna mur kan rester ännu ses på några meters avstånd från ruinen. Murverket tyder på medeltida ursprung. Att döma av en teckning från 1808 (fig 96) hade den en avsevärd höjd. Väster om densamma låg en gård, till vilken åtminstone två portar ledde ut från den ovan beskrivna byggnaden, och varifrån man kunde komma in i Helgeandskyrkan genom dess huvudportal.

Av Gerss' plan synes framgå, att 1600-talets hospitalskyrka utgjort endast östra delen av en i övrigt

Fig 92. Den gamla hospitalsbyggnaden i mitten av 1950-talet med i huvudsak bevarat utseende från ombyggnaden 1837. Foto Fortifikationsförvaltningen 1957.

The old hospital building in the middle of the 1950's, with the exterior after the rebuilding in 1837 largely preserved.

Fig 93. »Hospitalspredikantens hus», en till stora delar medeltida byggnad. Foto G Svahnström 1980.

«The hospital vicarage», in the greater part a medieval building.

Fig 94. Helgeandsruinen med i förgrunden kvarstående lämningar efter den 1783 rivna hospitalskyrkan. Akvatintetsning av C J Linnerhjelm 1804.

The ruin of the Church of the Holy Spirit, in the foreground the remains of the hospital church, demolished in 1783. After an etching by C J Linnerhjelm 1804.

till största delen raserad medeltida byggnad, som sträckt sig ett gott stycke in på tomten. Murrester, som kan härröra från denna, har påträffats vid ledningsgrävningar, men de har inte kunnat bindas samman till en helhet. Möjligen skulle systematiska utgrävningar kunna ge en bättre föreställning om byggnadens utseende, användning och ålder.

Bland de föga märkliga lösfynden från de hittillsvarande grävningarna finns ett antal delar av kalkstensplattor från en medeltida värmeanläggning, en sk hypocaust.⁹⁶ Plattorna är lätt igenkännliga på sina runda stigarhål för varmluft från ett underliggande värmemagasin (fig 97). Runt hålen finns en ränna, som visar att de medan eldningen försiggick varit tillslutna med falsförsedda lock. Sannolikt utgör en av J Fardelin vid grävningar i nuvarande gatubyggnadens källare 1903 påträffad ugn en rest av en sådan hypocaustanläggning

(fig 98).⁹⁷ I direkt anslutning till denna tillvaratogs fyra bitar av en medeltida gravsten, som sekundärt använts som hypocaustplatta. Ugnen har av läget att döma betjänat den ovan beskrivna byggnaden. Ytterligare fyra hällar med stigarhål tillvaratogs vid byggnadsarbeten 1957 vid gårdshuset B:s nordöstra hörn, där de använts för dräneringsändamål.⁹⁸

Gravstenen är visserligen ofullständig och utan bevarat årtal men genom jämförelser med andra gravstenar i staden kan dess tillkomst dateras till omkr 1350.⁹⁹ Rimligtvis bör sedan ett antal decennier ha förflutit, innan den degraderades till hypocaustplatta.

Varmluftsanläggningar i form av hypocauster är i Sverige kända huvudsakligen från kloster och biskopshus. I Visby har man förutom på hospitalstomten påträffat rester i S Karins klosterlänga och – vilket har sitt speciella intresse – i Solberga nunnekloster.

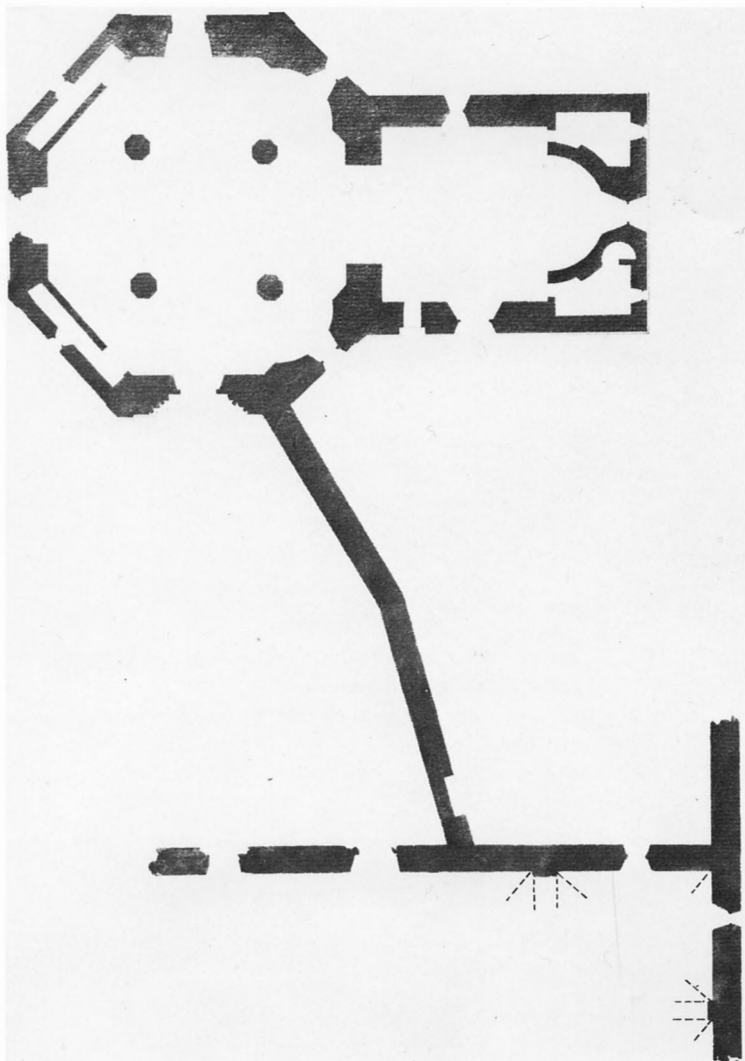

Fig 95. Plan av Helgeandsruinen och kvarstående delar av den 1783 rivna hospitalskyrkan. Uppmätning av J W Gerss 1807. ATA.

Plan of the ruin of the Church of the Holy Spirit with remaining parts of the hospital church, demolished in 1783. Scale drawing by J W Gerss 1807.

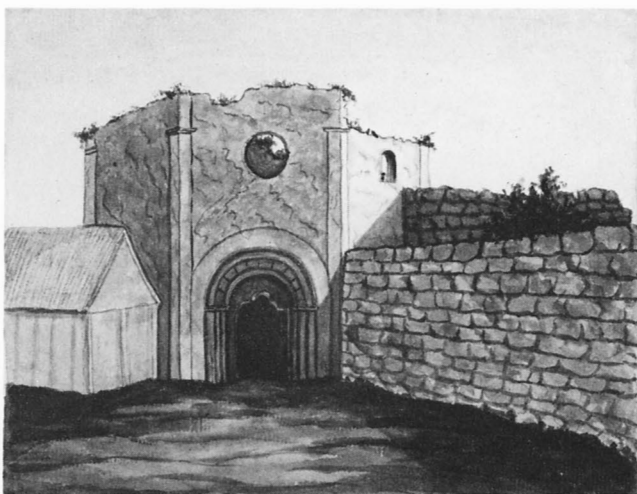

Fig 96. Helgeandsruinen från söder. Teckning av Filip von Schwerin 1808. Tillhör komminister Bo Björkman, Linköping.

Ruin of the Church of the Holy Spirit from S. Drawing by Filip von Schwerin 1808. Property of Bo Björkman, Linköping.

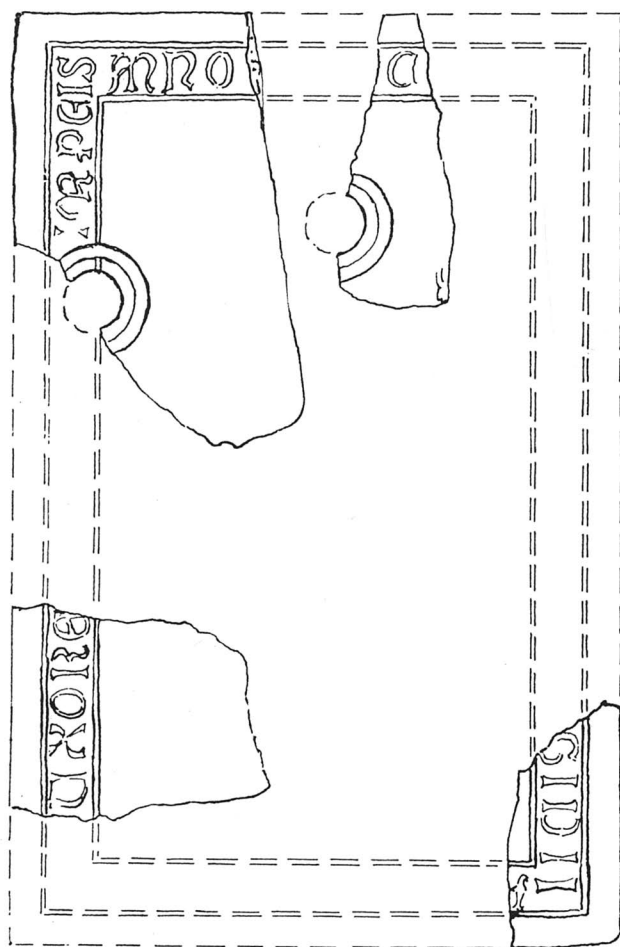
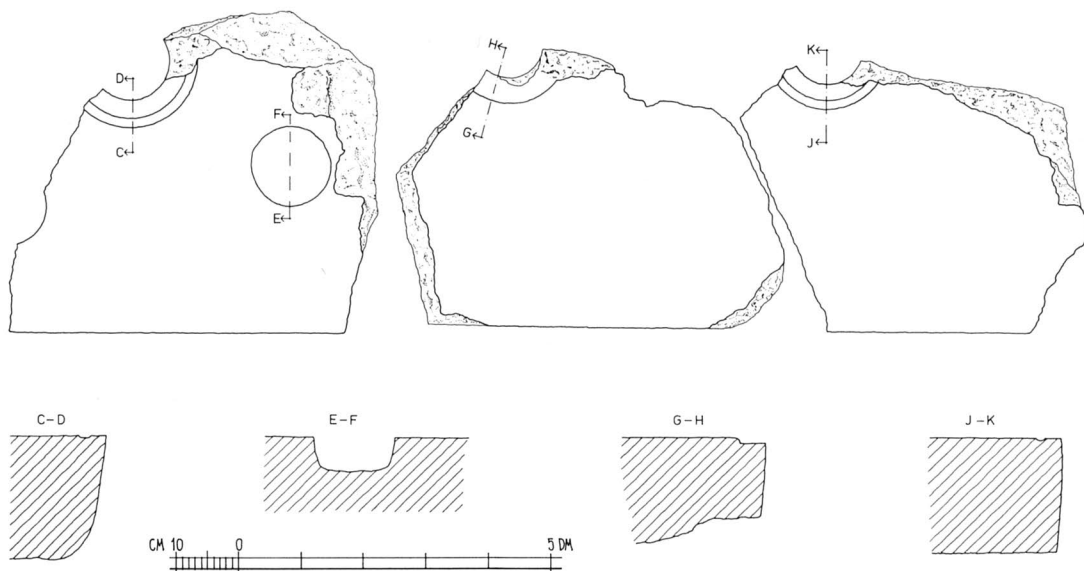
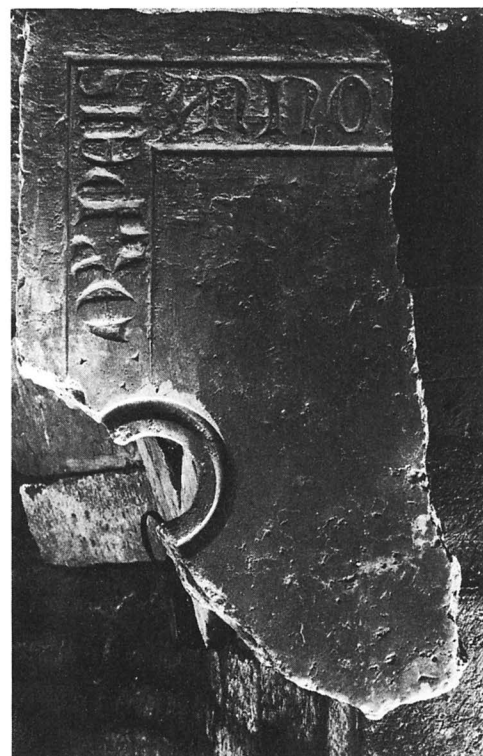

Fig 97. Delar av hypocaustplattor, som vid olika tillfällen påträffats på hospitalstomten.

Parts of hypocaust slabs found at various times in the hospital grounds.

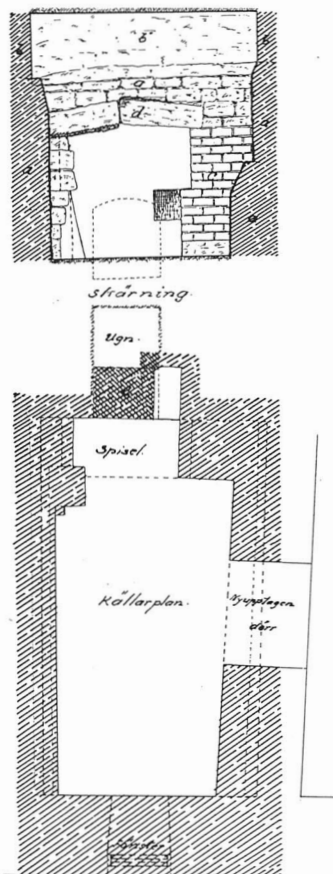

Fig 98. Ugn, som sannolikt ingått i en hypocaustanläggning, påträffad 1903 vid grävningar under det nuvarande gatuhuset. Jämför fig 2. Skala 1:100. Uppmätning av J Fardelin. GF:s arkiv.

Oven, probably belonging to the hypocaust system found in 1903 during excavations under the present main building. cf. Fig 2. Scale drawing by J Fardelin.

Inredning och inventarier

När reformationen stod för dörren och gudstjänsterna upphörde i kyrkor och kloster, började borgmästare och råd att ta tillvara kyrkornas dyrbarheter. De tvangs senare att inleverera allt till länsherren, varvid förteckningar upprättades. I »hijligen geist» hade inte funnits mycket att rädda undan: några mynt och en liten kalk.¹⁰⁰ Nästa gång uppgifter föreligger om inventarier är i räkenskaperna för 1627–28, då man låter tvätta mässkjortor och altarkläde. En inventarieförteckning föreligger först från 1673. Där omtalas en mässshake och två mässesärkar, kalk och disk (paten) av silver, ett par mässingsljusstakar, ett par goda tenn-

stakar och ett par gamla, två timglas och tre böcker, två pungar (kollektåvar), varav en i stadskyrkan, två par något avbrända vaxljus och två små stumpar. I ett inventarium från 1676–77 upptas ytterligare ett gammalt rött altarkläde och ett altarlakan, en ny altarbok, som pastor Schacht förärat (Henrik Schacht var kyrkoherde i Visby 1666–82), en ny altartavla, en gammal dito med Maria på (!), en ljuskrona av trä, ett krucifix, en kalk och en disk av tenn, en tennflaska samt de fattigas kassakista med tre lås i Vår Frus kyrka. Den nya altartavlan, som efter hospitalskyrkans rivning en tid förvarades i lasarettbyggnaden, bar följande inskrift: »Denne Altar Taffle haffver Erlig och Vellacket man Niels Ihre med sin kierre Hustru Ellisabet Thomas Daatter, Gud till aehre och kiirken till ziraett Bekoste och Uppseete. Wisby den 7 April 1666».¹⁰¹

I nästföljande inventarium 1685 har bla tillkommit en kalk, en disk och en ask, allt av förgyllt silver. Med dem förhåller det sig så, att de efter förstörelsen av Visborgs slott 1679 tillvaratogs av superintendenten Haqvin Spegel, som överlämnade dem till hospitalskyrkan i utbyte mot den där befintliga silverkalken och patenen, som han avsåg att reparera och lämna till Mariakyrkan.¹⁰² De tre föremålen är bevarade och sedan 1930 deponerade i Gotlands fornsal.¹⁰³ Kalken (fig 100) är av senmedeltida typ med sexpassformig

Fig 99. Paten av förgyllt silver. Sannolikt från mitten av 1400-talet. Diameter 13, 3 cm. GF. Foto 1980.

Silver gilt paten. Probably from middle of 15th century.

Fig 100. Kalk av förgyllt silver med ätterna Totts och Presents vapensköldar. 1400-talets mitt. Höjd 16,7 cm. GF. Foto 1980.

*Silver gilt chalice with arms of Tott and Present families.
Middle of 15th century.*

Fig 101. Oblatask av förgyllt silver. 1200-talets mitt. Höjd 5,3 cm, diameter 6,5 cm. GF. Foto 1980.
Silver gilt wafer-box. Middle of 13th century.

fot och kraftig, med rosor ornerad nod. På foten finns fastlött ett krucifix samt de Tottska och Presentska släkternas vapensköldar syftande på kalkens donatorer, Olof Axelsson Tott, länsherre på Visborgs slott 1449–64, och hans andra hustru, Anna Jensdotter Present. I den troligen samtida patenens botten ses inom ett drivet och graverat fyrpass en rundel med en välsignande hand och på brättet ett konsekrationsskors (fig 99).^{103 a} Oblatasken, ty det är en sådan det är fråga om, är rund med ett svängt lock, som kröns av en bladrosett med en knopp (fig 101). Runt asken finns graverade bilder av elva apostlar i arkader och på locket fyra änglar. Asken är ett skickligt arbete från 1200-talets mitt, förmodligen utfört i Visby av en sachsiskt skolad mästare. Eftersom den saknas i slottsskyrkans inventarium från 1509 har det antagits, att den inkommit dit först i samband med reformationen, då som nyss anfördes de övergivna kyrkornas dyrbarheter inlevererades till slottet.

I det tidigare refererade syneinstrumentet från 1736 får man veta, att hospitalskyrkan hade ett altarbord av sten, och att där fanns två skriftestolar och åtskilliga bänkar, av vilka några var försedda med dörrar. Åtminstone en del bänkar var förfärdigade av Christian Fedder 1711. En predikstol omnämns som gammal i ett inventarium från 1718. 1700-talet synes ha varit en tid med vikande intresse för hospitalskyrkan, som fick förfalla alltmer. Till stor del var nog detta också betingat av hospitalets ansträngda ekonomi. I kyrkan hölls dock, så länge hospitalspredikant fanns anställd, allmän gudstjänst varje sön- och helgdag kl 12. Fram till 1659 förekom också måndagspredikningar, men de inställdes, eftersom man ansåg att de drog besökare från veckopredikningarna i stadskyrkan.¹⁰⁴ En hospitalskantor omtalas 1711, men vanligen utfördes sången av en skolgosse.

De 3 april 1782 försåldes på order av Överstyrelsen för barnhus och hospitaler en del kyrkliga inventarier, på auktion.¹⁰⁵ Altartavlan från 1666 undantogs men har sedermera förkommit. Likaså undantogs kalken, patenen och oblatasken från Visborgs slott samt en liten ljussax av mässing med samma ursprung. Hospitalets kassakista från Mariakyrkan har liksom föremålen från slottsskyrkan hamnat i Fornsalen.

Helgeandsruinen och helgeandshuset

En sammanfattning

Vår undersökning har givit vid handen, att starka skäl talar för att den av Jarl Gallén framlagda hypotesen, att Helgeandsruinen skulle vara identisk med S Jakobs kyrka, är riktig. Initiativtagare och byggherre skulle vara biskop Albert, en kanik från Bremen, som 1199 vigts till biskop i Riga och som därefter intill sin död 1229 var den mäktigaste och mest inflytelserika företrädaren för de tyska intressena i Balticum. Under sina många resor mellan Livland och Tyskland besökte han säkerligen vid flerfaldiga tillfällen Gotland, även om endast två besök, somrarna 1199 och 1201, finns belagda. Gotland var vid denna tid den normala för att inte säga nödvändiga mellanstationen för köpmän och andra, som från södra Östersjön sökte sig till de vinstgivande marknaderna i öster. För Albert kom Gotland att tjäna som samlingsplats för pilgrimer och korsfarare, som han behövde för sin missionsverksamhet i Livland. Men han hade med sina besök uppenbarligen också till syfte att lära känna, hur ett samhälle av Visbys karaktär fungerade för att senare kunna utnyttja kunskaperna inom sitt eget verksamhetsområde. När han 1201 grundade Riga, gav han sålunda invånarna »jus gutorum»¹⁰⁶ dvs den rätt som utvecklats i Visby för att reglera samvaron mellan människor av olika nationalitet, och när Riga 1210 skulle få eget mynt, relaterades dess värde till Visbys mynt.¹⁰⁷

Helgeandsruinens likhet med Store Hedinge skulle kunna förklaras med att Albert personligen lärt känna – och tagit starka intryck av – denna byggnad, när den just hade fullbordats. Hans krönikör, Henrik av Lettland, berättar om Alberts göranden 1199 följande: »Sommaren efter vighningen begav han sig till Gotland och korstecknade där inemot 500 man för ett tåg mot Livland. Därifrån for han över till Danmark och erhöill skänker av kung Knut, hertig Valdemar och ärkebiskop Absalon ...».¹⁰⁸ Det sägs ingenting om var dessa möten ägde rum, men fältet må vara fritt för ett antagande, att de hölls på kungsgården i Store Hedinge.

Man kan väl tänka sig, att som resultat av Alberts möte med de danska maktavarna en byggmästare sändes till Visby för att där lägga grunden till en kyrka, som skulle likna Store Hedinge, och som skulle begagnas av Albert vid hans besök på Gotland och dessutom ge självård åt alla, som på ena eller andra

sättet var involverade i hans livländska företag. Att bygget fortskred långsamt kan ha berott på att underlaget visat sig vara för svagt. Det är tänkbart, att legaten Vilhelm av Modenas privilegier, utfärdade året efter det biskop Bengt i Linköping tillerkänt Mariakyrkan en säkrare status, syftat till att stimulera och kompensera Jakobskyrkan, och det är möjligt, att oktagonens till följd därav kunde fullbordas, om än i något annorlunda utförande, än man från början planerat. Som framgår av en bevarad medeltida sigillstamp (fig 102) har i Visby funnits ett Sankt Jakobs-gille.¹⁰⁹ I vad mån det haft anknytning till Jakobskyrkan är ovisst, men den spetsövala formen har ansetts indicera ett prästgille, som då rimligtvis på ett eller annat sätt bör ha haft med kyrkan att skaffa.

I och med att Gotlands betydelse för korstågsverksamheten i Balticum avtog, och handeln på Riga och andra städer på den baltiska kusten alltmer följde Östersjöns södra och östra kuster i stället för att ta omvägen över Gotland, förlorade Rigabiskopen intresset för Jakobskyrkan och begagnade inte längre sin rätt att utse präst. För att inte kyrkan skulle stå utan gudstjänst lade Linköpingsbiskopen den under kyrkoherden i Heliga Trefaldighets eller Drottens kyrka. Ett testamente till förmån för bla S Jakob 1305 torde vittna om att kyrkan då ännu var i bruk.

Med hänsyn till bindningen till Trefaldighetskyrkan är det värt att notera, att Matthias Schilder på sin Visbykarta 1697 har beteckningen »Helig Geist el H Trefaldighets kyrka» på Helgeandsruinen och att en tomt på norrsidan av kyrkan i beskrivningen till kartan sägs ligga »hoos Trinitatis Kyrkia».¹¹⁰

Senast omkr 1400 har så nunnorna från Solberga tagit S Jakob och de byggnader i besittning, som kunde finnas i anslutning till kyrkan. Eventuellt har en helt ny klosterbyggnad uppförts åt dem. Om kyrkan vid denna tidpunkt fått förfalla, kan det tänkas, att ombyggnaden av oktagonens överdel ägt rum då och att den mindre ingången tv om sydportalen upptagits, för att nunnorna osedda av vanliga kyrkobesökare, som haft tillträde till den undre våningen genom nordportalen, skulle kunna ta sig upp i den övre våningen genom murtrappan i sydväst. Gallén fäster uppmärksamheten på att nunnorna enligt Wallin kallades Drottmoniales efter Drotten eller Trinitatis, vilket tillsammans med

Schilders benämning på kyrkan knyter dem än fastare till denna plats. I samband med reformationen lämnade nunnorna S Jakob, som kanske dessutom skadats vid lübeckarnas anfall på Visby 1525.

Braun-Hogenbergs prospekt från slutet av 1500-talet är den enda avbildning, som ger anvisning om S Jakobs läge. Det finns all anledning att tillmäta prospektet verklighetstrohet, när det gäller de allmänna dragen i stadstopografin och de publika byggnadernas plats, och ingen tvekan kan råda om att tecknaren med *Coenobium D Jacobi* velat beteckna helgeandsruinen. Inte heller behöver man tveka om helgeandshusets, »*Aedicula Sancti Spiritus*», läge. Det svarar så nära mot verkligheten, som prospektets förenklade utförande tillåter. Med början från norr ligger i rad »*Coenobium D Nicolai*», dvs S Nicolai kloster, en mindre, namnlös kyrka, utan tvivel S Gertruds kapell, »*Coeno-*

bium D Jacob», »*Aedicula Sancti Spiritus*» och »*Templum D Mariae*». Sannolikt har helgeandshuset under hela sin tillvaro, möjligen med undantag för en kort period omkr 1530, funnits på samma plats.

Helgeandshuset uppfattades sålunda på 1500-talet som en från Jakobsklostret/Helgeandsruinen fristående anläggning. De har dock legat omedelbart intill varandra, och när helgeandshuset/hospitalet 1532 blev ägare till klosterområdet togs detta och dess byggnader efterhand i anspråk för hospitalets räkning. S Jakobi kyrka – olämplig som den var för hospitalets gamla och sjuka invånare – degraderades till fähus och foderlada.

Helgeandshusets tillkomst kan inte bestämmas närmare än till senast 1200-talets slut. Om därvid annat än lokala intressen spelat in, undandrar sig bedömande.

Fig 102. Sigillstamp av brons med bild av pilgrimshelgonet S Jakob och inskriften *S(igillum) convivar(um) s(an)c(t)i Iacobi de Visby*. 1300-talets mitt. Höjd 7,4 cm. GF. Bilden omvänt kopierad. Foto 1980.

Bronze seal portraying the pilgrim patron saint St. Jacob, inscribed S(igillum) convivar(um) s(an)c(t)i Iacobi of Visby. Middle of 14th century. Photograph negative reversed.

Noter

1. Enligt *H Hildebrand*, Wisby och Dess Minnesmärken s 48, skall utanför sydportalen fordom ha funnits ett tak uppburet av kolonner eller pelare. Härav finns numera intet spår.
2. Jfr *N P Tidmark*, Helgeands-oktogonalen i Visby och det sk romanska »dubbelkapellets» enrummighet samt orientaliska ursprung.
3. *H Spigel*, Rudera Gothlandica, s 71.
4. *H Strelow*, Cronica Guthilandorum, s 141. Årtalet 1627 finns inskuret i tornhuvens virke i Valls kyrka. Sv K, Gotland, Bd III, s 70. Denis Larsson byggde även tornhuvu i Lummelunda 1636. Sv K, Gotland, Bd I, s 104. Spegels misstag kan ha sin förklaring i att Denis Larsson anlitats vid iståndsättningen av hospitalskyrkan under Jens Högs tid som länsherre (1627–1633). Därmed vet man emellertid ingenting med säkerhet. *N P Tidmark* sökte i en artikel i GA 1963-08-01 »Guten Denis Larsson – nyupptäckt kyrkobyggare i Visby» göra troligt, att mästare Denis varit en av övergångsstilens främsta arkitekter i Visby. Han ansåg, att Spegels årtal 1046 var en felskrivning för 1246. Detta är som framgått av ovanstående en ohållbar konstruktion.
5. *H Spigel*, aa, s 89.
6. *J Wallin*, Gothländska Samlingar I, s 265 ff.
7. *J D Herholdt–N Höyen*, Hellig-Aands Kirken i Wisby paa Gulland. – I planschverk och reseskildringar från Gotland av svenska och utländska 1800-talsförfattare träffar man som regel på omnämnanden av Helgeandskyrkan och funderingar om dess användning. *J G Klingwall* i »Fornlemningar i Wisby» (1824) upprepar okritiskt byggnadsåret 1046 och anser det otvivelaktigt, att kyrkan tillhört det nära intill liggande ännu äldre hospitalet. En utförlig och noggrann beskrivning lämnar *C J Bergman* i planschverket »Gotland och Wisby i taflor», som han utgav 1858 tillsammans med *P A Sæve*. »Vad angår Helige-And-Kyrkans inredning i 2ne våningar, finns det ingen urkund, icke ens någon sägen, som upplyser om meningen med denna egendomliga anordning». Man gissar, säger han, att den haft hänsyn till de olika könen.
Kring mitten av århundradet var antalet besökande och skrivande engelsmän påfallande stort, men något större vetenskapligt värde har ej deras rapporter. *S Laing*, »A tour in Sweden in 1838», menar att Helgeandskyrkan ej lämpat sig för kristen gudstjänst utan varit ett tempel för någon hednisk gudom. *R Colton*, som under pseudonymen *Sylvanus* utgav »Rambles in Sweden and Gotland» (1847), ville förklara de dubbla våningarna med att nunnor och noviser haft sin plats i det övre kapellet, där de kunnat delta i gudstjänsten utan att vara utsatta för allmänhetens blickar. Men, säger han, några antikvarier menar, att den övre kyrkan varit reserverad för ledarna för den sekt, som kyrkan tillhörde. *S R Graves* slutligen i »A Yachting Cruise in the Baltic» (1863), tror att det övre kapellet varit avsett för nunnor och det nedre för munkar.
8. *C G Brunius*, Gotlands konsthistoria I, s 196–208.
9. *H Hildebrand*, Wisby och Dess Minnesmärken, s 48.
10. *G Lindström*, Anteckningar om Gotlands medeltid II, s 338 ff.
11. *J Roosval*, Den gotländske ciceronen, 1 uppl, s 63. I 2 uppl uttrycker förf ett visst tvivel på korets samband med helgeandsstiftelsen. »Då äldsta delen (av koret) tillkom, som sagt med lägre murar än nu, torde man fråga sig om det verkligen varit fråga om Helgeands och icke snarare om en kyrka som varje annan. --- Likväl är det tänkbart att byggnaden avsetts till Helgeands klosterkyrka, men i mindre skala än den sedan realiserades, förutsatt att korets datum skjutes fram till omkring 1210–20. Oktogonalen byggdes utan tvivel med bestämt praktiskt syfte att tjäna ett sjukhus, kombinerat med ett kloster och samtidigt öppet för besökande från gatan ...» Redan här må anmärkas, att den ingång, som patienterna enligt Roosval begagnat sig av för att komma till den övre våningen är tydligen sekundär. Se vidare s 57.
12. *E Lundberg*, Staden och dess minnesmärken, s 94. – *Dens*, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, s 442.
13. *F Seesselberg*, Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker, s 84 f.
14. *O Schürer*, Romanische Doppelkapellen. Helgeandskyrkan särsk s 90–91.
15. *W Götz*, Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur, Helgeandskyrkan särsk s 264–265.
16. *E Grunsky*, Doppelgeschossige Johanniterkirchen und verwandte Bauten, s 318 f.
17. *G Svahnström*, Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung, s 25 f.
18. *E Lagerlöf–G Svahnström*, Gotlands kyrkor, 1 uppl, s 58. Avsnittet om Helgeandskyrkan författat av *Svahnström*.
19. *J Gallén*, Helgeands i Visby – St Jakob, s 19 ff.
20. *H Yrwing*, Kring Helgeandsoktogonalen i Visby, s 13 ff.
21. *C G Brunius*, aa, s 196.
22. *H Hildebrand*, aa, s 41. Förf sätter gränsen mellan etapperna vid den vertikala kanten en meter in på oktogonalen. Jfr sid 56.

23. Rapport 1978-04-05 av *Gun Andersson*. G F:s arkiv.
24. *J Roosval*, aa, s 63.
25. *E Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige, s 445.
26. Rapport 1978-09-28 av *Gun Andersson*. G F:s arkiv.
27. *J Roosval*, aa, s 63.
28. *J Wallin*, aa, s 267.
29. De lägre valvanfängen observerades redan av *N P Tidmark*, Helgeandsoktogenen i Visby, s 7. Studien innehåller även andra skarpsynta iakttagelser av värde för uppfattningen om byggnadshistorien.
30. Avbildad i *G Svahnström*, Visby domkyrka, s 64.
31. Aa, s 35.
32. Rapport 1978-04-05 av *Gun Andersson* i G F:s arkiv.
33. *G Andersson*, Klockgjuteri i Helgeandskyrkan.
34. *K Weitzmann*, Age of Spirituality, s 650 ff.
35. *W Götz*, aa, s 219 ff.
36. *A Verbeek*, Zentralbauten, s 898 ff. *Dens*, Die architektonische Nachfolge der Aachener Pfalzkapelle, s 113 ff.
37. *G Bandmann*, Die Vorbilder der Aachener Pfalzkapelle, s 424 ff.
38. *P Stintzi*, Ottmarsheim, s 14 f.
39. *J Rozpedowski*, Poczatki Zamków w Polsce, s 149 ff.
40. *F Seesselberg*, aa, s 78 f och 84. Danmarks Kirker, Store Hedinge kirke, s 53 ff. – Uppmätningar från 1890 i Nationalmuseets 2 Afd, Köpenhamn.
41. *H Frölén*, Nordens befästa rundkyrkor I, s 35.
42. *G Bandmann*, Doppelkapelle, s 211.
43. *H E Kubach*–*A Verbeek*, Romanische Kirchen an Rhein und Maas, fig 240 och 241.
44. *A Verbeek*, Schwarzrheindorf. *H Neu* Die Geschichte der Doppelkirche von Schwarz-Rheindorf.
45. *G Bandmann*, Die Bischofskapelle in Hereford.
46. *J Wallin*, aa, s 270.
47. *G Lindström*, aa, s 340.
48. *E Bohrn* och *P-O Westlund*, S Nicolaus och S Clemens, s 58 och 101.
49. *C G Brunius*, Gotlands konsthistoria I, s 207. – *E Lagerlöf* och *G Svahnström*, Gotlands kyrkor, s 64.
50. *E Bohrn* och *P-O Westlund*, aa, s 9.
51. *J C Linnerhjelm*, Bref under nya resor i Sverige, s 137 f.
52. *E Bohrn* och *P-O Westlund*, aa, s 10.
53. *C G Brunius*, aa, s 203.
54. Jfr *E Bohrn* och *P-O Westlund*, aa, s 12.
55. Vitterhetsakademiens Månadsblad 1884, s 200–201 och 1885, s 147–149.
56. Uppgifter om denna restaurering finns att hämta i ATA samt i en artikel i Gotlands Allehanda den 17.8.1968.
57. *C G Brunius*, aa, s 197 och 202.
58. *J D Herholdt* och *N Höyen*, Hellig-Aands Kirken i Wisby paa Gulland.
59. Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens fastigheter, s 129.
60. Se härom ytterligare i *E Bohrn* och *P-O Westlund*, aa, s 13.
61. *G Lindström*, aa, s 339.
62. *H Yrwing*, aa, s 24.
63. *G Lindström*, aa, s 370.
64. *H Yrwing*, aa, s 21.
65. *G Dahlbäck*, Helgeandshuset – en välgörenhetsinrättning i det medeltida Stockholm. Artikeln »Helligåndshus» i KL.
66. *W Teuchert*, Überlegungen zu Baugeschichte und Gestalt des Heiligen-Geist-Hospitals in Lübeck.
67. *U Craemer*, Das Hospital als Bautyp des Mittelalters. *D Leistikow*, Ten centuries of European Hospital Architecture.
68. *G Lindström*, aa, s 340.
69. Aa, s 340.
70. *R Björkegren*, När Gotland var danskt lydland, s 46.
71. *L Dannert*, En eldsvåda i Visby 1611, s 95.
72. *H Strelow*, aa, s 404.
73. Original i Krigsarkivet. Avbildad bl a i *E Eckhoff*, Visby stadsmur, del II, blad 88.
74. *J Gallén*, aa, s 29 ff, och *H Yrwing*, Gotlands medeltid, s 202 f och 206 ff.
75. »Giffuet Hans Jacopssen for Bosser at giøre Udi 2 dage Udi kirken thill Bouschabett» (räk 1611–12).
76. *P Palladius*, Kirkeordinansen paa dansk 1537, s 213 f.
77. *R Steffen*, Den sociala omvårdnaden, s 188 f.
78. Aa, s 189.
- 79 a. Revisionsbok för Gotland 1–3.
- 79 b. Denna rätt synes ha tillkommit 1661 pga sjunkande inkomster för hospitalet. Medlen skulle inlevereras av strandridarna. Visby stads arkiv, Kopior av KM:ts brev och resolutioner 1645–1724. ViLA.
80. Kyrkio-Lag och Ordning, s 204 ff.
81. Visby hospitalsråds protokoll 1711-02-23. ViLA.
82. *M Gustafson*, Underdånig Skrivelse ... om Wisby Hospital, s 38 f. Uppgifterna om hospitalet under 1700-talet har till stor del hämtats ur ovannämnda skrift.
83. *R Steffen*, aa, s 198.
84. *R Wawrinsky*, Sveriges lasarettsväsende. Gotlands län, s 173–180; Visby lasarett s 557–565.
85. *L Bohman*, Gotlands läns landsting 1863–1962, s 93 ff.
86. Se not 75.
87. Inventariet ingår liksom åtskilliga andra i hospitalsrådets räkenskaper för resp år.
88. Original i Visby lantmäteriarkiv.
89. Visby hospital, syne- och inventariehandlingar 1664–1853. ViLA.
90. *J Wallin*, aa, s 270.
91. Visby hospital, utgående skrivelser. ViLA.
92. Uppgifterna om byggnadsarbeten har huvudsakligen hämtats ur hospitalets räkenskaper.
93. *M Gustafson*, aa, s 52 ff.
94. *J C Linnerhjelm*, Bref under nya resor i Sverige.
95. Original i ATA.
96. *I Anderson*, Varmluftsugnar i Vadstena kloster, s 110 ff. – Artikeln »Värmeledning» i KL.
97. Rapport (odat) av *J Fardelin*. G F:s arkiv.
98. Rapport 1959-02-07 av *Gunnar Svahnström*. G F:s arkiv.
99. *H Widéen*, Svenska fynd av hypocaust-plattor, s 243.

100. *G Lindström*, aa, s 394.
101. *J G Klingwall*, Fornlemningar i Wisby, II Häftet, s 12 (not).
102. *R Steffen*, Visby slottskyrkas inventarium år 1679, s 78 f.
103. *O Källström*, Nattvardskärnen från Visborgs slottskyrka, s 33 f.
- 103 a. *C R af Ugglas*, Bidrag till den medeltida guldsmedskonstens historia II, s 173, daterar patenen till 1200-talet.
104. *J G Klingwall*, aa, s 12.
105. Aa, s 12.
106. *H Yrwing*, Gotland under äldre medeltid, s 171 ff, särsk s 184.
107. *I Šterns*, Riga's oldest Money, s 83.
108. *Heinrich von Lettland*, Livländische Chronik, s 17.
109. *N L Rasmusson*, Fem medeltida gillessigill, s 42 f.
110. Se not 88.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: Serafimerordensgilletts arkiv: Dessin till Hospitalsbyggnad uti Wisby 1775 (kopia 1831 av förkommet original). Överintendentsämbetets arkiv: ritningar till hospital i Visby 1773.

ATA: *J W Gerss*, Beskrivning 1808; *N J Ekdahl*, Reseberättelse 1826; *P A Sæve*, Beskrivning 1851; *E V Langlet*, Utlåtande rörande behövliga restaureringsåtgärder 1883; *J Hambraeus*, ang borttagande av mur vid ruinens kor 1891; *A Edle*, Förslag till åtgärder i ruinen 1925; *G Arwidsson*, PM ang behövliga restaureringsåtgärder 1952; Div handlingar bl a rörande konserveringsarbeten etc. – Äldre teckningar och uppmättningsritningar: 1 akvarell av ruinen från no av *J W Gerss* 1808; 3 akvareller av *L Cedergren*, ruinen från no, s och sv 1816; 1 teckning av ruinen från sv av *G Meukow* 1842; Uppmättningsritningar av *F Boberg* 1886–87, planer, fasader, sektioner, detaljer. – Fotografier från 1880-talet till nutid.

KrA: Plan aff Wiesby Slott och stadh 1646.

Visby

Byggnadsnämndens arkiv: ritning till tillbyggnad av hospitalets vaktmästarebostad av *P U Stenhammar* 1865; ritning till tre nya celler i hospitalet samt skomakare- och snickareverkstäder 1893.

Gotlands fornsals arkiv: rapporter rörande undersökningar i Helgeandskyrkan 1977–78; d:o på tomten kv Helgeandshuset 2 1957; laveringar av *M G Anckarswärd* 1826; div skrivelser, tidningsurklipp och fotografier.

Gotlands militärkommandostabs arkiv: ritningar till om- och nybyggnader på tomten kv Helgeandshuset 2 från 1832.

VILA: Länsstyrelsens arkiv, landskontoret: Hospitalets räkenskaper 1700–1702, 1704–1713, 1750–1770 (GX ba). Visby hospitals arkiv: Hospitalsrådets protokoll 1673–1862 (AI: 1–AI: 8); Utgående skrivelser 1676–1849 (B 1–B 3); Förteckning över brev m m 1761–1839 (CI: 1); Inkomna handlingar 1640–1889 (EI: 1–EI: 13); Räkenskaper 1613–1857 (FI: 1–FI: 45); Div räkenskaper 1673–1857 (FIII: 1–FIII: 4); Syner och inventariehandlingar 1664–1853 (GII: 4). Mikrofilm efter original i Rigsarkivet, Köpenhamn: räkenskaper 1611–

1612, 1616–1617. Ritningssamlingen: »Wisby Krono Hospital», planer och fasader 1830-talet; beskrivning av hospitalsbyggnaderna 1830-talet (?), tomtkarta av *P U Stenhammar* 1865; ritning till ny tvätthusbyggnad av *P U Stenhammar* 1865; ritning till ombyggnad av gamla brygghuset av *P U Stenhammar* 1869 (?).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Anckarswärd, M G, Sweriges Märkvärdigaste Ruiner. Wisby Ruiner. Sthlm 1828.

Anderson, I, Varmluftsgnarn i Vadstena kloster. Fv 1961.

Andersson, G, Klockgjuteri i Helgeandskyrkan. G Arkiv 1978.

Archäologie in Lübeck, 3. Hefte zur Kunst und Kulturgeschichte der Hansestadt Lübeck. Lübeck 1980.

Askerblad, C-E, Några anteckningar om Visby hospital och dess historia. GA 1945-12-18.

Bandmann, G, Die Vorbilder der Aachener Pfalzkapelle. Karl der Grosse III. Düsseldorf 1965. – *Densamme*, Doppelkapelle-kirche, RzdK.

Bergman, C J, se Sæve–Bergman.

Björkegren, R, När Gotland var danskt lydland. Visby 1931.

Bohman, L, Gotlands läns landsting 1863–1962. Visby 1962.

Bohrn E och *Westlund P-O*, S Nicolaus och S Clemens. SvK, vol 169. Motala 1977.

Brunius, C G, Gotlands konsthistoria I. Lund 1864.

Colton, R, se *Sylvanus*.

Craemer, U, Das Hospital als Bautyp des Mittelalters. Köln 1963.

Dahlström, G, Helgeandshuset – en välgörenhetsinrättning i det medeltida Stockholm. Sankt Eriks årsbok 1980.

Danmarks Kirker. Praestø Amt. Store Hedinge Kirke. København 1933–35.

Dannert, L, En eldsvåda i Visby 1611. G Arkiv 1935.

Frölen, H, Nordens befästa rundkyrkor I. Sthlm 1911.

Gaimard, P, Voyages de la commission scientifique du Nord, en Scandinavie, en Laponie, au Spitzberg et aux Feroë, pendant les années 1838, 1839 et 1840 ... publiés par ordre du roi, sous la direction de M. *Paul Gaimard*. Paris 1843–48.

- Gallén, J, Helgeands i Visby – St Jakob? Fv 1972.
- Graves, S R, A Yachting Cruise in the Baltic. London 1863.
- Grunsky, E, Doppelgeschossige Johanniterkirchen und verwandte Bauten. Düsseldorf 1970.
- Gustafson, M, Underdånig Skrifvelse och Relation om Wisby Hospital. Wisby 1826.
- Götz, W, Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur. Berlin 1968.
- Heinrich von Lettland, Livländische Chronik. Till tyska av Albert Bauer. Darmstadt 1975.
- Herholdt, J D och Höyen, N, Hellig-Aands Kirken i Wisby paa Gulland. Kiöbenhavn 1852.
- Hildebrand, H, Sveriges medeltid III. Sthlm 1898–1903.
- Densamme, Wisby och Dess Minnesmärken. Sthlm 1893.
- Höyen, N, se Herholdt-Höyen.
- Klingwall, J G, Fornlemningar i Wisby. H I–II. Sthlm 1823–24.
- Kubach, H E och Verbeek, A, Romanische Kirchen am Rhein und Maas. Neuss 1972.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Art »Hellig-åndshus» och »Värmeledning».
- Kyrkio-Lag och Ordning etc. Sthlm 1687.
- Källström, O, Nattvardskärnen från Visborgs slottskyrka. G Arkiv 1950.
- Lagerlöf, E och Svahnström, G, Gotlands kyrkor. En vägledning. 1 uppl Uddevalla 1966, 2 uppl Uddevalla 1973.
- Laing, S, A tour in Sweden in 1838. London 1839.
- Langlet, E, Berättelse om underhållsarbeten på Visby ruiner, VHAA:s Månadsblad 1884–85.
- Lindström, G, Anteckningar om Gotlands medeltid I–II. Sthlm 1892–95.
- Linnerhjelm, J C, Bref under nya resor i Sverige. Sthlm 1806.
- Lundahl, J, Visby hospital och dess historia. Go 1922: 105.
- Lundberg, E, Staden och dess minnesmärken. Visbybilder från forntid och hanseväld. Sthlm 1939. – Densamme, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. Sthlm 1940.
- Neu, H, Die Geschichte der Doppelkirche von Schwarzrheindorf. Utr ort och år (1976).
- Palladius, P, Kirkeordinansen paa dansk 1537. Utg av Lis Jacobsen. København 1911.
- Rasmusson, N L, Fem medeltida gillestugor. G Arkiv 1950.
- Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Art »Doppelkapelle-kirche».
- Revisionsbok för Gotland 1653 1–3. Visby 1974–79.
- Roosval, J, Die Kirchen Gotlands. Sthlm 1911. Densamme, Den gotländske ciceronen. 1 uppl Sthlm 1926, 2 uppl Sthlm 1950.
- Rozpedowski, J, Początki Zamków w Polsce. Engelsk sammanfattning, The origins of castles in Poland in the light of investigations of the stronghold in Legnica. Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, Bd X, h 3–4, 1965.
- Schürer, O, Romanische Doppelkapellen. Eine typengeschichtliche Untersuchung. Marburg 1929.
- Seesselberg, F, Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker unter besonderer Berücksichtigung der skandinavischen Baukunst, in etnologisch-anthropologischer Begründung dargestellt. Berlin 1897.
- Spegel, H, Rudera Gothlandica. Utg av O V Wennersten. Visby 1901.
- Steffen, R, Visby slottskyrkas inventarium 1679. G Arkiv 1931. – Densamme, Den sociala omvårdnaden. Boken om Gotland II. Sthlm 1945.
- Šterns, I, Riga's oldest money. Latvijas senatnei. Sthlm 1979.
- Stintzi, P, Ottmarsheim. Kunstführer. München 1980.
- Strelow, H, Cronica Guthilandorum. Kjöbinghafn 1633.
- Svahnström, G, Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. Acta Visbyensia V. Visby 1976. – Densamme, se Lagerlöf-Svahnström. – Densamme, Visby domkyrka. SvK, vol 175. Uppsala 1978.
- Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Gotland, Bd I–1914–
- Sylvanus (pseudonym för R Colton), Rambles in Sweden and Gotland. London 1847.
- Säve, P A och Bergman, C J, Gotland och Visby i taflor. Sthlm 1858.
- Teuchert, W, Überlegungen zu Baugeschichte und Gestalt des Heiligen-Geist-Hospitals in Lübeck. Nordelbingen 40 (1971).
- Tidmark, N P, Helgeandsoktogenen i Visby, Visby 1941. – Densamme, Guten Denis Larsson – nyupptäckt kyrkobyggare i Visby. GA 1963-08-01.
- af Ugglas, C R, Bidrag till den medeltida guldsmedskonstens historia II. Sthlm 1948.
- Wallin, J, Gothländska Samlingar I. Sthlm 1747.
- Wawrinsky, R, Sveriges lasarettsväsende förr och nu. Sthlm 1906.
- Weitzmann, K, Age of Spirituality. New York u å (1979).
- Verbeek, A, Zentralbauten in der Nachfolge der Aachener Pfalzkapelle. Das erste Jahrtausend. Düsseldorf 1964. – Densamme, Die architektonische Nachfolge der Aachener Pfalzkapelle. Karl der Grosse IV. Düsseldorf 1967. – Densamme, Schwarzrheindorf. Rheinische Kunststätten. Neuss 1973. – Densamme, se Kubach-Verbeek.
- Westlund P-O se Bohrn E.
- Widéen, H, Svenska fynd av hypocaust-plattor från medeltiden. Fv 1954.
- Yrwing, H, Gotland under äldre medeltid. Lund 1940. – Densamme, Gotlands medeltid. Visby 1978. – Densamme, Kring Helgeandsoktogenen i Visby. G Arkiv 1978.
- Åman, A, Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning. Uddevalla 1976.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.
Fv	Fornvännen.
GA	Gotlands Allehanda.
G Arkiv	Gotländskt Arkiv, Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvännen, Visby.
GF	Gotlands Fornsal, Visby.
Go	Gotlänningen.
inv	inventarieförteckning.
KL	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
KrA	Krigsarkivet, Stockholm.
RA	Riksarkivet, Stockholm.
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
RzdK	Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte.
räk	räkenskaper.
SHM	Statens Historiska Museum, Stockholm.
SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Stockholm 1912–
UUB	Uppsala universitetsbibliotek.
VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.

ViLA	Visby landsarkiv.
ÖiÄ	Överintendentens Ämbetet (efter 1918 KBS), Stock- holm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottn		

Summary

The ruin of the Church of the Holy Spirit is situated in the block known as the House of the Holy Spirit in the centre of Visby.

The ruin consists of a rectangular chancel with inside apse and an octagonal nave in two storeys and an attic. There is no bond of stones between the chancel and the nave. The chancel is the older.

The stone is limestone, on smooth wall surfaces only trimmed; in plinths, quoins, cornices, door and window surrounds, columns, arches, vault brackets, etc., well tooled. No traces of plaster have been found on the exterior; in the interior, however, considerable quantities of brownish plaster remain.

There are three round-headed windows and a round-headed portal in the chancel. The apse has been covered with a 'helmet' vault, and the rest of the chancel with a square cross-vault. There were small rooms on three floors between the apse and the outer walls.

The sides of the nave are separated from each other by corner pilasters, and have been crowned by partly preserved pointed gables with windows that are now blocked up. There are two round-headed portals one in the south with columns decorated with floral ornamentation, and a more simple one in the north. In the south-eastern and north-eastern walls there are round-headed windows, one on each floor, as well as a number of windows in a variety of round-headed types.

On the east wall of the nave, where the upper part is greatly damaged by fire, there are slight traces of the chancel roof pitch. On the south-west wall there are traces of now blocked up, but not the original, entrances to the upper and lower floors.

On the bottom floor of the nave there are recesses for altars in both north- and south-east, and in both south- and north-west staircases lead to the floor above. The opening towards the chancel is slightly pointed. In several places on the walls traces can be seen of lower lying vaults having been planned. The existing vaults are supported by octagonal columns and wall-brackets intended for an otherwise constructed vault system than the present one. The arches are round-headed and the webs are of limestone chips. Between the lower and upper floors there is an octagonal opening in the middle vault.

On the upper floor of the nave, as in the lower, there are altar recesses in the north-east and south-east. In the south and south-west there are long rectangular altar recesses in the nave separated by arched supports of tooled stone. In the west wall the mouth of the staircase from the bottom floor opens and the staircase to the attic begins in the north-west wall. The opening towards the chancel is round-headed. The vaults, most of which no longer exist, are supported by low columns and corner brackets. Sculptured angle spurs decorate the bases of the columns. The arches of the vaults are slightly pointed-headed and the webs are of limestone chips.

The upper sides of the vaults are not free but are instead built up to the top of the attic. The columns lean more or less outwards which indicates a lack of balance at some time in the past.

Building History

The foundations for this church which was quite unique on Gotland, were laid about the year 1200. All footings were laid out at the same time, but during the first stage of building only the nave was erected. After one or two decades work on the octagon was started. The outer walls were decorated with buttresses at the corners, and probably the intention was to finish them off with a round-headed frieze under the eaves. The interior was intended to be an octagonal centre room which was to rise like a tower above the roof of the octagon (fig 75 A-B). The surrounding passage on the ground floor was to be covered with a cross-vault lower than the one later actually built. An upper floor accessible by two staircases on the west side was planned, but before it could be completed the project was entirely altered.

The idea of an octagonal centre room was abandoned and instead four heavy columns were built. These were to support both the now much higher vaults—even the centre square was vaulted, but a large octagonal opening was made at the head of the vault—and an equal number of columns on the floor above. The solidity of the columns suggests that they might have been expected to bear even a tower or lantern as well as the vaults. The octagon was built far higher than was first planned and the crown of the wall was decorated with radiating pointed gables. Probably even as early as this, certain changes were made in the completed walls of the bottom floor: windows were opened in the small apses in the north-east and south-east, and the chancel arch was widened. In the nave, two smaller windows on the south side were replaced by one large one. To judge from the scanty decorative elements the church was not completed until the middle of the 13th century (fig 76).

During a later rebuilding in the Middle Ages, the upper part of the octagon was considerably changed. Probably this was necessary on account of the masonry settling as a result of the heavy load of the centre square. This may have made it necessary to demolish the central tower unless it had already collapsed. At the consequent restoration, a simpler type of roof was chosen with a straight wall coping (fig 77).

It is impossible to determine the date of this considerable reconstruction by means of style analysis, and we can only say that it took place before the decline of good medieval bonding and stone masonry. During archaeological excavations in the church in 1977–78, an unexpected find was a foundry for a small bell (diameter c. 40 cm), in the eastern part of the octagon at the side of the opening of the chancel arch. It was not possible to date it more exactly than to late 13th or early 15th century (fig 79). Graves had been dug in the church both before and after the bell was cast. As work of this type can hardly be imagined to have taken place inside

a church other than in combination with an extensive general restoration, it is tempting to connect it with the rebuilding of the upper part of the octagon. Numerous tile fragments in the filling of the foundry pit support this assumption.

There is no doubt at all that the Church of the Holy Spirit with its highly finished upper storey should be classed among that type of octagon churches which fundamentally emanate from the Aachen palace chapel built by Charlemagne.

In the northern countries only one other church is known that, on the whole, is similar in appearance to the Church of the Holy Spirit, namely that of the former royal demesne of Store Hedinge on the east coast of Zealand, south-east of Køge. It consists of a nave and octagon from about 1200, a late Gothic west tower and a supposedly contemporary vestry on the north side of the nave. Unfortunately this church has been greatly altered.

There are strong reasons for accepting as correct Jarl Gallén's hypothesis that the Church of the Holy Spirit is identical with a St. Jacob's Church mentioned in a medieval document. The instigator and builder is said to have been Bishop Albert, a Canon from Bremen, who in 1199 was consecrated Bishop of Riga, and who, from then on, until his death in 1229 was the most powerful and influential representative of German interests in the Baltic States. During his many journeys between Livonia and Germany he must certainly have visited Gotland on several occasions. Gotland was at that time the normal—if not the necessary—intermediate station for merchants and others from the southern Baltic who travelled to the lucrative markets of the East. For Albert, Gotland came to serve as a meeting place for pilgrims and crusaders needed for his missionary work in Livonia.

The resemblance of the ruin of the Church of the Holy Spirit to Store Hedinge could be explained by the fact that Albert became familiar with—and much influenced by—the building during a visit to the King of Denmark, at the time it had just been completed.

When the importance of Gotland for crusading in the Baltic States declined and trade with Riga and other cities on the Baltic began more and more to follow the south and east coastline instead of taking the long way over Gotland, the Bishop of Riga ceased to take any interest in St. Jacob's Church, and no longer exercised his right to appoint the priest. In order that the church should not be without Divine Service, the Bishop of Linköping placed it under the parish priest of the Holy Trinity or King's Church. A will, dated 1305, mentions a donation for, among others, St. Jacob, which should prove that the church was in use at that time.

About 1400, at the latest, the nuns from Solberga took possession of St. Jacob's together with whatever buildings there were connected with the church. Possibly a new convent was erected for them. If, at that time, the church had been allowed to fall into decay, it is possible that the rebuilding of the upper part of the octagon took place then, and that the smaller entrance at the left of the south portal was opened so that the nuns, in order to avoid the congregation who entered through the north portal, should be able to ascend to

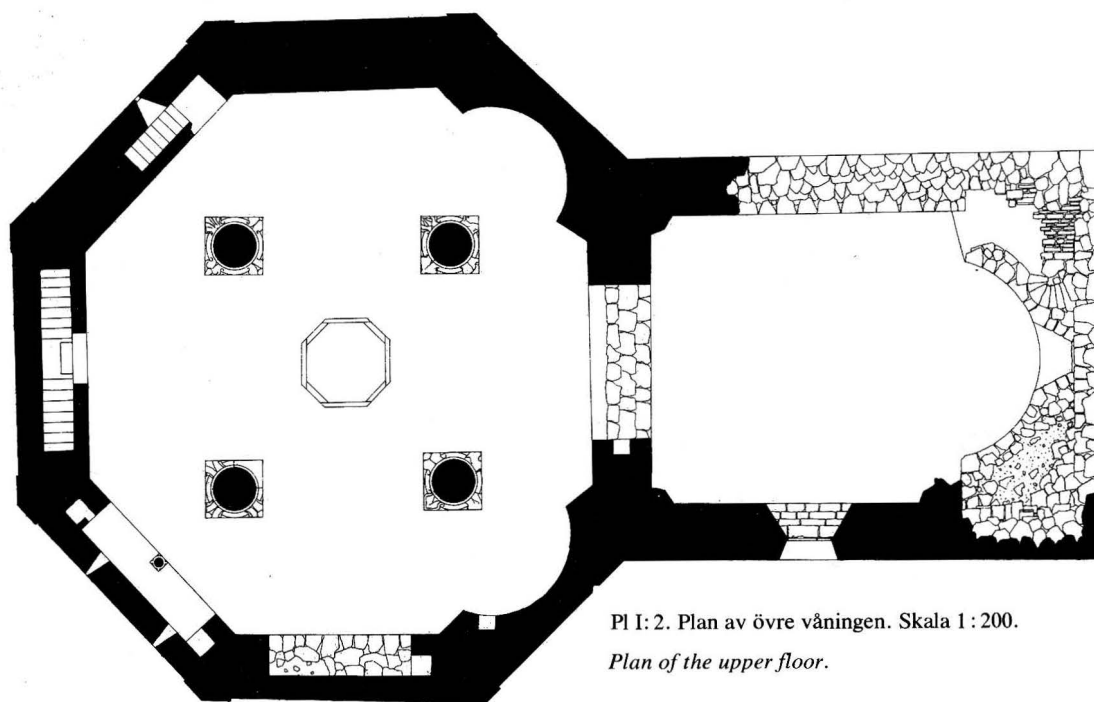
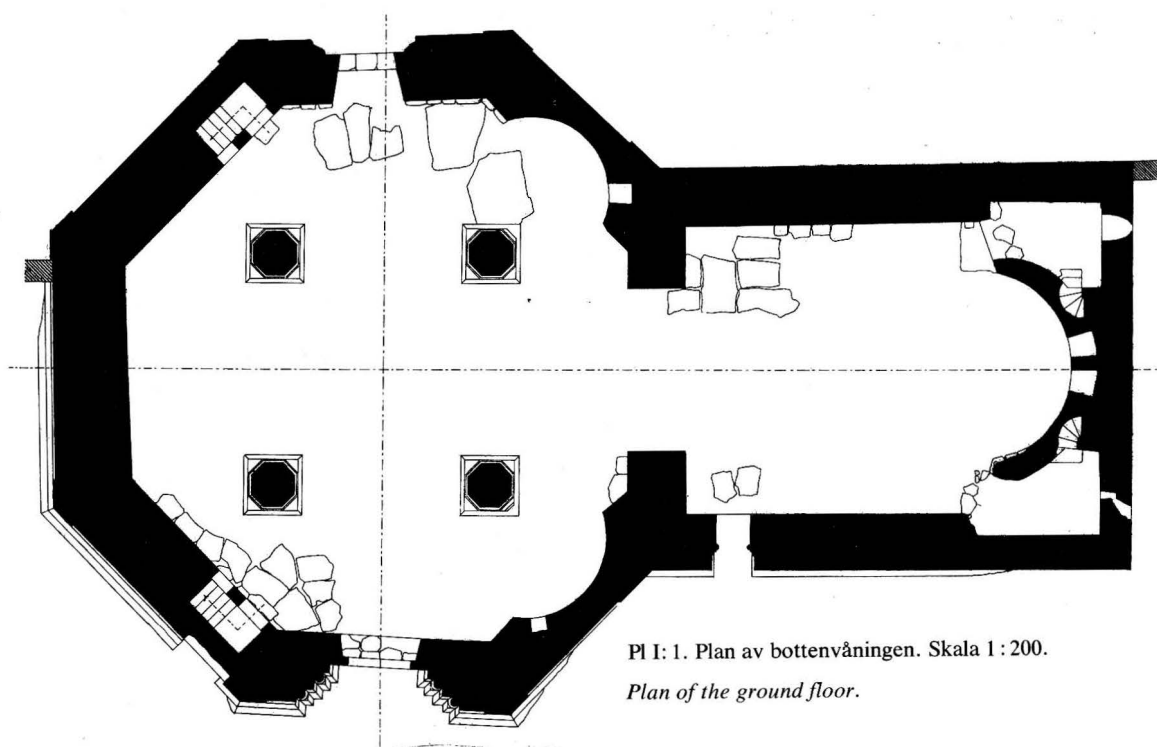
the upper storey by means of the south-west wall staircase. At the time of the Reformation the nuns left St. Jacob's and the church may have been damaged when the armed forces of Lübeck attacked Visby in 1525.

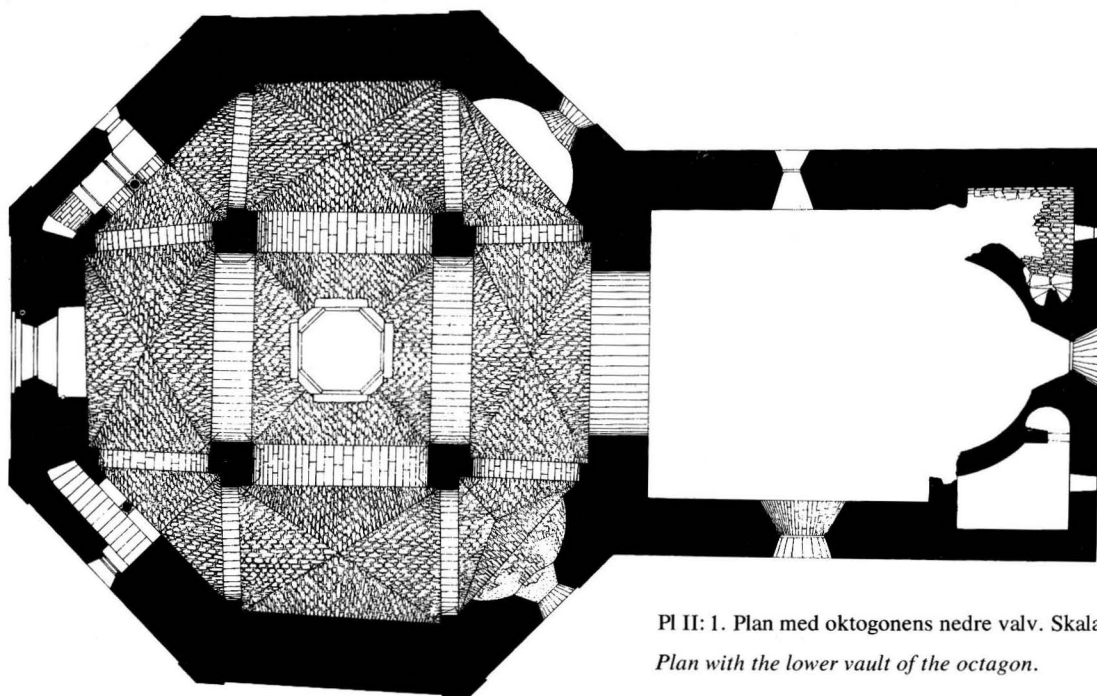
The medieval House of the Holy Spirit (or hospital) lay immediately south of St. Jacob's. After the Reformation all property owned by the deserted convents and churches was taken over by the House of the Holy Spirit—also St. Jacob's with its existing buildings, some of which were made use of

by the hospital. St. Jacob's Church, unsuitable as it was for the aged and ill, was degraded to a cow-house and barn. For the inmates of the House of the Holy Spirit, or hospital as it was now officially called, there was their own church attached to the institution. This was demolished in 1783. The date of the medieval House of the Holy Spirit cannot be determined more exactly than, at the latest, to the end of the 13th century.

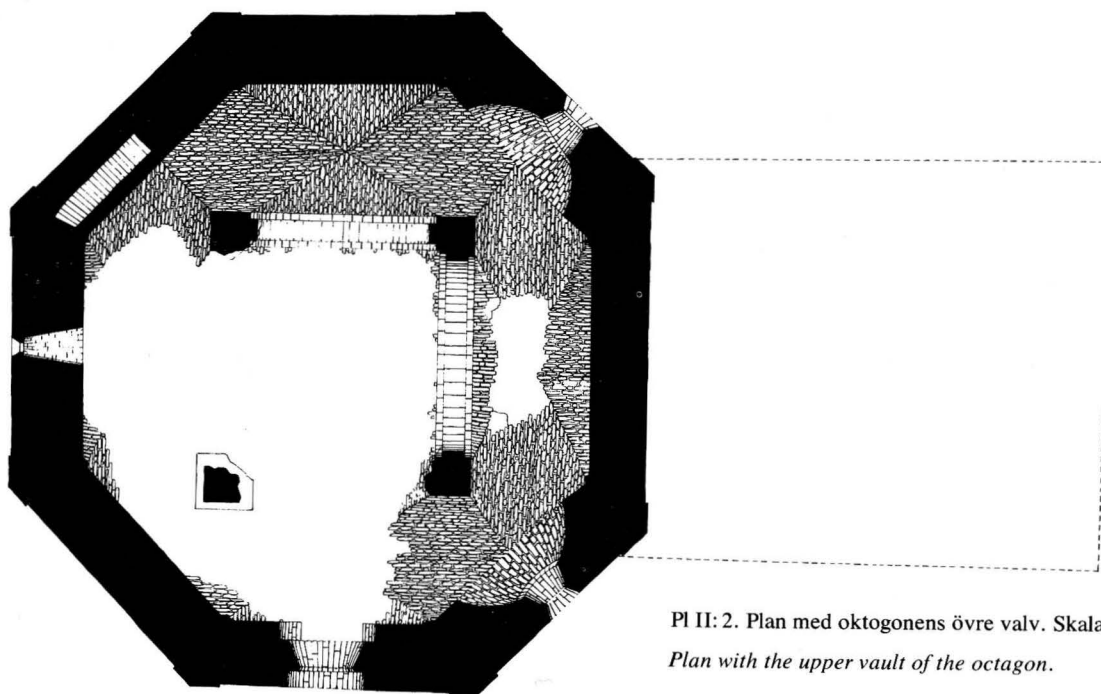
PLANSCHER

Uppmättningsritningar av
Helge Andskyrkan
utförda av Ferdinand Boberg
1886–87

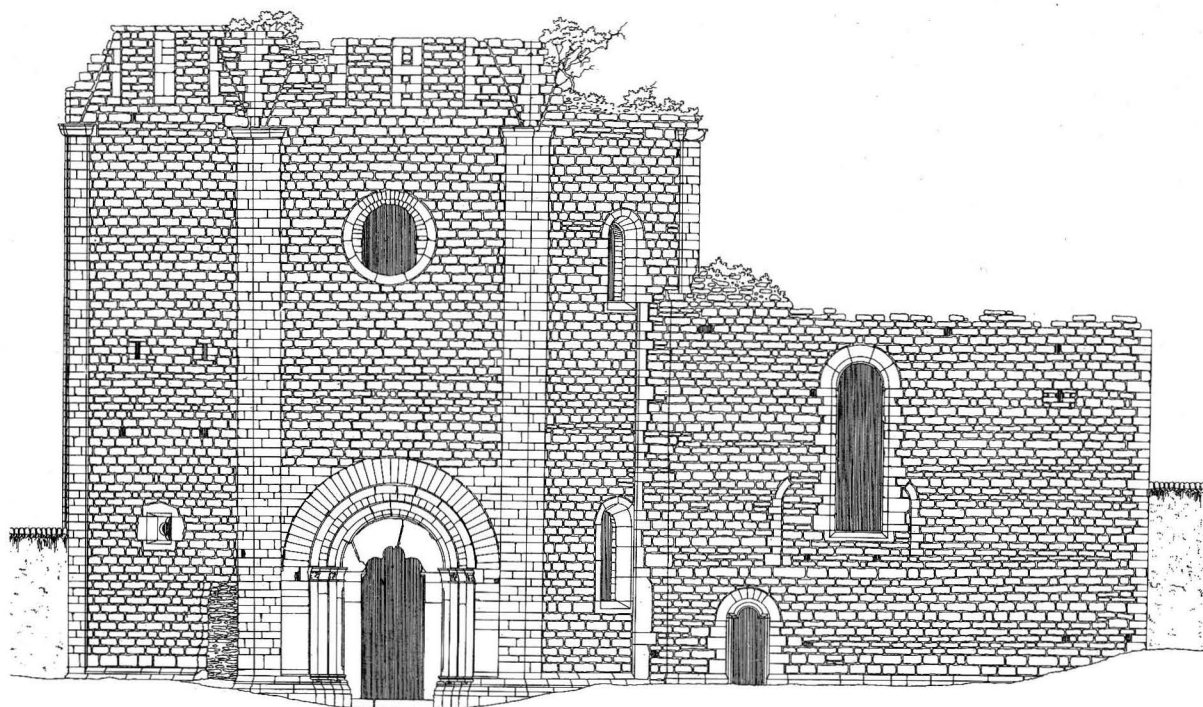

Pl II: 1. Plan med oktagonens nedre valv. Skala 1 : 200.
 Plan with the lower vault of the octagon.

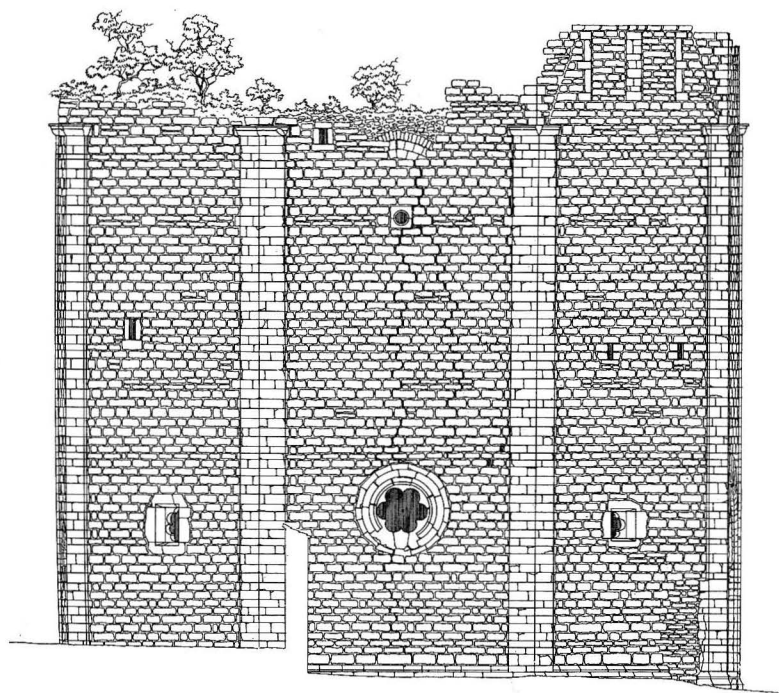

Pl II: 2. Plan med oktagonens övre valv. Skala 1 : 200.
 Plan with the upper vault of the octagon.

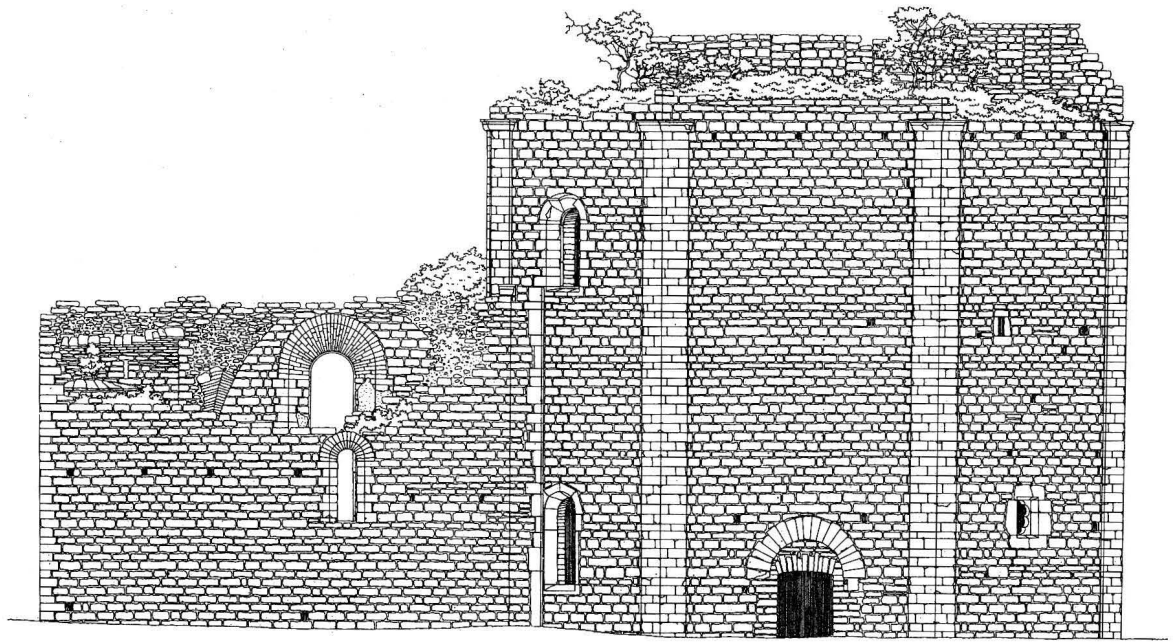
Pl III: 1. Södra fasaden. Skala 1 : 200.

S front.

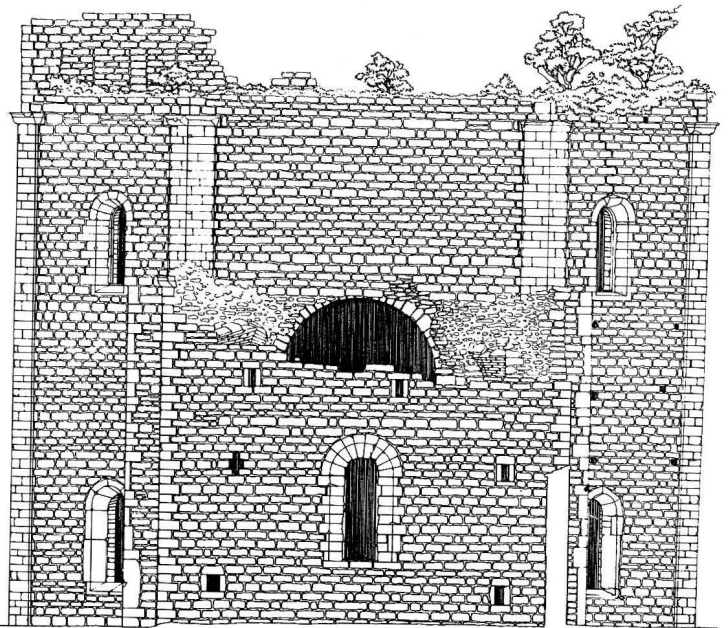

Pl III: 2. Västra fasaden. Skala 1 : 200.

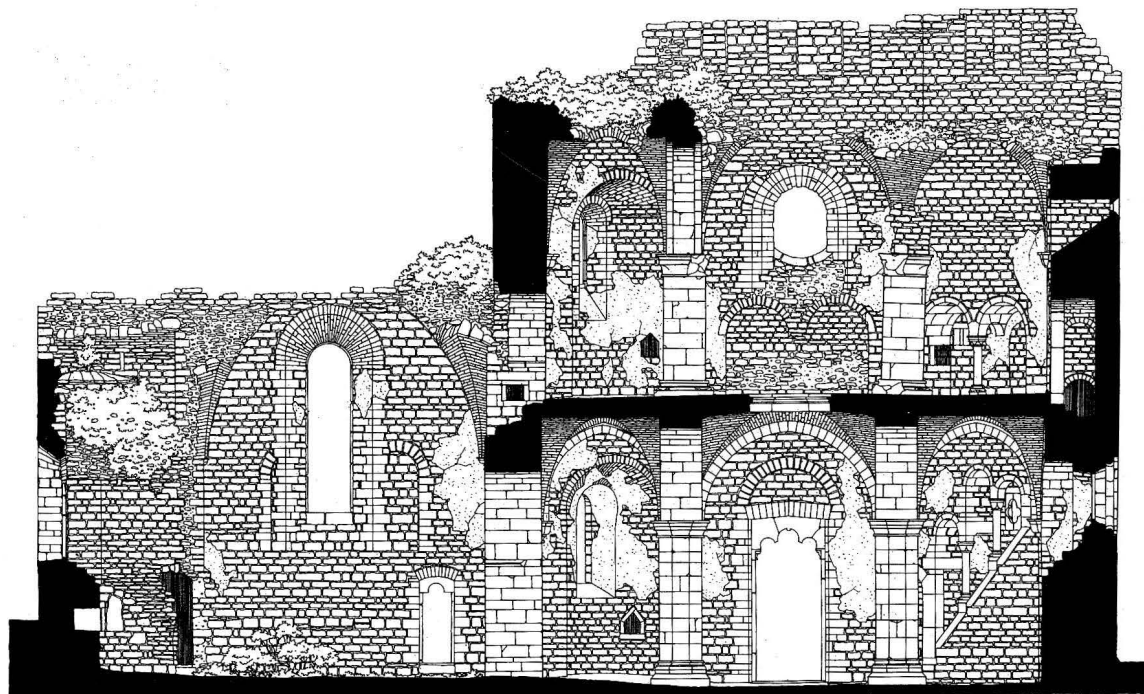
W front.

Pl IV: 1. Norra fasaden. Skala 1 : 200.
N front.

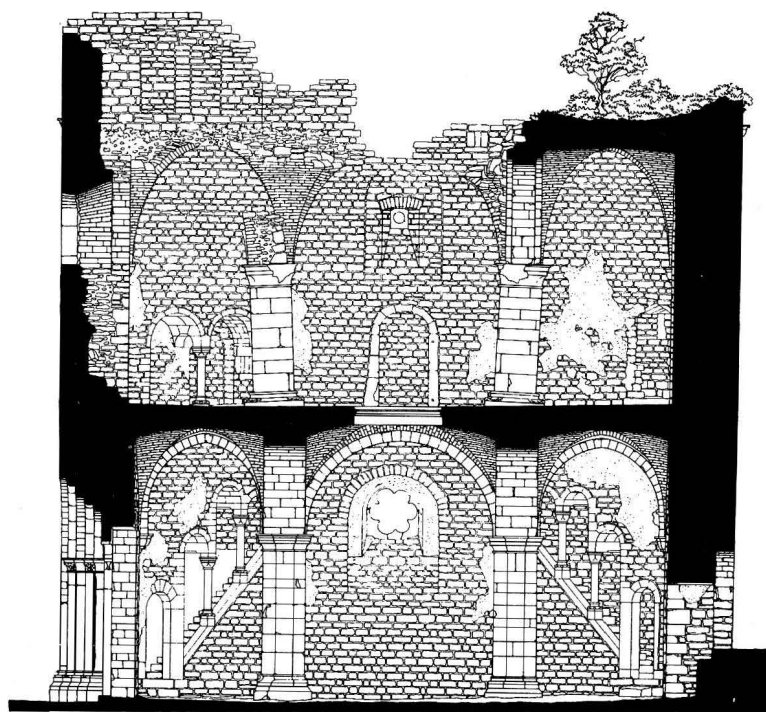

Pl IV: 2. Östra fasaden. Skala 1 : 200.
E front.

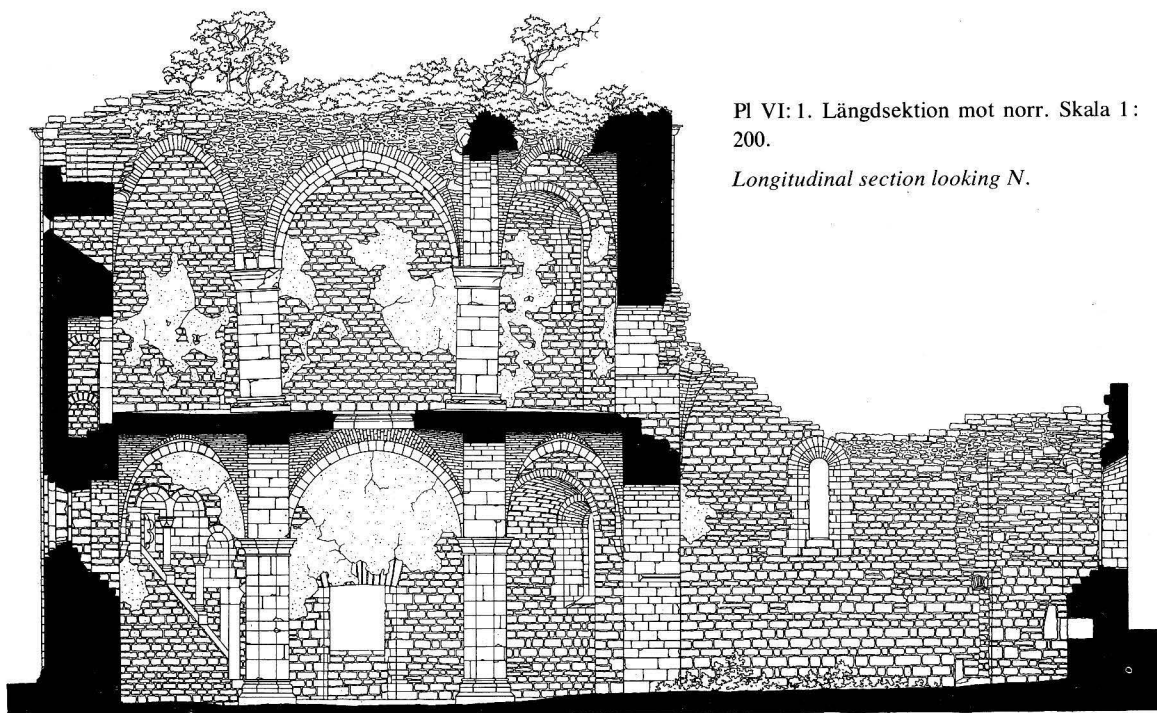
Pl V:1. Längdsektion mot söder.
Skala 1:200.

Longitudinal section looking S.

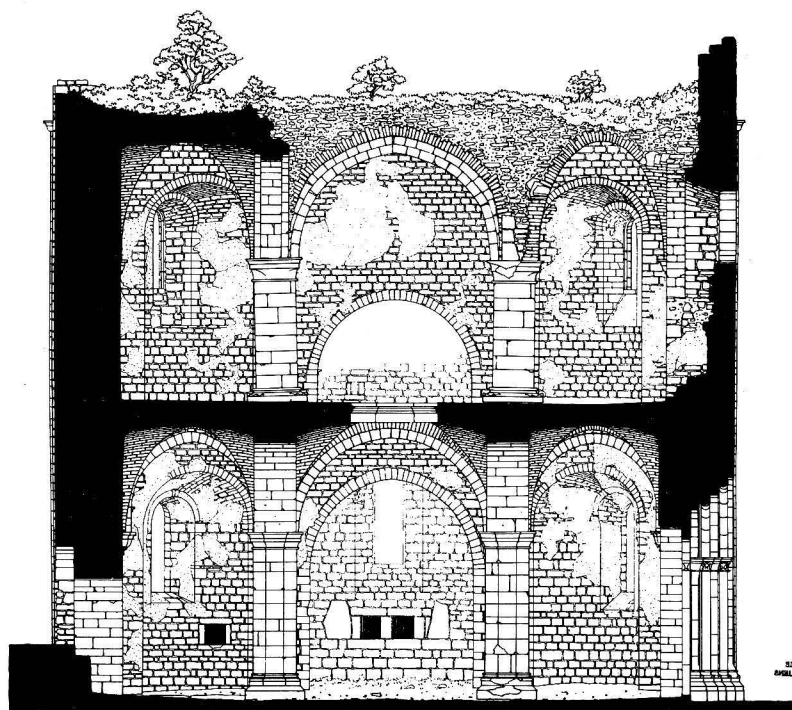
Pl. V:2. Tvärsektion genom okto-
gonen mot väster. Skala 1:200.

*Cross section of the octagon looking
W.*

Pl VI: 1. Längdsektion mot norr. Skala 1: 200.

Longitudinal section looking N.

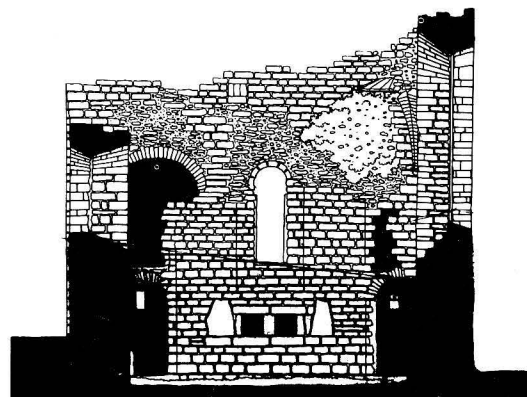

Pl VI: 2. Tvärsektion genom oktagonen mot öster. Skala 1: 200.

Cross section of the octagon looking E.

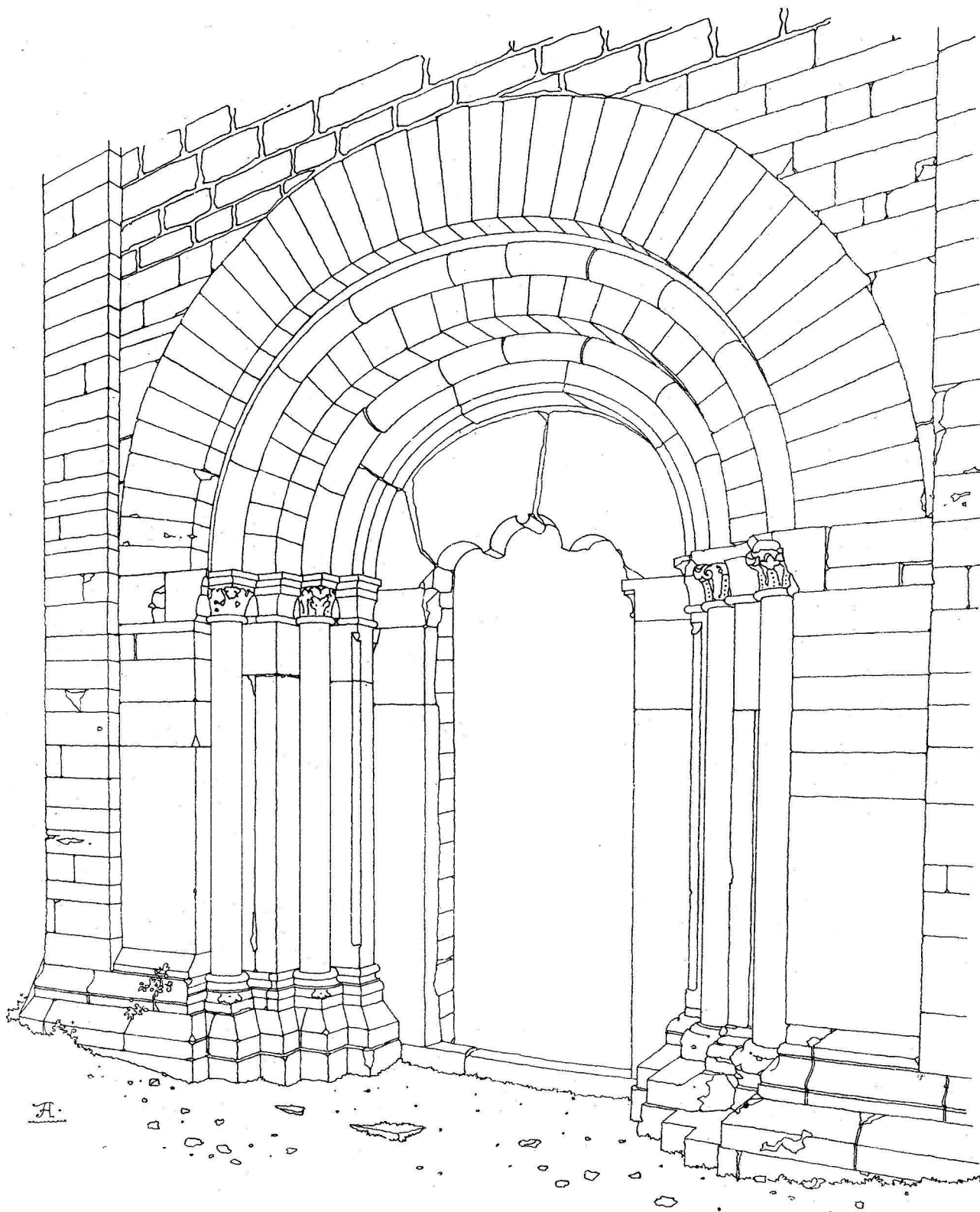
Pl VI: 3. Tvärsektion genom koret mot öster. Skala 1: 200.

Cross section of the chancel looking E.

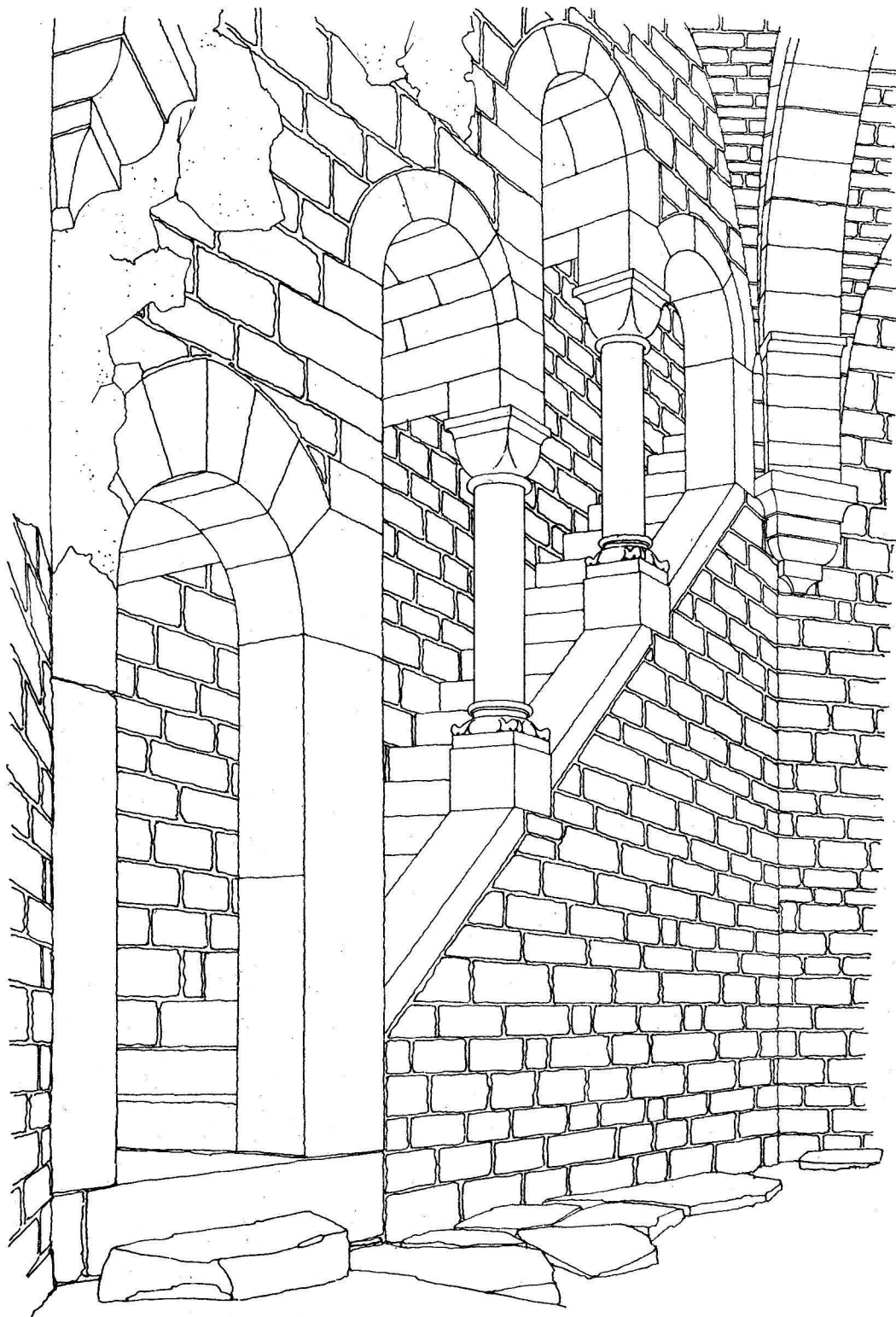
Pl VI

Pl VI

PI VII. Oktogonens sydportal.

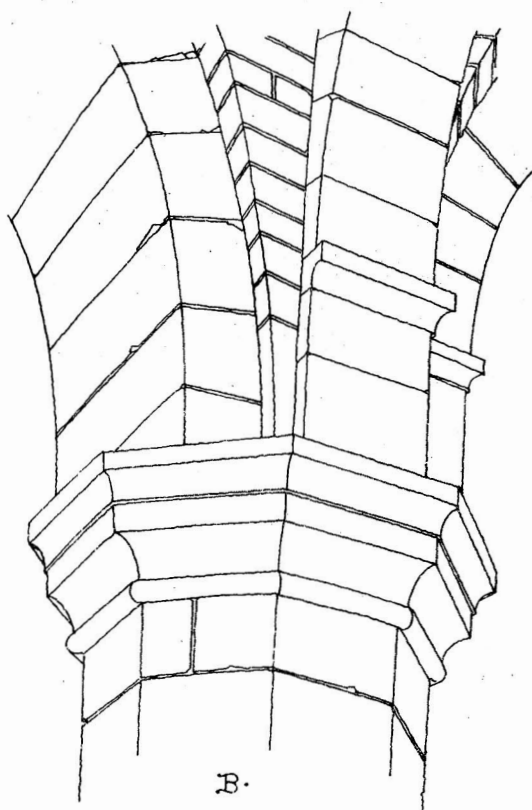
S portal of the octagon.

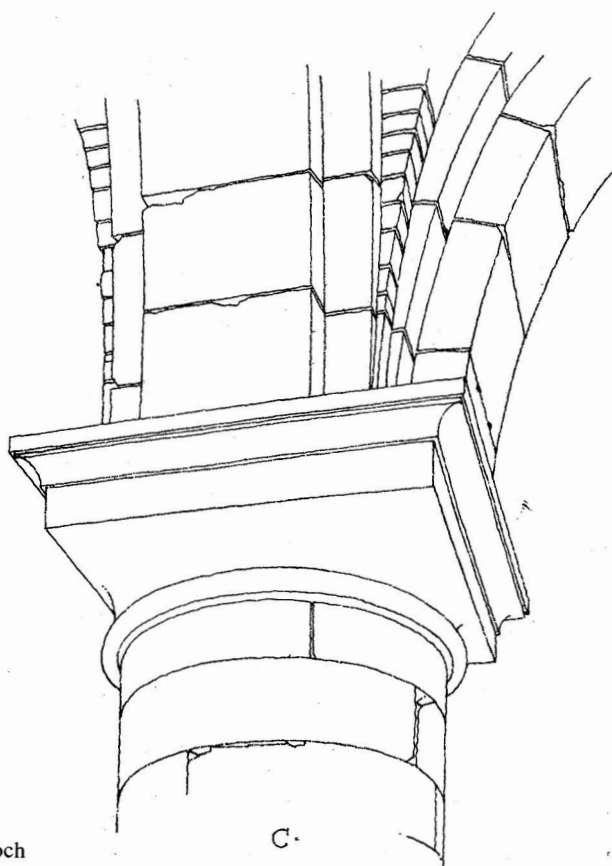
Pl.

Pl VIII. Trappan i oktagonens sydvästra mur.

The staircase in the SW wall of the octagon.

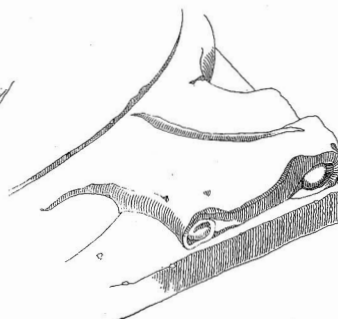
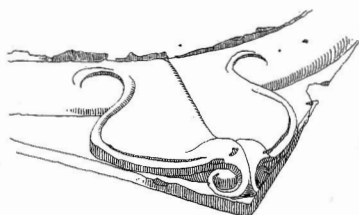
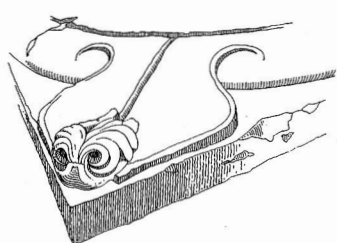
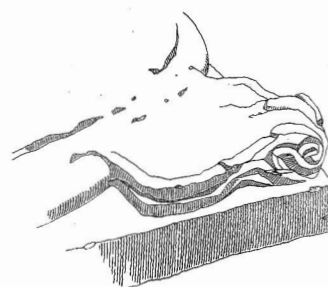
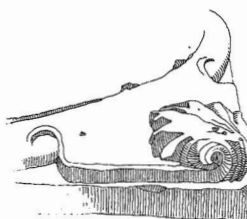
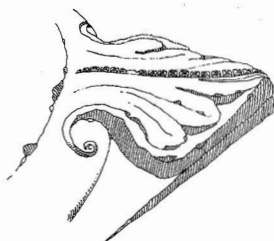
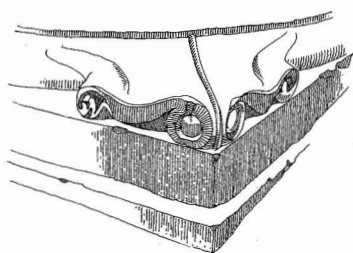
B.

C.

Pl IX: 1. Pelarkapital och valvanfang i oktagonens nedre och övre våning.

Pillar capital and vault springing in the lower and upper floors of the octagon.

Pl IX: 2. Hörnblad på kolonnbaser i oktagonens övre våning.

Angle spurs on the column bases in the upper floor of the octagon.

- Klinte, band III, volym 54
Kräklingbo, band IV:4, volym 84
Källunge, band II, volym 42
- Lau, band VI:7, volym 165
Lojsta, band VII:1, volym 172
Lokrume, band I:3, volym 31
Lummelunda, band I:1, volym 3
Lye, band V:1, volym 105
Lärbro, band II, volym 42
- Martebo, band I:1, volym 3
Mästerby, band III, volym 54
- Norrlanda, band IV:1, volym 61
- Othem, band II, volym 42
- Roma sockenkyrka, band I:5, volym 35
Rone, band VI:5, volym 150
Rute, band II, volym 42
- Sanda, band III, volym 54
S Olofsholms kap, band II, volym 42
S Äulas kap, band II, volym 42
- Sjonhem, band IV: 3, volym 68; tillägg
i band IV:6, volym 101
Stenkumla, band III, volym 54
Stenkyrka, band I:1, volym 3
Stånga, band VI:2, volym 125
- Tingstäde, band I:2, volym 21
Tofta, band III, volym 54
Träkumla, band III, volym 54
- Vall, band III, volym 54
Vallstena, band II, volym 42
Viklau, band IV:3, volym 68
Visby, Domkyrkan, volym 175
Visby, S Clemens, volym 169
Visby, S Nicolaus, volym 169
Visby, Helge And's ruin och Hospitalet, volym 184
Vänge, band IV:3, volym 68; tillägg
i band IV:6, volym 101
Västergarn, band III, volym 54
Västerhejde, band III, volym 54
Västkinde, band I:3, volym 31
Väte, band III, volym 54
Östergarn, band IV:5, volym 97

UNDER UTARBETNING: Gerum, Linde, När, Spröge samt S Gertrud och S Göran i Visby.

Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 184

GOTLAND

Visby

